David K. Wyatt

พระราชหัตถเลขา ในพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เรื่องเสดจประพาสแหลมมลายู

เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๐๘. ๑๐๙. ๑๑๗. ๑๒๐. รวม ๔ คราว

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงารพระศพ

สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้ามาลินีนพดารา ศิรินิภาพรรณวดี

กรมขุนศรีสัชนาลัยสุรกัญญา

ณพระเมรุท้องสนามหลวง พ.ศ. ๒๔๖๘

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไท ถนนรองเมือง

พระรูปสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนศรีสัชนาลัยสุรกัญญา

ฉายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒

คำนำ

หัวเมืองที่ตั้งอยู่ในแหลมมลายู เรียกกันมาแต่ก่อนเปน ๒ ชื่อ บรรดาหัวเมืองที่ตั้งอยู่ทางชายทเลอ่าวสยาม คือมณฑลชุมพร มณฑลนครศรีธรรมราช และมณฑลปัตตานี เหล่านี้เรียกว่า "หัวเมืองปักษ์ใต้" บรรดาหัวเมืองซึ่งอยู่ทางชายทเลอ่าวเบงกอล คือมณฑลภูเก็จ เรียกว่า "หัวเมืองฝ่ายทเลตวันตก" หรือ "หัวเมืองฝ่ายตวันตก" ก็หัวเมืองที่อยู่ในแหลมมลายูทั้งปวงนั้น แต่โบราณไปมายาก นอกจากเวลามีศึกสงคราม พระเจ้าแผ่นดินจึงมิได้เสด็จไปประพาส มีปรากฏในหนังสือ "สิหิงคนิทาน" ตำนานพระพุทธสิหิงค์ กล่าวว่าสมเด็จพระร่วง (สันนิษฐานว่าพระเจ้ารามคำแหง) ได้เสด็จลงไปรับพระพุทธสิหิงค์ถึงเมืองนครศรีธรรมราช แต่เปนเรื่องนิทาน ถ้าว่าตามเรื่องพงศาวดาร ตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเปนราชธานีสืบมา ไม่ปรากฏว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์หนึ่งพระองค์ใดได้เสด็จไปประพาส จนถึงรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร เมื่อมีเรือกลไฟเปนราชพาหนะแล้ว พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จไปประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้เปนครั้งแรกเมื่อปีมะเมีย พ. ศ. ๒๔๐๑ เสด็จไปจนถึงเมืองสงขลาครั้ง ๑ ต่อมาเมื่อปีกุญ พ. ศ. ๒๔๐๖ เสด็จไปประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้จนถึงเมืองปัตตานีอีกครั้ง ๑ แต่ส่วนหัวเมืองฝ่ายทเลตวันตกและหัวเมืองมลายูประเทศราช คือเมืองไทรบุรี เมืองกลันตัน และเมืองตรังกานูนั้น พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัวเปนพระองค์แรกที่จะได้เสด็จไปประพาส

ในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จประพาสหัวเมืองแหลมมลายูเปนครั้งแรก เมื่อคราวเสด็จเมืองสิงคโปร์และเกาะชวาในปีมะเมีย พ. ศ. ๒๔๑๓ ครั้งนั้นเมื่อขาเสด็จไปเมืองสิงคโปร์แวะประพาสเมืองสงขลาแห่งหนึ่ง ต่อมาเมื่อเสด็จไปอินเดียในปีมะแม พ. ศ. ๒๔๑๔ ขากลับได้เสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายทเลตวันตก คือเมืองภูเก็จ เมืองพังงาเมืองไทรบุรี แล้วเสด็จทางสถลมารคจากเมืองไทรบุรี ข้ามแหลมมลายูมาลงเรือพระที่นั่งที่เมืองสงขลา กลับมากรุงเทพ ฯ แต่นั้นก็เว้นว่างการเสด็จประพาสหัวเมืองในแหลมมลายูมาถึง ๑๗ ปี ในระหว่างนั้นเสด็จประพาสแต่ทางหัวเมืองฝ่ายตวันออกและฝ่ายเหนือ มาจนถึงปีชวด พ. ศ. ๒๔๓๑ จึงได้เสด็จประพาสหัวเมืองแหลมมลายูอีก ตั้งแต่คราวนี้ต่อมาก็เสด็จประพาสเนือง ๆ จนตลอดรัชกาล ดูเหมือนจะได้เคยเสด็จไปถึงเมืองในแหลมมลายู ทั้งในแดนไทยและแดนอังกฤษทั่วทุกเมือง เว้นแต่เมืองกระบี่ในแดนไทยกับเมืองเนครีเซมบิลันในแดนมลายูของอังกฤษ ๒ เมืองเท่านั้น แต่การที่เสด็จประพาสหัวเมืองแหลมมลายู มักเสด็จตามมณฑลปักษ์ใต้ในพระราชอาณาเขตเปนพื้น

ในเวลาเสด็จประพาสหัวเมืองทางไกล พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงมักทรงพระราชนิพนธ์จดหมายรายการที่เสด็จไปแทบทุกครั้ง ทรงพระราชนิพนธ์เปนจดหมายรายวัน เช่นเมื่อเสด็จประพาสเกาะชวาครั้งที่ ๒ และครั้งที่ ๓ บ้าง ทรงพระราชนิพนธ์เปนพระราช

หัตถเลขาส่วนพระองค์ เช่นพระราชหัตถเลขาพระราชทานมาถึงสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ฯ เมื่อเสด็จไปยุโรปครั้งแรก และพระราชทานมาถึงสมเด็จหญิงน้อย (สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้านิภานภดล) เมื่อเสด็จไปยุโรปครั้งหลัง และโปรด ฯ ให้รวมเปนหนังสือเรื่องไกลบ้านนั้นบ้าง ทรงเปนพระราชหัตถเลขาบอกข่าวมายังผู้รักษาพระนคร ดังเช่นเมื่อคราวเสด็จประพาสหัวเมืองมณฑลฝ่ายเหนือบ้าง ในการเสด็จประพาสแหลมมลายู พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็ได้ทรงพระราชนิพนธ์เปนพระราชหัตถเลขาบอกข่าวทรงเล่าเรื่องที่เสด็จประพาสมายังผู้รักษาพระนครหลายคราว พระราชหัตถเลขาเหล่านี้ยังหาเคยได้พิมพ์ไม่

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ มีพระราชประสงค์จะให้พิมพ์หนังสือเปนของพระราชทานในงารพระเมรุพระศพสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้ามาลินีนพดาราศิรินิภาพรรณวดี กรมขุนศรีสัชนาลัยสุรกัญญา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพนักงารกรมราชเลขาธิการคัดสำเนาพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ๔ คราว เปนพระราชหัตถเลขา ๑๓ ฉบับ ส่งมายังหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร และโปรดเกล้า ฯ ให้กรรมการหอพระสมุด ฯ ตรวจฉบับจัดการพิมพ์ทูลเกล้า ฯ ถวายทรงแจกในงารพระเมรุท้องสนามหลวงครั้งนี้

เมื่อตรวจดูพระราชหัตถเลขาที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ เห็นรายการ

พิสดารตอนเสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์คราว ร. ศ. ๑๐๙ ขาดอยู่ตอน ๑ สืบถามในกรมราชเลขาธิการ ก็ว่าต้นฉบับมีอยู่เพียงเท่าที่ส่งมา จึงสันนิษฐานว่าเห็นจะมิได้มีเวลาทรงพระราชนิพนธ์เรื่องพิสดารตอนที่ค้างนั้น เพราะในเวลาเสด็จประพาสหาเวลาว่างได้โดยยาก ถ้าผู้อ่านพระราชหัตถเลขาซึ่งพิมพ์ในสมุดเล่มนี้ สังเกตจะเห็นได้ว่า แม้ทรงพระราชนิพนธ์พระราชหัตถเลขาเหล่านี้ ก็ต้องทรงพยายามลำบากพระองค์มิใช่น้อย

ในการพิมพ์พระราชหัตถเลขาครั้งนี้ ได้เติมอธิบายหมายเลขและรวมรูปฉายาลักษณ์ซึ่งมีอยู่ในหอพระสมุด ฯ บ้าง ขอกระจกรูปซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงถ่ายมาจากกรมช่างมหาดเล็กบ้าง เอามาเลือกคัดจำลองรูปในเรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายูพิมพ์ไว้ด้วย ๓๒ รูป สงสัยว่ารูปสถานที่ต่าง ๆ นั้นจะมีบางรูปที่ถ่ายภายหลังคราวที่ทรงพระราชนิพนธ์พระราชหัตถเลขาว่าด้วยเรื่องที่แห่งนั้น แต่เชื่อว่าไม่ผิดตำแหน่งแห่งที่.

ดำรงราชานุภาพ สภานายก

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๑๕ มิถุนายน พ. ศ. ๒๔๖๘

สารบารพ์

เสด็จประพาสคราว ร.ศ. ๑๐๘

เสด็จประพาสคราว ร.ศ. ๑๑๗

เสด็จประพาสคราว ร.ศ. ๑๒๐

สารบารพ์รูป

---

(๑) แต่รูปนี้ไปจะสอดให้ตรงกับเรื่องไม่ได้ เพราะพระราชทานระยะทางมาอย่างย่อ ๆ จึงต้องสอดล่วงเลยไปในตอนอื่น ๆ

(๒) รูปตอนเมืองนครศรีธรรมราชนี้ ก็ต้องสอดเลยไปในตอนอื่น เพราะมีรายการเสด็จน้อย

พระรูปหมู่ฉายที่พระที่นั่งพิมานเมฆ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ (พระรูปแต่ซ้ายไปขวา)
สมเด็จเจ้าฟ้านิภานพดล, สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา, พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระองค์เจ้าอุรุพงศรัชสมโภช,
สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนศรีสัชนาลัยสุรกัญญา

พระราชหัดถเลขา

เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู

คราว ร, ศ, ๑๐๘

ประกาศ

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกัน ว่า การเสด็จพระราชดำเนินประพาสครั้งนี้ ได้โปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมพระจักรพรรดิพงศ์ อธิบดีพระคลังมหาสมบัติ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ เปนประธานในที่ประชุมเสนาบดี บัญชาการทั้งปวงสิทธิ์ขาดทั่วไป พร้อมด้วยพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ ว่าการกรมพระนครบาล พระเจ้าน้องยาเธอ กรม

หมื่นประจักษ์ศิลปาคม เสนาบดีว่าการกรมวัง พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัติวงศ์ ว่าการทหาร เจ้าพระยารัตนบดินทร์ ที่สมุหนายก เจ้าพระยาพลเทพ ที่สมุหพระกระลาโหม พระยาภาสกรวงศ์ ที่เกษตราธิบดี เปนผู้รักษาพระนคร (๑) ซึ่งได้ประชุมกันในพระบรมมหาราชวังเปนนิตย์ทุกวันไป การอันใดเกิดขึ้นที่ควรจะกราบบังคมทูลพระกรุณาก่อน ก็ให้มีหนังสือไปกราบบังคมทูลพระกรุณา ถ้าการอันใดร้อนเร็ว หรือเปนการไม่สำคัญ ก็ให้พร้อมกันบังคับบัญชาไปให้ตลอดทุกประการ อย่าให้คนทั้งปวงมีความวิตกหวาดหวั่นตื่นเต้นประการใดเลย

ประกาศมาณวันที่ ๑๑ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๐๘

---

(๑) ผู้ซึ่งมีตำแหน่งในที่ประชุมเสนาบดีไปตามเสด็จครั้งนั้นคือ สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ กระทรวงมุรธาธร กับกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กระทรวงธรรมการ

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑

เรือพระที่นั่งอุบลบุรทิศทอดปากอ่าวเมืองสงขลา

วันที่ ๒๑ กรกฎาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๐๘ (๒๒ เหนือ ศก)

ถึงท่านกลางแลกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ

ด้วยระยะทางที่ฉันออกมาครั้งนี้ ไม่ตรงกันกับโปรแกรมที่กะไว้เดิม ต้องยักเยื้องไปตามเวลาที่ได้ช่องลมจัดไม่จัด แลตามความประสงค์ที่จะเที่ยวไปมาไม่จำเปนที่จะต้องเอาเปนแน่ จึ่งขอเล่าเรื่องพอให้ทราบตามระยะที่ได้มาแล้ว

ในวันที่ ๑๑ กรกฎาคม เวลาบ่าย ๔ โมงหย่อนเล็กน้อยออกจากเมืองสมุทปราการ เวลาหัวค่ำมีลมจัดคลื่นไม่สู้มากนัก แต่ฉันเมาเสียตั้งแต่พอเยี่ยมปากอ่าวออกมา ด้วยเวลาเย็นนั้นถึงอยู่บนบกก็ออกเมา ๆ อยู่ทุกวัน เปนเวลาไม่สบาย กระทบคลื่นเข้าก็ยิ่งเมามาก ต้องนอนอยู่กับที่ลุกขึ้นไม่ได้ ถ้านอนอยู่ก็สบายเหมือนปรกติ (๑)

วันที่ ๑๒ เวลาเช้าโมงเศษ ทอดที่อ่าวเกาะหลัก ห่างฝั่งประมาณ ๕๐ เส้น อ่าวนี้กว้างประมาณ ๓ ไมล์ แลดูฝั่งข้างในเห็นเขาติดเปนเทือกยาวเหมือนเมืองปราณ ที่ริมหาดมีเขาหัวแหลมทั้งข้าง

---

(๑) เหตุที่จะเสด็จประพาสคราวนี้ เพราะทรงประชวร พอพระอาการคลายขึ้นจึงเสด็จไปเปลี่ยนอากาศตามคำแนะนำของแพทย์

เหนือข้างใต้ ที่ตรงเขาเตาหมวกปลายแหลมข้างใต้ออกมามีเกาะอยู่ใกล้ ๆ กันสามเกาะ ในสามเกาะนั้นเกาะหนึ่งที่เรียกว่าเกาะหลักเปนชื่อของอ่าวนี้ ที่ริมฝั่งกลางอ่าวมีเขาลูกหนึ่งเปนช่องทลุโต เวลาเช้า ๒ โมงขึ้นบกเปนเวลาน้ำลง มีหาดทรายมูลเปิดยื่นออกมาในน้ำยาว ต้องลงเรือเล็กเข็นขึ้นไปถึงบนฝั่ง มีบ้านเรือนคนประมาณร้อยหลัง มีวัดวัดหนึ่ง คนอยู่ที่นี้ตัดฝางตัดไม้ขายเปนพื้น ทำนาแต่เข้าไม่พอกิน ต้องไปซื้อเมืองประจวบคิรีขันธ์บ้าง (๑) เพ็ชรบุรีบ้าง การทำปาณาติบาตก็ทำอยู่แต่พอกินไม่เปนท่าซื้อขายมากเหมือนเมืองปราณ มีโป๊ะอยู่ลูกหนึ่ง ได้พบบุตรหญิงพระยาสุรเสนา คง เปนพี่พระอนุรักษ์โยธาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่นี้คนหนึ่ง กับคนค้าขายมาจากเมืองเพ็ชรบุรีคนหนึ่ง มาแต่เมืองกำเนิดนพคุณคนหนึ่ง ถามได้ความหลายอย่าง ในคำแจ้งความทั้งปวงนั้นว่าผู้ร้ายชุมนัก มาทั้งทางน้ำทางบก ผู้ร้ายนั้นเปนไทยพูดเสียงชาวนอกเปนพื้น การที่จะรักษาบ้านของชาวบ้านพวกนี้ ถ้ารู้ว่าผู้ร้ายมาแล้วก็หลบหลีกไปซุ่มซ่อนนอนเสียในป่า ถ้าผู้ร้ายไม่ได้ตัวเจ้าของบ้านแล้วก็ไม่กล้าเข้าปล้น ด้วยกลัวว่าชาวบ้านจะคิดอุบายซุ่ม

---

(๑) ชื่อเมืองประจวบคิรีขันธ์มีขึ้นในรัชกาลที่ ๔ พระราชทานเปนนามเมืองใหม่ซึ่งตั้งครั้งรัชกาลที่ ๒ เมืองเดิมอยู่ที่ใกล้ปากคลองบางนางรมในอ่าวเกาะหลักนั้นเอง แต่ต่อมาผู้ว่าราชการเมืองประจวบ ฯ ย้ายไปตั้งที่เมืองกุยอยู่ข้างเหนือขึ้นมา เพราะไร่นาบริบูรณ์กว่าที่บางนางรม

ซ่อนคอยนั่งรายสกัดทาง ถ้าได้ตัวเจ้าของบ้านแล้วก็ทุบตีเร่งเอาทรัพย์ ถ้าได้ทรัพย์แล้วใช้ให้เจ้าของบ้านนำไปส่งถึงในป่าหรือในเรือที่มา ให้ร้องประกาศว่าเต็มใจให้โดยดี ผู้ร้ายปล้นชิงทรัพย์สมบัติเช่นนี้มีหลายครั้งมาแล้ว ชุมจัดอยู่ในระหว่างตั้งแต่เมืองเพ็ชรบุรีไปจนถึงเมืองกำเนิดนพคุณ ราษฎรพากันกลัวครั่นคร้ามไปด้วยอุบาย คำฤๅว่าผู้ร้ายพวกนี้ผู้ใดยิงไม่ออก จึงมีความหวาดหวั่นมาก เห็นว่าจะต้องกันกับใบบอกพระยาเพ็ชรบุรี (๑) ที่มีเข้าไปเมื่อก่อนน่าจะออกมานี้ ขอให้เตือนเจ้าพระยาพลเทพ (๒) ให้คิดจัดการปราบปรามผู้ร้ายเหล่านี้ตามที่ได้สั่งไว้นั้น

ขึ้นไปอยู่บนบกประมาณชั่วโมงหนึ่งกลับมาลงเรือ เวลาบ่ายมีลมมีคลื่นด้วยฝนตกบนฝั่ง ฉันหายเมาเปนปรกติแล้ว. เวลาเย็นดูคลื่นค่อยสงบลง แต่เห็นว่าลมยังพัดจัดนัก จะออกไปกลัวจะถูกคลื่นมาก จึงได้จอดนอนอยู่ที่นั้น จันทรุปราคาจับเวลา ๘ ทุ่ม ๒๑ มินิต ต่อสามยามจึงได้ยินชาวบ้านยิงปืนแลที่วัดตีกลอง ออกเรือเวลา ๑๐ ทุ่ม

วันที่ ๑๓ เช้ามีลมจัดแต่ไม่มีคลื่น ต่อกลางวันจึงมีคลื่นอยู่ข้าง

---

(๑) พระยาสุรินทรฤๅไชย (เทศ บุนนาค) ต่อมาได้เปนเจ้าพระยาสุรพันธุพิสุทธ

(๒) เจ้าพระยาพลเทพ (พุ่ม) ที่สมุหกระลาโหม ต่อมาได้เปนเจ้าพระยารัตนาธิเบศร เวลานั้นหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตวันตกยังขึ้นกระทรวงกลาโหม

จะเมากันยับเยิน แต่ฉันอยู่ตัวแล้ว เวลาบ่าย ๔ โมงถึงเมืองชุมพร วันนี้เปนฝน ฝนมัวครึ้มไปยังค่ำ ๕ โมงเศษลงเรือไปขึ้นบกที่น่าตึกปากน้ำ พระยาชุมพรกับพระยาไชยา (๑) มาคอยรับ ตกแต่งลบขีกเชอที่ผนัง (๒) หุ้มผ้าแดงเสา ปูเสื่อเรียบร้อยขึ้น แต่ลมพัดจากหมู่บ้านตรงมาที่ตึก เหม็นเหลือกำลังที่จะทนได้ พอเดิรขึ้นดูบนตึกแล้วก็กลับมาลงเรือ ฝนตกพรำไปเสมอไม่ใคร่มีเวลาเว้น ถามพระยาชุมพรแจ้งว่าคนที่หนีนั้นกลับมามาก (๓) แต่นาทำยังไม่ได้ผลบริบูรณ์ด้วยฝนแล้ง ได้แต่เข้าไร่ แลไข้เจ็บยังมีชุกชุมอยู่ เวลา ๑๑ ทุ่มออกเรือมีคลื่นแต่ลมสงบ

วันที่ ๑๔ เวลาเช้าโมงเศษถึงเกาะง่ามทอดใกล้เกาะน่าตวันออก แลเห็นปากถ้ำเปนโพรง ๆ ที่เขานั้นมีต้นไม้น้อยแลเห็นศิลามาก ที่เกาะนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าได้ประทับทอดพระเนตรรังนกแต่ก่อนฉันจำได้ว่าได้ตามเสด็จ แต่ครั้นเมื่อตึกระเชียงเข้าไปใกล้ ปากถ้ำที่ลงถึงน้ำเรือเข้าไปได้แต่ก่อนนั้น มีก้อนศิลาตกลงมาขวางเสียเรือเข้าไม่ได้ จะขึ้นก็ยากเพราะมีคลื่น ด้วยเกาะนี้เมื่อถูกปลายไต้ฝุ่นครั้งก่อนพังลงมามาก ตึกระเชียงอ้อมไปรอบเกาะ เห็นทับเล็ก ๆ ซึ่งปลูกไว้

---

(๑) พระยาชุมพร (ยัง) พระยาไชยา (ขำ ศรียาภัย) ต่อมาได้เปนพระยาวจีสัตยารักษ์

(๒) คือรูปที่เด็ก ๆ เขียนเล่น เพราะตึกนั้นทิ้งอยู่ไม่มีผู้ดูแล

(๓) ก่อนนั้นเกิดไข้รบาดราษฎรพากันอพยบหนีความไข้ไปอยู่ที่อื่น

ส์พานทางไปถ้ำน้ำที่มีรังนกเกาะลังกาจิ๋ว (รูปทรงถ่าย)

ตามก้อนศิลา สำหรับคนรักษาเกาะอาศรัยเฝ้ายามหลายหลัง ที่ย่านกลางเกาะเปนที่ประชุมคนมีทับอย่างเซื่อง ๆ หลายหลัง แลศาลเจ้าก่ออิฐหลังเล็ก ๆ หลังหนึ่งตั้งอยู่บนไหล่เขา ที่ริมน้ำตรงนั้นลงมามีถ้ำรังนกถ้ำหนึ่ง มีรังนกอยู่ประมาณสักสามสิบสี่สิบรัง ต้องขึ้นไปดูแก้ระหายไปพลาง แต่ไม่มีเครื่องมือที่จะแซะ จีนผู้รักษาเอาไม้ไผ่กระทุ้งลงมาให้ดูเปนตัวอย่างสัก ๑๑ ๑๒ รัง แต่เห็นมีตัวจับอยู่มากจึงได้ห้ามเสียไม่ให้กระทุ้งต่อไป เวลา ๓ โมงเช้าออกเรือ ฝนตกแลมืดครึ้มไม่มีแดดเลย

เวลาเช้า ๕ โมงเศษ ถึงเกาะลังกาจิ๋วซึ่งพระยาไชยาจัดไว้รับรูปร่างเกาะก็คล้ายกันกับเกาะง่าม แต่ที่นั่นมีหาดทรายยาวท่วงที่ดีกว่ามาก ลงเรือไปที่ด้านเหนือมีถ้ำสองช่องเหมือนภูเขาหลังโรงละครช่องข้างตวันตกเรือสิบสองกระเชียงเข้าไปได้พอหมดลำ แล้วมีซอกพอเรือเล็ก ๆ ออกไปตกทเลข้างนอกได้อีกช่องหนึ่ง มีรังนกจับอยู่บ้างเล็กน้อย แต่อยู่สูงสอยไม่ถึง ออกจากถ้ำนั้นมาเข้าถ้ำข้างตวันออกเรือกระเชียงก็เข้าไปได้เหมือนกัน แต่ระยะทางยาวต้องใช้เรือทอดเปนตะพานเข้าไปอีกลำหนึ่ง ถ้ำนี้ใหญ่กว้างพื้นชั้นขึ้นไปสูง เต็มไปด้วยมูลนก มีปล่องแสงสว่างสองปล่องนกจับมาก ที่นี่เขาลงตะแกรงให้ดูตามวิธีที่เก็บรังนก ครั้นจะพรรณาให้ฟังละเอียดก็จะยืดยาวนักไป น่าดูมากเพราะเปนการประหลาดไม่เคยเห็น แต่น่าสงสารนกมากเหมือนกัน ด้วยลูกเล็ก ๆ ที่ยังบินไปไม่ไหวต้องตกจากรังมาก ออกจากถ้ำนี้อ้อมไปน่าตวันตก ขึ้นที่หาดแต่เปนหาดมีกะรังขึ้นยาก เขาทำปะรำ

ไว้รับ มีถ้ำเล็ก ๆ เรียงกันไปสามถ้ำ ถ้ำกลางเรียกถ้ำคลองควาย มีรังนกที่ขาวบริสุทธดีประมาณสักร้อยรัง ไม่มีตัวนกเลย ที่นี่ฉันได้แซะสอยเองลองดู แต่ยังพบไข่ที่เห็นจะฟักไม่เปนแล้วประมาณสักสามสี่ใบเหลืออยู่ในรัง ต่อไปเปนถ้ำใหญ่หน่อยหนึ่งเรียกว่าถ้ำน้ำ คือเวลาน้ำขึ้นถึงพื้นถ้ำ น่าถ้ำเปิดแสงสว่างเข้าได้ตลอด ในนั้นมีรังนกหลายพันติดกันไปทั้งนั้นดูงามมาก ดูเขาแซะสอยอยู่จนเวลาบ่าย ๓ โมงจึงได้กลับมาลงเรือ ออกเรือจากเกาะสังกาจิ๋วเวลาบ่าย ๕ โมง ฝนตกประปรายคลื่นราบ เวลาย่ำค่ำครึ่งทอดที่อ่าวหาดรี

วันที่ ๑๕ เช้าโมงครึ่งขึ้นบ้านหาดรี มีเรือนโรงสักหกเจ็ดหลัง หากินในการทำป่าณาติบาต ตัดไม้ ตัดหวาย ทำไต้ เหม็นเต็มทีทนไม่ไหว ที่น่าอ่าวมีเกาะรายไปหลายเกาะล้วนแต่เกาะรังนกทั้งนั้น มีลำธารน้ำจืดไหลลงมาจนถึงหาดทรายแห่งหนึ่ง เดิรอยู่บนหาดหน่อยหนึ่งกลับลงเรือมาจะไปขึ้นหาดอื่น พอฝนตก ได้ออกเรือเช้า ๔ โมง มีลมพัดหนาว แต่ออกเรือมาจนเที่ยงฝนไม่ตก บ่ายสามโมงครึ่งถึงเกาะช่องอ่างทอง ทอดใกล้เกาะงัวตาหลับ เวลาเย็นลงเรือไปขึ้นหาดเกาะงัวตาหลับแล้วไปขึ้นหาดเกาะงัวตาหลำ ซึ่งเปนที่พวกรังนกอยู่เฝ้าถ้ำรังนกที่ถ้ำเกาะงัวตาหลำนี้เปนมากกว่าทุกตำบล แต่ไม่เปนรังนกอย่างดีที่เดียวนัก ทางที่จะขึ้นไปปากถ้ำต้องขึ้นเขาถึงสองชั่วโมงสามชั่วโมงแล้วต้องลงทางปากปล่องบันไดถึง ๙๐ คั่น เวลาค่ำกลับมาเรือ ที่เกาะนี้มีน้ำจืดแต่ที่บ่อหาดเกาะงัวตาหลับแห่งเดียว เวลานี้น้ำขึดลงจึงได้คิดจะไปตักน้ำที่เกาะพงัน แล้วจึงจะกลับมาที่นี่ต่อไป ได้ออกเรือ

นกทำรังในถ้ำน้ำเกาะลังกาจิ๋ว (รูปทรงถ่าย)

เวลา ๑๑ ทุ่ม

วันที่ ๑๖ เวลา ๓ โมงเช้าทอดสมอที่อ่าวเสด็จ ขึ้นบกเดิรตามลำธารไปถึงที่จารึกครั้งก่อน(๑) จารึกศักราช ๑๒๕๑ เติมลงอีกบรรทัดหนึ่ง แล้วเดิรต่อไปเปนธารทรายราบ ๆ บ้าง เปนก้อนศิลาบ้าง มีน้ำตกที่งาม ๆ อีกสี่แห่ง ขึ้นไปจนหมดก้อนศิลาถึงหลังเขา เปนธารพื้นทรายราบ ๆ ไม่มีศิลา ทางไปตามลำธารประมาณสักสองร้อยเส้น จึ่งได้จารึกก้อนศิลาที่สุดด้วยอักษร จ. ป. ร. แลศักราช ๑๐๘ ไว้ แล้วเดิรต่อไปอีกสักสามสิบวาหรือสองเส้น ขึ้นถึงหลังเขาเปนที่ราบ พบไร่พริกมะเขือกล้วย ซึ่งพวกบ้านใต้ขึ้นมาทำ เรียกว่าท้องชะนาง อยู่ในระหว่างยอดเขาสูงล้อม พื้นที่นี้สูงกว่าทเล ๕๕๐ ฟีต จึ่งได้ให้จารึกก้อนศิลาที่ปลายธารนั้นไว้อีกว่าต่อไปมีไร่ ได้ตัวขุนจ่าเมืองหัวเมืองพะงันให้มานำทางกลับ ลัดมาในหมู่ต้นไม้ ข้ามไหล่เขาสูง ๆ ต่ำ ๆ ลงมาทางประมาณสักร้อยยี่สิบเส้นถึงปากธารข้างล่าง เวลาบ่าย ๔ โมงอาบน้ำแล้วกลับลงมาเรือ เวลาวันนี้หยุดตักน้ำอยู่ที่นี่จนดึก

วันที่ ๑๗ พอสว่างออกเรือจะไปดูบ้านใต้ ซึ่งเปนบ้านใหญ่ในเกาะพะงัน มีเรือนประมาณสามร้อยหลัง ลมจัดทอดไม่ได้ ต้องเลยไปเกาะสมุย ทอดที่อ่าวแม่น้ำด้านตวันออกถึงเวลาเช้า ๒ โมงเศษ ๔ โมงเช้าขึ้นบก มีโรงจีนท่าทางคล้ายกันกับอ่าวน่าค่าย แต่ที่นี่มีมะพร้าวน้อยกว่า เดิรไปตามในสวนถึงวัดเล (คือทเล) ทางประมาณ

---

(๑) เสด็จประพาสคราวแรกก่อนคราวนี้ปีหนึ่ง

๓๑ เส้น วัดนี้ไม่มีโบสถ์ ไปทำอุโบสถวัดเขา มีพระสงฆ์ ๖ รูป ออกจากวัดเลไปวัดเขาทางประมาณ ๒๐ เส้น เปนเนินสูงขึ้นไปหน่อยหนึ่ง มีโรงอุโบสถเสาไม้จริง หลังคามุงกระเบื้องสามห้อง เฉลียงรอบหลังหนึ่ง พระประธานใหญ่ลงรักไว้จะปิดทอง วัดนี้ก็ว่าเปนของขรัวพุดสอนสร้างเหมือนกัน แต่ทิ้งร้างไปพึ่งจะมีพระสงฆ์มาอยู่ในสองเดือนนี้ มีแต่กุฎีเปนที่พักเล็ก ๆ หลังเดียว กลับมาลงเรือที่เก่าแล้วออกเรือจากเกาะสมุยกลับมาที่เกาะช่องอ่างทอง ทอดที่หน้าเกาะวัวตาหลับตามเดิม เวลาบ่าย ๔ โมง ๒๐ มินิต ลงเรือไปดูเกาะที่เปนหมู่อยู่ในที่นั้น มีสักสิบเอ็ดสิบสองเกาะ ดูไม่สู้งามเหมือนที่ชมกันฤๅที่คเนดูในแผนที่ว่าจะงาม ถ้าจะว่าตามความเห็นของช่างก่อเขาแล้ว ต้องร้องว่าก่อไม่เปนเลยทั้งนั้น เขาแลเห็นศิลามากสีเหมือนผนังโบสถ์ร้าง ต้นไม้ขึ้นก็เล็ก ๆ ให้นึกเห็นเปนวัดร้างในกรุงเก่ามากกว่าอย่างอื่น ที่สูงก็คล้ายพระปรางค์ยอดพัง ที่โตก็คล้ายผนังโบสถ์ไม่มีหลังคา ถ้าจะว่าเปนเขาในอ่างแก้วก็เรียงเปนแถวกันมากไป ไม่สลับซับซ้อนไปเหมือนอยู่แต่ที่ริมน้ำเปนรอยเซาะลึก ๆ เข้าไปเหมือนกับภูเขาตั้งอยู่บนร้านตะกั่วที่ในอ่างแก้ว นอนอยู่ที่นี่จนเวลา ๑๓ ทุ่มออกเรือ

วันที่ ๑๘ ล่องจะไปทอดที่ในช่องสมุยอีก ลมจัดทอดไม่ได้ ฉันขอบใจลำธารที่อ่างเสด็จ จึ่งให้กลับมาทอดที่นั่นขึ้นไปอาบน้ำอีกวันหนึ่ง ให้จารึกที่หน้าตกแรกหน้าต้นกร่างซึ่งเปนที่พักบอกชื่อไว้ว่า "ธารเสด็จ" แลจะให้พระยาไชยาทำศาลาไว้ในที่นั้นด้วย แล้วกลับ

พระบรมรูปสรงน้ำที่ธารเสด็จเกาะพงัน

ลงมาเรือ ได้ออกเรือเวลาบ่าย ๒ โมงเศษ มาทอดที่อ่าวแม่น้ำเกาะสมุยอีก เวลาเย็นขึ้นบกไปที่ข้างแหลมเรียกว่าน่าพระลาน เปนที่ทรายยาวประมาณสัก ๔ เส้น กว้างสัก ๒ เส้น ไม่มีต้นไม้แลหญ้าขึ้นในที่นั้นเลย มีพระเจดีย์เปนซุ้มคูหาสี่ด้านซ้อนสามชั้นสูงประมาณสามวาอยู่ในกลางที่นั้นองค์หนึ่ง ว่าเปนที่บรรจุกระดูกขรัวพุดสอน ราษฎรนับถือกันถึงปีมาก่อพระทราย ถ้าเจ็บไข้ก็มาตั้งน้ำมนต์ ที่เตียนนั้นว่าผีมาคอยกวาด แต่จืดเต็มทีไม่สนุกอะไรเลย ลงเรือศีกระเชียงอ้อมไปหาดด้านเหนือก็มีแต่โรงไร่โกไรโกเต ขึ้นครู่หนึ่งแล้วก็กลับมาเรือ เวลา ๑๑ ทุ่มออกเรือ

วันที่ ๑๙ วันนี้เปนวันคลื่นลมอยู่ข้างเรียบราบกว่าทุกวันตั้งแต่มา เปนแต่เวลาเช้ามีเล็กน้อย เวลาบ่าย ๒ โมงตรงแหลมตลุมพุก หยุดขึ้นดูแหลมตลุมพุกเปนหาดทรายแคบนิดเดียว มีเรือนประมาณ ๗๐ หลัง ปลูกต้นมพร้าวมาก คนอยู่ที่นี้หากินด้วยทำปาณาติบาตเปนพื้น พวกสงขลาขึ้นมาทำมาก มีของที่เปนสินค้าขายออก คือปลาเค้า ปลากระบอก เคย แตง เปนมาก ซื้อเข้ากินที่ปากพนัง อยู่ข้างจะเหม็นจัดทั้งบ้าน บ่าย ๔ โมงกลับมาลงเรือแล้วออกเรือต่อมา คลื่นลมเงียบสบาย เวลา ๘ ทุ่มถึงเมืองสงขลา แต่ยังไม่ได้เข้าทอดที่ พักอยู่ข้างนอกก่อน

วันที่ ๒๐ พอรุ่งสว่างเลื่อนเรือไปทอดที่ พระยาสุนทรานุรักษ์(๑)

---

(๑) พระยาสุนทรานุรักษ์ (ชม ณสงขลา) ต่อมาได้เปนพระยาวิเชียรคีรี

นำแผนที่ทะเลสาบลงมาคิดกะการที่จะไปเมืองพัทลุง เวลาบ่ายขึ้นบก เขาทำพลับพลารับที่ท่าน่าจวน กรมการแลภรรยากรมการมาหา แล้วไปเที่ยวตามตลาด ตลอดจนถึงวัดมัชฌิมาวาส การที่เมืองสงขลาจัดตกแต่งบ้านเมืองเรียบร้อยดีขึ้นกว่าแต่ก่อน เขื่อนน่าเมืองที่ชำรุดก็ซ่อมใหม่ตลอด ถนนดาดปูนใหม่กว้างขวางหมดจด ที่วัดมัชฌิมาวาสตั้งแต่พระภัทรธรรมธาดาออกไปอยู่ (๑) ก็ตกแต่งบึ้ดกวาดสอาดสอ้านขึ้นพอสมควรแก่เวลาที่ได้ออกมาอยู่น้อยวัน มีสัปรุษถวายของประมาณห้าสิบหกสิบคน มีนักเรียนร้องเพลงสรรเสริญบารมีกว่ายี่สิบคนได้ถวายเงินเลี้ยงพระสงฆ์สามชั่ง แลเงินข้างในเข้าเรี่ยรายกันทำถนนในวัดสี่ชั่งหย่อน แลแจกเงินสัปรุษนักเรียน แล้วจึงได้กลับมาลงเรือ ผ้าพื้นในตลาดเมืองสงขลาปีนี้มากอย่างยิ่ง ด้วยรู้อยู่แต่ก่อนว่าจะมาถึงมือทอกันเสียตั้งแต่เดือนอ้ายเดือนยี่ก็มี ซื้อไม่พร่องเหมือนอย่างแต่ก่อน เมื่อผ่านไปแล้วกลับมาก็เต็มบริบูรณ์อย่างเก่า แต่ผลไม้สู้ครั้งก่อนไม่ได้ ส้มก็ยังมีน้อยไม่หวาน มีแต่มม่วง จำปาดะก็หายาก

ซึ่งกำหนดว่าจะไปเมืองพัทลุงแต่สองคืนแต่ก่อนนั้น เปนอันไม่พอทีเดียว ด้วยระยะทางตั้งแต่เมืองสงขลาไปถึงเกาะห้าเต็มวันไม่มีเวลาพอที่จะเที่ยวในหมู่เกาะเหล่านั้นได้เลย ระยะทางตั้งแต่เกาะห้า

---

(๑) เดิมอยู่วัดโสมนัสวิหาร ได้เปนพระครูอยู่วัดส้มเกลี้ยงในกรุงเทพฯ แล้วจึงเปนพระราชาคณะออกไปอยู่เมืองสงขลา

ไปจนถึงเมืองพัทลุงก็ไกลเต็มวัน จะกลับไปกลับมาไม่ได้ จึงต้องคิดไปค้างที่เมืองพัทลุง เห็นว่าบางทีจะต้องค้างที่เกาะห้าสองคืน เมืองพัทลุงสองคืน ฤๅถ้ากระไรจะต้องค้างเกาะห้าอีกคืนหนึ่ง เมื่อขากลับคงจะต้องเปนสี่คืนห้าคืนจึงจะพอ แต่จะกำหนดเอาเปนแน่ก็ยังไม่ได้ ต้องผ่อนผันตามเวลาที่จะพอควร กำหนดจะได้ออกจากเมืองสงขลาไปโดยทางทเลสาปเวลาพรุ่งนี้

ตัวฉันแลบันดาผู้ที่มา มีลูกโต (๑) เจ็บจับไข้วันหนึ่ง ด้วยไม่สบายรวนมาแต่กรุงเทพ ฯ แล้ว สองวันก็หายเปนปรกติ ฉันก็ค่อยมีกำลังแขงแรงมากขึ้นตั้งแต่ล่วงมาได้สี่วันห้าวัน เว้นแต่ท้องแลนอนนั้นยังไม่เปนปรกติทีเดียวนัก แต่เชื่อว่าคงจะสบายได้ในเร็ว ๆ นี้เปนแน่ คนอื่นก็มีความสบายด้วยกันหมดทั้งสิ้น ให้เธอแจ้งความแด่พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการทั้งฝ่ายน่าฝ่ายในให้ทราบทั่วกัน อย่าให้มีความวิตกถึงฉันเลย.

สยามินทร์

---

(๑) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันนี้

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒

เรือพระที่นั่งอุบลบุรทิศ ทอดปากอ่าวเมืองสงขลา
วันที่ ๒๙ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๐๘ ๒๒

ถึงท่านกลางและกรมหลวงเทวะวงศวโรปการ

ด้วยแต่ก่อนได้บอกข่าวคราวเข้ามาเพียงวันที่ ๒๐ เดือนกรกฎาคม จะขอบอกข่าวต่อไปตามลำดับ

วันที่ ๒๑ กรกฎาคม ได้รับหนังสือกรุงเทพ ฯ เขียนหนังสืออยู่ในเรือ จนบ่าย ๓ โมงจึ่งได้ขึ้นบก ฝนตกมาแต่เที่ยงเปนคราว ๆ เมื่อเวลาขึ้นบกฝนสงบ แต่ครั้นเมื่อตีกระเชียงไปถึงกลางทางฝนกลับตกอีก พรำเพรื่อไปไม่หยุด ขึ้นพักอยู่บนพลับพลารับพวกกรมการและภรรยากับทั้งราษฎรชาวร้านมาหา จนพลบกลับลงเรือ ตำบลที่หมายว่าจะไปเที่ยวแห่งใดไม่ได้ไป ป่วยการทั้งวัน

วันที่ ๒๒ เกือบโมงเช้าจึ่งได้ออกเรือ เพราะต้องกาหลกันในการที่จะพ่วงเรือไป เรือกลไฟน้ำตื้นที่จะไปในทเลสาปได้มีสามลำ คือเรือทอนีครอฟต์ลากเรือที่นั่งทรงที่นั่งรองผ้านุ่งห่มรวม ๔ ลำ เรือเซนต์ยอชลากเรือเจ้านายและเรือผ้านุ่งห่ม เรือครัวรวม ๕ ลำ เรือยาโรจูงเรือเครื่องเปนเรือหัวเมืองลำใหญ่ ๆ ๓ ลำ ต้องเดิรตามร่องน้ำลึกไปจนถึงน่ามะระหุ่ม จึ่งเลี้ยวกลับเข้าปากช่องแหลมทรายเสียเวลาชั่วโมงหนึ่ง ได้เห็นป้อมเขาแดงและป้อมค่ายม่วงที่เขาแหลมสน

ซึ่งเขาถางไว้ทั้งสองตำบล บ้อมเขาแดงเปนบ้อมสี่เหลี่ยมเล็ก ๆ แต่บ้อมค่ายม่วงเปนบ้อมยาวตามริมฝั่งน้ำ เรือมาออกช่องเขาเขียวกับเกาะยอ แลเห็นแนวเขาแลทิวไม้รอบ ไปค่อนข้างฝั่งเหนือแลเห็นต้นไม้สนัด มีต้นตาลมาก ตาลเหล่านี้ทำ "ผึ้งฮ่บ" (๑) ลงมาขายที่ตลาด มีต้นไม้อื่น ๆ บ้างไม่หนานัก แลเห็นทุ่งหลังหมู่ไม้เปนที่แผ่นดินราบ ๆ ตลอดไป บ้านเรือนมีรายเปนหมู่ ๆ ไม่สู้เปลี่ยวนัก ตั้งแต่น่าบ้านป่าจากไปน้ำน้อย จักรเรือคุ้ยดินขึ้นมาสีแดง ๆ จนกระทั่งจะถึงคลองปากรอ ซึ่งเปนที่กิวแห่งหนึ่งในทเลสาปน้ำจึงได้ลึก แต่คลองปากรอนั้นมิใช่เล็ก ถ้าจะเรียกว่าแม่น้ำก็ได้ กว้างกว่าคลองเกรียจมาก พักร้อนที่หว่างบ้านปากบางกับบ้านแหลมจากต่อกัน ข้าเฝ้าใหญ่ของพระยาสุนทรา พระยาจางวาง (เมืองพัทลุง) ยกรบัตรแลหม่อมราชวงศ์หรั่ง เมืองพัทลุงมารับ (๒) ออกจากที่พักร้อนมาตามทาง เห็นบ้านปากจ่า มีบ้านเรือนมากเปนสามหมู่ไปในระหว่างฝั่งกับเกาะญวน เรียกว่าคลองหลวง น้ำตื้นบ้างลึกบ้างจนถึงบ้านปากพยูนซึ่งเปนช่องจะออกที่กว้าง มีบ้านเรือนหลายสิบหลังต้นไม้และภูมที่งามนัก ฝั่ง

---

(๑) ชาวนครเรียกน้ำตาลงบว่า (น้ำ) ผึ้งฮ่บ เพราะใช้สำเนียง ฮ แทน ง

(๒) พระยาวรวุฒิไวย น้อย ท.จ. จางวางเมืองพัทลุง หม่อมราชวงศ์หรั่ง สุทัศน ณอยุธยา บุตรหม่อมเจ้าจินดาในกรมหมื่นไกรสรวิชิต เปนญาติกับพระยาพัทลุง ทับ

ขวาเปนเกาะหมากฝั่งซ้ายเปนแหลมเขาปากพยูน ตั้งแต่เมืองสงขลาขึ้นมาจนถึงปากพยูน มีเสารั้วโพงพางและยกยอตลอดระทางไปไม่ได้ขาดเลย เพราะในตอนนี้ปลาชุม พอขึ้นไปถึงกลางเกาะปราบบ่ายหัวเรือขึ้นเหนือจะไปตามน่าเกาะรังนก ลมพัดโต้น่าจัดน้ำก็ตื้น เรือไปได้เพียงน่าเกาะยิโส้ซึ่งเปนเกาะที่สองในหมู่เกาะสี่เกาะห้า ต้องปล่อยเรือกลไฟดึกระเชียงไปจนถึงพลับพลาซึ่งปลูกไว้ที่เกาะมวย เข้าทางช่องหว่างเกาะมวยกับเกาะพระต่อกัน เวลาค่ำจึงได้ถึง หลวงอุดมภักดี (๑) เจ้าภาษีรังนกมาคอยรับตั้งเลียงอยู่ในที่นี้ ที่ซึ่งปลูกพลับพลานี้เรียกว่าน่าเทวดา คือเปนที่ศาลสำหรับพวกรังนกไหว้เจ้าก่อนที่จะลงมือทำรังนกพระมหาอรรคนิกรเปนผู้มาปลูก มีท้องพระโรงหลังหนึ่งที่อยู่หลังหนึ่งที่เจ้านายข้าราชการอยู่อาศรัยโรงของเจ้าภาษีรังนกสองหลัง พื้นที่ที่ทำพลับพลาเปนที่เลนขึ้นตัดหญ้าถมทรายโรย เมื่อมาตามทางไม่ถูกฝนแต่ที่พลับพลาฝนตกอยู่ข้างจะเปรอะเปื้อนมีกลิ่นเหม็นตมเหม็นหญ้า เคยอยู่ในที่เลกว้าง ๆ ขึ้นมาอยู่บนบกออกร้อนและฝนก็ยังตกประปรายอยู่เปนคราว ๆ มาเกือบสิบสองชั่วโมงออกเหนื่อย แต่ก่อน ๆ ที่มากันเขาพักปากพยูนเปนเวลาพอดีอยู่ในสี่โมงเย็น แต่คำสั่งให้มาปลูกพลับพลาที่เกาะเขาก็ทำตามคำสั่ง ก็นับว่าดีอย่างหนึ่งที่เที่ยวได้สดวกไม่ต้องไปทางไกล

วันที่ ๒๓ ฝนตกแต่เช้ามืดพรำเพรื่อไปจนเกือบ ๕ โมงจึงหายสนิท

---

(๑) หลวงอุดมภักดี พ่วง ณสงขลา เดี๋ยวนี้เปนพระยาหนองจิก

ไปเที่ยวที่ตรงน่าพลับพลาซึ่งเปนศาลเจ้านั้น เปนเพิงเข้าไปตามเชิงเขา เพดานราบก่อแท่นไว้เปนที่ตั้งเครื่องสังเวยกว้างขวาง ในนั้นเปนที่ตำรวจและกรมวังอาศรัย ต่อไปข้างซ้ายเขาก่อสอบศิลาก้อนสูงขึ้นไปเปนที่ก่อพระเจดีย์ทรายเมื่อเวลาเลิกทำรังนกแล้ว มีชาตรีประชันกันเปนการฉลองทุกปี ในซอกเขากับที่ก่อพระทรายต่อกันปลูกร้านมุงกระแชงฝากระแชงเปนที่ผึ่งรังนก ต่อนั้นไปเปนโรงครัวหลวงอุดมซึ่งมาตั้งเลี้ยง ข้างขวามือเปนเพิงเขาคล้ายกันกับที่ศาลเทวดาแต่กว้างกว่า เปนที่อาศรัยของพวกทำรังนก เดิมกั้นมาแต่เดี๋ยวนี้เปิดไว้ให้เปนที่ข้าราชการอาศรัย เพดานเพิงนั้นเปนควันดำรอยหุงเข้าตลอดไป ที่ตรงน่าเพิงมาข้างมุมพลับพลา หรือจะเรียกว่าค่ายหลวงอย่างย่อ ๆ เพราะกั้นด้วยหญ้าและผ้าฉนวนทั้งนั้น มีบ่อน้ำร้อนแห่งหนึ่งก่อขอบไว้แล้วมีเปนธารสั้น ๆ ออกไปหน่อยหนึ่ง น้ำนั้นถ้าจะร้อนก็คงเปนร้อนด้วยหินปูนอย่างที่ท้องช้าง แต่เมื่อไปลองดูก็ไม่เห็นร้อน เปนแต่ไม่เย็นตามที่ควรจะเย็นเท่านั้น เดิรเลียบไปตามข้างเขาหนทางกว้าง แต่อยู่ข้างจะเปื้อนเปรอะด้วยน้ำฝน มีศิลาที่ห้องที่งาม ๆ เปนช่องเหมือนปากถ้ำบ้าง เปนหลืบเปนโพรงพรุนไปทั้งนั้น มีต้นไม้ใหญ่เล็กและกล้วยไม้ประดับงดงาม ถ้าช่างก่อเขาเห็นก็จะไม่สู้ติว่า "ไม่เปน" นัก ไปทางประมาณห้าเส้นถึงที่จะขึ้นถ้ำ เรียกว่าถ้ำใหญ่ ต้องขึ้นเขาอยู่ข้างจะชัน ต้องมีบันไดสองตอน ถึงปากถ้ำแล้วลงไปตามศิลาขั้น ๆ ต้องผูกเชือกเปนราวไต่ลงไปถึงพื้นถ้ำ ในถ้ำกว้างกว่าสิบห้าวาสูงมาก ที่พื้นเปนเนินมอสูง ๆ ต่ำ ๆ มีหลืบซอกไปได้

บ้างอยู่ข้างจะมืด แต่ไม่ถึงต้องอาศรัยแสงเทียนมากนัก นกทำรัง อยู่เพียในโพรงในซอกศิลาบนเพดานถ้ำมาก ไม่ใคร่แลเห็นรัง ต่อจุด ไต้ผูกปลายไม้ขึ้นไปส่องจึงได้เห็น การทำรังนกที่นี่ไม่ใช่ลงตะแกรง เหมือนอย่างที่ชุมพร ใช้พะองไม้ลำเดียวพาดขึ้นไปสอย ที่สูงนักก็มี ซาทรายรับ ไม้ถ่อที่สอยก็ใช้ลำเดียวไม่ต่อได้เปนท่อน ๆ เหล็กปลาย ถ่อไม่ใช้เปนวงเดือน ทำเปนแบน ๆ เหมือนปากสิ่ว เมื่อสอย หรือ เรียกว่าแทงตามคำเขาเรียก ตกลงมาแล้วไม่ร้อง "ออย" อยู่ข้าง จะถือลัทธิสุปัสติเชียสต่าง ๆ มีพิธีรีตองกันมาก แต่ดีอย่างหนึ่งที่เก็บ รังนกแต่ปีละสองครั้งเท่านั้น แต่เดิมมาก็ว่าเก็บสามครั้ง แต่นกน้อย ไปทุกปี ๆ จึงได้เปลี่ยนเปนเก็บสองครั้ง แต่นั้นมานกก็มากขึ้น รังก็ หนากว่ารังนกที่ชุมพร ฉันเห็นว่ารังนกที่ชุมพรควรจะบังคับให้เก็บแต่ สองครั้งได้เหมือนกันจึงจะดี ถ้าคงเก็บอยู่สามคราวเช่นนี้ นกคงจะหมด ลงไปเสมอ ที่สงขลามีนกน้อยจึงได้รู้สึกได้เร็ว ที่ชุมพรมีนกมากก็ ไม่รู้สึกแต่เปนภาษีผูกขาดแท้ เจ้าภาษีคิดแต่จะหาประโยชน์ชั่วเวลา ที่ตัวทำ ไม่ได้คิดบำรุงรักษาเผื่อกาลภายน่า ถ้าไม่จัดการตรวจตรา มีข้อบังคับเสียให้ดี รังนกคงจะตกลงไปทุกปี ครั้นจะพูดให้ละเอียด ในที่นี้ ก็จะยืดยาวนักไป ขอตัดไปตามเรื่องระยะทาง กลับจากถ้ำ ใหญ่ลงเรือข้ามไปถ้ำยุหลีที่หัวเกาะพระตรงเกาะมวยข้าม เดิรเลียบ เขาไป ศิลาตามเชิงเขาเปนโพรงพรุนรอยน้ำกัดไปทั้งนั้น ที่มีรังนก นั้นเปนโพรงลึกเข้าไปหน่อยหนึ่ง มีรังนกบ้างเล็กน้อย ออกจากถ้ำ ยุหลีไปถ้ำแรงวัวที่เกาะดำถัดเกาะพระไป ก็คล้ายคลึงกันกับถ้ำยุหลี

กลับจากถ้ำแรงวัวมาขึ้นถ้ำสุซึมที่ในเกาะด้านนี้เอง ถ้ำนี้ปากช่องแคบเพราะมีเงื้อมศิลาบัง เมื่อเข้าไปถึงปากถ้ำลอดศีรษะเข้าในที่บังแล้วจึงปีนศิลาขึ้นไปหน่อยหนึ่งก็ถึงในถ้ำ เปนถ้ำใหญ่เหมือนฉนวนตรงลิ่วเข้าไปยาว แล้วจึงถึงที่กว้างแยกเปนขาไปอีกขาหนึ่ง เพดานถ้ำสูงกว่าถ้ำใหญ่ มีรังนกที่แลเห็นมาก แต่ยังไม่แน่นเต็มไปเหมือนถ้ำน้ำที่เกาะลังกาจิ้ว ในถ้ำนี้มืดต้องจุดไฟ มีปล่องแต่สูงนักแสงสว่างลงมาไม่พอถึงพื้น มีปล่องที่เปนช่องน่าต่างแลเห็นอยู่ภายนอก ไม่สู้สูงนักแต่ครั้นเมื่อเข้าไปในถ้ำเห็นปล่องนั้นสูงมาก พื้นถ้ำคงจะต่ำลงไปกว่าหลังน้ำบ้าง กลับจากถ้ำสุซึม ผ่านน่าพลับพลาลงไปถ้ำเสือที่ท้ายเกาะมวยนี้เอง ขึ้นบกไปหน่อยหนึ่งถึงถ้ำแรดย่อมกว่าถ้ำหลัง ออกเดิรจากถ้ำแรดนี้ไปไม่มากก็ถึงถ้ำใหญ่ ถ้ำทั้งสองนี้เปนโพรงเดิรได้ตลอดทั่วทั้งถ้ำ เหมือนกับเอาก้อนศิลาตั้งไว้บนเสาหลาย ๆ สิบเสา ไม่มีผนังโปร่งปรุเดิรลัดลอดไปได้ทั่วทั้งถ้ำ เขาในเกาะรังนกเช่นนี้เปนศิลาปูนเหมือนกันกับเขาข้างแควแม่น้ำน้อยไทรโยค และแควป่าสักมักจะโปร่งปรุไปตามเชิงเขาแลมีถ้ำมาก ๆ เวลาน้ำท่วมท่วมได้ถึงในถ้ำ พื้นถ้ำเปนดินรอยน้ำท่วมคล้าย ๆ กันทั้งนั้น ศิลาที่น้ำท่วมจึงเปนสีนวล ๆ มีคราบน้ำจับเขียว ๆ น้อย ๆ พอสังเกตได้ ที่พ้นน้ำท่วมขึ้นไปก็เปนสีเทาแห้ง ๆ เหมือนปูนผนังโบราณ เกาะรังนกแถบนี้ทรวดทรงสัณฐานก็ทำนองเดียวกันกับที่น่าเมืองชุมพร แต่มีท่วงทีงาม ๆ กว่า ไม่เปนเข้าไปเที่ยวในกรุงเก่าเหมือนเกาะอ่างทอง มีต้นไม้ใหญ่ ๆ และต้นกล้วยไม้ใบเขียวสด ช่วยประดับประดาให้หายร้างขึ้นได้มาก

นกพวกนี้อยู่ข้างขอบที่ชื้น ๆ สังเกตดูที่ตรงไหนมีคราบน้ำเปนทาง นกมักทำรังตรงนั้นมาก ศิลาปูนเช่นนี้มักเปนซอกเปนแซกเปนแอ่งที่ขังน้ำ ฝนตกเวลาวานนี้แลวันนี้ทำให้มีน้ำหยดน้ำซึมได้หลายแห่ง กลับจากถ้ำเสืออ้อมเข้าไปดูเกาะเข็มข้างใน เกาะนี้เห็นข้างนอกเปนก้อนศิลาโต ๆ รูปรี ๆ ตั้งเกะกะอยู่สามก้อน แต่ครั้นเมื่อไปข้างในเห็นเปนรูปเขามอเช่นก่อลงไว้ในกระถาง ประดับด้วยต้นไม้ใหญ่เล็ก และมีหญ้าดาดลงไปจนถึงริมน้ำน่าดูอยู่ ในท้องทเลนี้น้ำยังกร่อยแต่มีบัวสายมีสันตะวาสาหร่ายตามริม ๆ เกาะ ถ้าหันหน้าเข้ามาข้างเกาะแลดูคล้าย ๆ ทุ่งที่น้ำท่วม ต่อเมื่อแลออกไปข้างฝั่งไม่แลเห็นฝั่งจึงเห็นเปนทเล เวลาบ่ายกลับมา วันนี้ฝนตกแต่เช้า บ่ายมีแดดพื้นแห้งดูค่อยสบายขึ้น เวลาเย็นก็มีลมพัดจนตลอดค่ำ

วันที่ ๒๔ เดิมคิดว่าจะไปเมืองพัทลุงในวันนี้ แต่ครั้นเมื่อเวลาวานซืนนี้ได้ความว่า ที่เมืองพัทลุงทำไว้แต่พลับพลาประทับร้อน เมื่อวานนี้จึงได้ให้พระมหาอรรคนิกรคุมเตนต์ขึ้นไปตั้ง จึงพักอยู่ที่นี่พอได้ทำการเวลาหนึ่ง ครั้นเวลาสายพระยาพัทลุง (๑) ลงมาแจ้งว่าได้ทำพลับพลาไว้ใหญ่โตพร้อมแล้วเปนแต่ยังสงสัยเล็กน้อยนำแผนที่มาให้แก้ไข.

ได้จารึกอักษร จ. ป. ร. และศักราช ๑๐๘ ไว้ที่น่าเพิงศาลเทวดาแห่งหนึ่งเปนศิลาปูนเราะง่าย แล้วลงเรือไปที่เขาชันเปนเกาะใหญ่ของเมืองพัทลุง อยู่หลังเกาะสี่เกาะห้า ระยะทางชั่วโมงหนึ่ง ตั้ง

---

(๑) พระยาอภัยบริรักษ (เนตร) บุตรพระยาจางวาง

ข่ายไล่กระจง ในที่ที่ไล่นั้นเปนป่าคอแหลมกว้างสักสี่สิบวาเท่านั้น ขึงข่ายสกัดได้เกือบตลอด ข้างหนึ่งเปนทุ่ง ข้างหนึ่งเปนทเล ใช้คนประมาณ ๕๐ คน เข้าไปต้อนตีป่าใกล้ ๆ ในป่านี้ไม่มีสัตว์อื่นเลย นอกจากกระจงเพราะเปนป่าโปร่งเดิรง่าย และกระจงที่นี่ตัวเล็ก ๆ เล็กกว่ากระจงที่เคยเห็น ๆ กันอยู่สักครึ่งหนึ่ง สีตัวเหลืองท้องขาว ไม่โตกว่ากระต่าย ดูน่ารักมาก ต้อนมาเข้าข่ายแล้วก็ตะครุบจับเอาได้ง่าย ๆ กิริยาที่จะมาไม่เหมือนเนื้อ ไม่หนีคนไกล วิ่งวิ่งหยุด ๆ ไม่ใคร่จะเข้าที่รก วิ่งก็ช้าไม่เหมือนกระต่าย กิริยาที่วิ่งคล้ายหนูมากกว่าอย่างอื่น แต่ที่มาได้เห็นหลายสิบตัว วิ่งหักหลังไปเสียมาก ไล่สี่เที่ยวจับได้สิบสี่ตัว คราวหนึ่งคงจะได้เห็นอยู่ในสิบตัวขึ้นไปหาสิบห้าตัว การที่ไล่ได้น้อยเปนเพราะคนเราไปนั่งน่าข่ายมาก ล้วนแต่เสื้อสีสรรพ์ต่าง ๆ เกือบจะเปนหีบน้ำยาเครื่องเขียน ถ้ากระจงไม่ไล่ง่ายที่สุดจนเกือบมานั่งตักได้ก็เห็นจะไม่ได้ตัว แต่เท่านี้ก็นับว่าเปนได้มากอยู่แล้ว คิดว่าจะพาเข้าไปเลี้ยงในกรุงเทพ ฯ ให้ได้ กระจงใหญ่มีบ้างแต่น้อย แต่ดูอยู่ข้างจะเขื่องกว่าที่เคยเห็นไปเสียสักหน่อยอีก เวลาเย็นกลับมาพลับพลา

วันที่ ๒๕ เวลาเช้าโมงหนึ่งออกเรือไปพัทลุง น้ำลงขอดเรือไฟต้องเข็นออกจากช่องเกาะ พอพ้นแล้วไปได้สดวก น้ำในทเลตอนเมืองพัทลุงลึกกว่าข้างนี้ พอพ้นแหลมจองถนนออกไปแลเห็นแต่ฝั่งข้างใต้และฝั่งตวันตก ตรงเมืองพัทลุงข้างเหนือไม่แลเห็นฝั่ง ในทเลนอกนั้นไม่มีเกาะ ถ้าแล่นตัดตรงไปได้ก็จะไม่ช้าเลย แต่ต้องอ้อมหาร่อง ๕ ชั่วโมง

เต็มจึงได้ถึง พลับพลาตั้งอยู่ที่แหลมหาดทรายปากคลองลำปำข้างเหนือ ต้องลาดพานยาวประมาณ ๓๐ วา ลงมาจนถึงที่น้ำลึกแล้วเดิรไปตามหาดจนพ้นที่น้ำก็ละเปนชะวากจึงถึงพลับพลา พลับพลานั้นทำเปนตรีมุขหลังเดียว แต่มีเรือนที่ข้าราชการอาศรัยตามสมควร เมืองนี้ใช้ปูนจัดเต็มที่ อัฒจันท์โครงไม้ก็ถือปูน แต่ของเขาทำพออยู่ได้สบาย เวลาที่ท่านมีกินอยอย่างยิ่ง นับว่าเปนความอุสาหมาก แต่ต้องอยู่ที่แจ้งกลางวันอายแดดร้อนจัด เวลาบ่ายลงไปดูจรเข้ที่เขาวางตะกางได้ในท้องทเล เปนจรเข้ย่อม ๆ ยาวเจ็ดสอกแต่ยังทำฤทธิเดชได้บ้างหง่อย ๆ ลากขึ้นมาดูบนหาดได้ แล้วเข้าไปดูเมืองพัทลุงตามทางบก เปนทางตัดใหม่ไปตามท้องทุ่งข้างวัดอนุราชธาราม ซึ่งเปนของพระยาจางวางสร้าง แล้วไปร่วมทางเดิรถึงที่ตลาด ตลาดมีของขายกร่อย ๆ มีร้านผ้าอยู่สักสองสามร้าน นอกนั้นก็ขายของสด คนสักสี่สิบห้าสิบคนมีของคนละกระจาดบ้าง ไม่ถึงคนละกระจาดบ้าง แต่ปลาสดแล้วเปนน่าสังเวชอย่างยิ่ง อย่างโตอยู่ในขนาดปลากระดี่อย่างเล็กจนถึงขนาดปลาซิว ร้อยเปนพวง ๆ ขาย เพราะปลาในทเลตอนนี้ไม่มี ที่มาขายนี้เปนปลาในลำคลอง ที่ได้เห็นต่อไปอีกสองเวลา ได้ยินฉันบ่นถึงปลา อุส่าห์สู้ไปหาได้ปลาตะเพียนมาตัวหนึ่งฤๅสองตัววางขาย กุ้งก็มีแต่กุ้งส้มปลาย่างแห้งมาแต่ปากพยูนทั้งนั้น ผลไม้มีมม่วงมปริงแต่ผักอยู่ข้างจะมีมากหน่อยหนึ่ง ไปแวะที่บ้านพระยาจางวางแล้วไปวัดวังซึ่งเปนวัดดอนา กลับจากวัดวังสั่งให้เอาเรือมารับที่บ้านพระยาจางวางเพราะอยากจะดูทางลำน้ำ (ลำปำ) เรือสิบสองกระเชียงล่อง

ลงมาก็ไม่ขัดข้องอันใด ชั่วแต่ท้องรือครือทรายครั้งหนึ่งเท่านั้น ลำน้ำ
ตอนล่างนี้กว้างประมาณ ๘—๙ วาถึง ๑๐ วา แต่ที่ปากช่องออกทเล
มีทรายตื้นต้องเข็น น้ำในลำคลองจืดสนิทเพราะเปนลำธารมาแต่เขา
แต่ตอนล่างมีสาหร่ายในทเลเข้ามาลอยรุงรังอยู่มาก น้ำในทเลก็จืด
พอไพร่ ๆ กินไม่รู้สึก จืดกว่าน้ำกร่อยในกรุงเทพ ฯ ตามริมคลอง
บ้านเรือนกรมการและคนที่พอมีอันจะกิน ตั้งอยู่ฝั่งข้างเหนือตลอดไป
แต่เปนเรือนอย่างฝากระดานตามธรรมเนียม จักแกะถือปูนทั้งนั้น ไม่
มีฝากระดานเลยนอกจากบ้านพระยาจางวาง ลดจากจักแกะถือปูนก็เปน
ฝาสานทีเดียว ข้างทางบกที่มาก็มีบ้านเรือนมาก แต่เปนบ้านมีรั้วรอบ
ไม่มีที่เปนโรงติด ๆ กันเลย ถึงตลาดก็เปนร้านชำเท่านั้น จีนน้อยไม่
ใคร่จะแลเห็นเลย เปนแปลกกว่าที่อื่นหมด เพราะไม่มีท่าค้าขาย
มาขึ้นที่ข้างค่ายหลวง เวลาเย็นร้อนเพราะลาดประจำกันก้อนเคดไว้มาก
เลยบังลมเสียไม่ใคร่เข้าไปได้ ต้องลงไปนั่งเล่นริมชายทเลสบายดี

วันที่ ๒๖ เกือบโมงเช้า ออกจากพลับพลาไปทางบกเหมือน
วานนี้ เดิรทางไปข้างวัดวังผ่านวัดเบิกไปอีกวันหนึ่ง แล้วต้องข้าม
คลองเรียกว่าคลอง "พานสะล้า" ดูหน้าตาเปนพานหมากเต็มที่ ต่อ
ไต่เลียงจึงได้ความว่าเดิมตะพานนั้นมีศาลาคร่อมอยู่กลางน้ำจึงเรียกว่า
ตะพานศาลา แต่ชำรุดหนัก เขารื้อลงเสียทำตะพานให้กว้างออก
ตะพานเดิมกว้างเพียงสามแผ่นกระดานเล็ก ๆ ศาลานั้นจึงใช้ไม่ได้ เมื่อ
มาในทเลแลเห็นเขาบนฝั่งเปนสามหย่อม คือข้างเหนือเขาแดงกลาง
เขาเมืองกับเขาอกทลุเห็นติดกันเปนหมู่เดียว ข้างใต้เห็นเขาทับแตก

เขาสามหย่อมนี้เปนที่หมายเมืองพัทลุงอยู่ตรงตวันตก เยื้องลงไปข้างใต้มีเขาไชยสนอีกเขาหนึ่ง แต่ครั้นเมื่อออกเดิรบกมาวันนี้ ตอนแรกแลเห็นแต่เขาแดงเขาเมืองกับเขาอกทลุแยกออกไปเปนสองเขา ไม่แลเห็นเขาหัวแตก ต่อเกือบไปถึงหัวเขาอกทลุจึงเห็นเขาหัวแตก เขาเมืองนั้นนัยหนึ่งเรียกว่าชัยบุรี มีเขาคอกอยู่ในนั้นแห่งหนึ่ง ก่อกำแพงสกัดหน้ายาวประมาณสามสิบวา ว่าเปนเมืองเก่าตั้งอยู่ในที่นั้น เปนความคิดเดียวกันกับเขาคอกไม่แปลกเลย กำแพงนั้นก็ยังอยู่ เขาอกทลุนั้นที่ยอดเขามีเปนยอดสูงโพกขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง มีช่องเปนปากถ้ำกว้าง ปล่องไปทลุข้างเขาอีกด้านหนึ่งตรงกันเปนลำกล้องตะแคงแลเห็นฟ้าและต้นไม้ทางช่องนั้นได้ ว่าที่ในนั้นกว้างเท่าอันนาหนึ่ง แต่เห็นจะมากเกินไป เขาหัวแตกนั้นข้างเหนือเปนตัวเขาที่เรียกว่าหัวแตก คือมีก้อนศิลาก้อนใหญ่แยกออกจากเทือกเขา สัณฐานเหมือนดอกเข้าโภชแตเห็นไปถึงแต่พอออกจากเกาะสี่เกาะห้า น่าเขาข้างตวันออกตอนข้างใต้เรียกว่าคูหาสวรรค์ เปนที่ถ้ำซึ่งจะไปเดี๋ยวนี้ แลเห็นพระเจดีย์ที่วัดแต่ไกล เยื้องเขาหัวแตกลูกนั้นลงไปข้างใต้หน่อยหนึ่งเห็นเขาเจียกอีกเขาหนึ่ง ว่าระยะทางหกสิบเส้น มีถ้ำเหมือนกัน ตามระยะทางที่ไป บันดาที่พื้นราบแล้วเปนนาทั่วไปหมดไม่มีที่ว่างเลย เว้นไว้ที่เปน "ควน" คือ เนิน จึงเปนหมู่บ้านตั้งอยู่ ผ่านหมู่บ้านไปหลายตำบล ๆ หนึ่งมี ๒๐—๓๐ เรือน แต่ในหมู่เหล่านี้บ้านควนพร้าวเปนบ้านใหญ่กว่าทั้งปวง มีเรือนประมาณร้อยหลัง มีวัดสี่วัด หยุดพักที่วัดควนพร้าวหน่อยหนึ่ง จึงไปต่อไปอีก ที่ในกลางบ้านมีคนขายของขนมผลไม้

ต่าง ๆ สัก ๖๐—๗๐ คน พบคนเดิรทางที่ไปซื้อของมาแต่บวนเมา สองพวก ที่บวนเมานี้เปนตลาดนัดของชาวบ้านป่า เว้นวันหนึ่งออกวันหนึ่ง ระยะทางอยู่ใน ๗—๘ ชั่วโมง มีผลไม้และผักต่าง ๆ มาขายมาก พวกชาวตลาดขึ้นไปรับลงมาขายในเมืองเสมอไม่ขาด เดิรทางไปต้องข้ามน้ำลำป่าบ่อย ๆ เพราะแม่น้ำนั้นคดไปคดมา บางแห่งก็แคบเรียวลงไปจนสามวาสี่วา บางแห่งก็กว้างถึง ๖—๗ วา ราษฎรกั้นทำนบขังน้ำไว้ทำนาเปนตอน ๆ ตลอดไป แม่น้ำนี้เองทำให้เมืองพัทลุงมีไร่นาบริบูรณ์มาก เลี้ยงเมืองสงขลาได้ทั้งเมือง คนในเมืองพัทลุงที่จะไม่ทำนาไม่มีเลย เกือบจะเปนหากินอย่างเดียวด้วยเรื่องทำนาทั้งนั้น ที่แผ่นดินก็อุดมดี ถ้าไม่มีน้ำลำป่านี้แล้วเมืองพัทลุงเห็นจะตั้งอยู่ไม่ได้ ดูสารพัดจะกันดารหมดทุกอย่าง ลงมาบริบูรณ์อยู่ข้างทเลสาบแถบปากพยูนทั้งนั้น แต่คนในพื้นเมืองอยู่ข้างมักน้อยสันโดษ เปนแบบเหมือน ๆ กันไปเสียหมด ไม่สนัดการซื้อขาย ทำนาแต่พอไปแลกกับเข้าเมืองสงขลาขึ้นมากิน ผ้านุ่งก็ทอนุ่งเองเพียงปีหนึ่งคนละสองผืนไม่ซื้อขายกัน แล้วก็อยู่เปล่า ๆ สบายแล้ว การซื้อขายจึงเกือบจะเรียกว่าไม่มีอันใดได้ นอกจากของป่าเล็กน้อย ในเดือนห้าปีนี้มีไข้ทรพิษมาก คนตายประมาณสักสามร้อยคน พระองค์หนึ่งมาปลูกฝีก็สับปลับไป คนไม่นับถือ ขยับจะหาเอาว่าฉ้อ ฉันจึงได้สั่งพระยาพัทลุงให้ส่งคนเข้าไปฝึกหัดที่โรงพยาบาล แล้วให้รับหนองโคออกมาปลูกทุกปี แต่คนซึ่งตายที่อย่างในกรุงเทพ ฯ ควรฝังนั้น ถ้าเปนคนจนก็นำไปแขวนไว้ที่ต้นไม้ ถ้าเปนคนที่พอมีอันจะกินก็ปลูกแคร่เอาศพลงหีบไปตั้งไว้ที่วัด

สุดแต่ไม่ให้ถูกดิน เมื่อขากลับฉันไปที่วัดพระยาขันใกล้กับวัดควนพร้าว พบหีบศพตั้งอยู่บนร้านมุงกระแชง หีบนั้นสูงกว่าหีบศพในบางกอกสองเท่า จนแรกเห็นนึกว่าหีบบรรจุของมาแต่นอก ตามหมู่ต้นรังเขาว่าแขวนกันเกลื่อนกลาดไปทั้งนั้น แต่ฉันไม่ได้ไปเห็น เขาคูหาสวรรค์ที่ไปนั้น เมื่อจะเข้าเขตวัดมีสระ ๆ หนึ่ง ทางที่เข้าไปมีลูกเขาบังต้องเดิรเฉียงไป พื้นแผ่นดินแดงเหมือนเขาจันทบุรีตลอด ที่ตรงน่าวัดมีบ่อ ๆ หนึ่งว่าน้ำจืดสนิท แต่เวลานี้น้ำแห้ง มีถ้ำอยู่ที่ลูกเขาข้างน่าเปนโพรงเล็ก ๆ มีพระพุทธรูปขึ้นไปบนชานชั้นบนอีกชั้นหนึ่งสูงสัก ๗—๘ ศอก เปนพื้นราบกว้างสักสามสิบวา มีต้นไม้ใหญ่ปลูกรายรอบร่มรื่นดี ที่กลางลานนั้นยกพื้นอีกชั้นหนึ่งสูงสักศอกหนึ่ง มีโบสถ์สามห้องไม่มีผนังอย่างโบสถ์บ้านนอกข้างหัวเมืองตวันตกทั้งปวง มีพระประธานใหญ่ที่ลานชั้นกลางมีการเปรียญและกุฎีพระสงฆ์ ปลูกพลับพลาประทับร้อนบนนั้น ว่าข้างภูมที่ท่วงทีเขาดีอย่างยิ่ง เหมือนอย่างเรานึกทำเล่น ถ้าจะทำเปนวัดหลวงจะงามกว่าวัดมหาสมณารามมาก ขึ้นเนินลาด ๆ ไปอีกหน่อยหนึ่งจึงถึงปากถ้ำ ที่ปากถ้ำนั้นก็มีเทือกเขาบัง ต้องเดิรเฉียงเข้าไปเหมือนกัน ถ้ำยาวสักสิบห้าวา ข้างแคบ ๆ กว่าหน่อยหนึ่ง แสงสว่างเข้าได้เต็มน่าเพราะปากช่องใหญ่ ถ้ำนี้เรียกว่าถ้ำน้ำเงิน เพราะน้ำซึมตะไคร่จับเขียวไปทั้งถ้ำ มีพระพุทธรูปนอนใหญ่องค์หนึ่ง นั่งใหญ่องค์หนึ่ง ย่อม ๆ ลงมาอีกยี่สิบหกองค์ พระพุทธรูปนั้นก็น้ำเงินไปด้วยกันโดยมาก ข้างหลังพระมีปล่องลงไปได้ลึกจนถึงพื้นล่างมีน้ำ ในนั้นทำนองถ้ำหมีแควป่าสัก แต่มืดต้องจุดเทียน ได้

จารึกอักษร จ. ป. ร. ไว้ที่เพิงน่าถ้ำอีกแห่งหนึ่ง แล้วเดิรกลับลงมาเลี้ยวไปตามทางข้างเขาอีกหน่อยหนึ่งถึงถ้ำนางคลอด ปากถ้ำสูงประมาณสี่วา เปนเวิ้งเข้าไปตื้น ๆ ไม่อัศจรรย์อันใด กลับมาถึงพลับพลาเวลาบ่ายห้าโมงครึ่ง เวลากลางวันลูกมีนหรา เวลาค่ำมีหนังตลุง ได้ให้คนไปดูที่ทเลน้อยแขวงเมืองนครศรีธรรมราชระยะทางสองชั่วโมง น่าตื้นเรือไฟเข้าเข้าไม่ได้ ต้องลงเรือเล็กเข้าคลองนางเรียงไปอีกยี่สิบห้ามินิต ถึงในนั้นเปนที่มีดอกบัวหลวงสีขาว แต่น่าตื้นจนราษฎรทำนาได้ในทเล ที่เมืองพัทลุงนี้จะหาของประหลาดฤๅที่ทำในบ้านเมือง ไม่มีอันใดเลยสักอย่างเดียว มีแต่หม้อดินขาว ซึ่งทำที่บ้านนาระแนะใน คลองปากประพรมแดนเมืองนครศรีธรรมราช ดินขาวดีกว่าคนโทลาวมาก แต่ชาวบ้านนั้นทำมาขายเมืองพัทลุงได้เล็กน้อยไม่ใคร่มีผู้ซื้อ เพราะปรกติไม่ใคร่ซื้อขายกัน ไม่ออกจากเมืองได้ จึงมีภาชนะแต่สักสามสี่อย่าง รูปไม่เปนเรื่องทั้งนั้น ถ้ารู้จักทำรูปดี ๆ จะดีกว่าดินสงขลามาก

วันที่ ๒๗ เวลาเช้าสองโมง ๔๕ ออกจากเมืองพัทลุง มาที่พลับพลาเกาะมวยเร็วกว่าเมื่อขาไป ๑๕ มินิต พอมาถึงก็มีพายุจัด ภายหลังเปนฝนตกพรำไปจนค่ำ ไม่ได้ไปไหนและไม่ได้ทำอะไร จึงจะพูดถึงทเลสาปหน่อยหนึ่ง ทเลสาปนี้มีที่กว้างเปนสามตอน ตอนต้นอยู่ในกลางเมืองสงขลา มีคลองหลายคลอง แต่คลองอู่สำเภาเปนคลองใหญ่ มีเกาะสองเกาะ ช่องที่จะออกไปตอนที่สอง เรียกว่าคลองปากรอ เปนแขวงสงขลาทั้งสองข้าง ข้างทิศใต้คลองบางไมเปนพรมแดนกับ

เมืองพัทลุง แต่ที่ของสงขลาเข้าไปแซกอยู่ในหว่างเมืองพัทลุงล้อมรอบตำบลหนึ่งเรียกว่าที่พะเกิด นอกนั้นเปนแขวงพัทลุงทั้งสิ้น ฝั่งข้างเหนือเปนแขวงสงขลา เกาะในทเลตอนที่สองนี้ บันดาเกาะใหญ่ ๆ ตั้งแต่ปากช่องคลองปากรอออกไปเจ็ดเกาะ ๆ เล็กสามเกาะ ไม่มีประโยชน์อันใด ตกเปนของเมืองพัทลุง แต่เกาะเล็ก ๆ ที่มีรังนกเรียกว่าเกาะสี่เกาะห้า รายอยู่ตามน่าเกาะใหญ่ของพัทลุงสิบเอ็ดเกาะมีรังนกอยู่หกเกาะ กับเกาะหว่างช่องที่จะออกไปทเลตอนที่สาม ซึ่งน่าจะเป็นของเมืองพัทลุงด้วยนั้น กลับเปนของเมืองสงขลา ยังเกาะเล็ก ๆ ข้างเหนืออีกห้าเกาะ จะเปนของสงขลาก็ดูจะควรอยู่ แต่เหตุที่เปนเช่นนี้ ก็เห็นจะเปนด้วยเรื่องเมืองสงขลาผูกอากรรังนก จึงได้ยกมาให้ขึ้นสงขลาเท่านั้น ดูก็ไม่สู้กระไรนัก แต่ที่พะเกิดนั้นเกือบจะแปลไม่ออก เห็นจะเปนด้วยเรื่องไม้เคี่ยมในที่นั้นจะมีมากแต่เดิมอย่างไร เมืองสงขลาสบเสียอยู่ก็ขอตัดเอาแต่เฉพาะต้องการ แต่ในเวลานี้ก็ว่าไม่มีอันใด ดูน่ากลัวที่จะเปนช่องโจรผู้ร้ายหลบหลีกข้ามแขวงข้ามแดนได้ง่าย ในทเลตอนที่สาม ตั้งแต่ทิศใต้โอบไปจนทิศตวันตกครึ่งทเล เปนแขวงเมืองพัทลุง ตั้งแต่ทิศตวันตกครึ่งทเลโอบไปจนทิศเหนือเปนแขวงเมืองนครศรีธรรมราช ทิศตวันออกเปนแขวงเมืองสงขลา ในที่ทเลต่อแดนกันนี้ ว่าผู้ร้ายชุมอย่างยิ่ง ฟังเสียงทั้งพัทลุงทั้งสงขลา กล่าวโทษว่าแถบทเลน้อยในแขวงเมืองนครมีคนตั้งบ้านเรือนมาก แต่เกือบจะไม่มีคนดีเลย ในหมู่นั้นเปนผู้ร้ายทั้งสิ้น ด้วยเปนปลายแดนห่างจากเมืองนครศรีธรรมราชมาก การติดตามผู้ร้าย

ยากลำบากอย่างยิ่ง การอันนี้ก็เห็นจะเปนจริง ด้วยหัวเมืองที่มีเขตแขวงติดต่อกันถี่ ๆ หรือที่ขนาบคาบเกี่ยวกันและก็ติดตามผู้ร้ายยากอยู่ด้วยกันทุกเมือง

วันที่ ๒๘ เวลายำรุ่ง ๔๕ นาที ออกจากเกาะห้า ฝนตกพรำมืดคลุ้มมาแต่กลางคืนจนออกหนาว เวลาเที่ยงแล้วค่อยสงบฝน เวลาบ่ายก็ตกอีกจนตลอดถึงเรือ ขากลับเร็วกว่าเมื่อไปมาก เมื่อไปนั้น ๑๒ ชั่วโมงเต็ม ขากลับ ๙ ชั่วโมงเศษเท่านั้น เมื่อถึงเรือแล้ว เวลาเย็นมีพยุพักหนึ่งพอพลบก็สงบ

เมื่อก่อนที่จะขึ้นไปเมืองพัทลุง เห็นว่าเรือจะหยุดอยู่เปล่า จึงได้ให้พระยาไชยาลงไปเยี่ยมเยียนพึ่งราชการดู ที่เมืองกลันตันเมืองตรังกานู พระยาไชยากลับมาถึงสงขลา แล้วตามขึ้นไปที่เกาะห้าแจ้งว่า พระยากลันตันพระยาตรังกานูต้อนรับตามสมควร การทั้งสองเมืองนั้นก็เปนปรกติดีอยู่

กำหนดเดิมว่ากลับจากเมืองพัทลุง แล้วรุ่งขึ้นจะไปเมืองหนองจิก เห็นว่ากลับลงมาถึงเวลาเย็นผู้คนเหน็ดเหนื่อยบอบช้ำ แลจะตั้งผู้ช่วยเมืองพัทลุง ได้สั่งให้เขาตามลงมา จึงได้ทอดนอนอยู่ที่สงขลาอีกคืนหนึ่ง

วันที่ ๒๙ เวลาบ่าย ขึ้นไปดูที่บันหม้อตำบลบ่อพลับเหนือเมืองสงขลา เปนที่บันหม้ออย่างบาง แล้วกลับออกไปดูที่เมรุพระยาสง-

ขลา (๑) ซึ่งปลูกไว้ที่สนามหลังเมือง แล้วเข้าไปดูบ้านพระอนันตสมบัติ (๒) บ้านพระยาสุนทรานุรักษ์ เวลาบ่ายเปนพยุฝน ต้องรออยู่จนบ่าย ๕ โมงเศษ จึงได้กลับมาลงเรือ กำหนดว่าเวลาวันนี้แปดทุ่มจะออกเรือไปเมืองหนองจิก เมืองสายเปนที่สุด แล้วจะกลับขึ้นมาแวะเมืองเทพา เมืองกาญจนดิฐ เมืองไชยา เมืองหลังสวน ตามที่กะไว้แต่เดิม แต่วันคงจะต้องเคลื่อนออกไปมาก ด้วยการที่มาเที่ยวครั้งนี้อยู่ข้างจะหาความสบายมาก ไม่รีบร้อนเหมือนครั้งก่อน ตั้งแต่มาถึงเมืองสงขลาแล้ว อาการที่เจ็บของฉันก็นับว่าเปนหาย ในระยะที่ไปเมืองพัทลุงครั้งนี้ ได้มีความสบายอ้วนขึ้นเสมอกับปรกติแต่ก่อนได้ แต่ยังไม่นับว่ามีกำไร บรรดาคนที่มามีไม่สบายบ้างเล็ก ๆ น้อย ๆ ไม่ถึงนับว่าเจ็บได้ พอจะบอกได้ว่าเปนสุขสบายอยู่ทั้งสิ้น

สยามินทร์

---

(๑) พระยาวิเชียรคีรี ลังข์ ณสงขลา

(๒) พระอนันตสมบัติ (เอม ณสงขลา) น้องพระยาสุนทรานุรักษ์

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๓

เรื่อพระที่นั่งอุบลบุรทิศ

๒๒

วันที่ ๔ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๐๘

ถึงท่านกลางและกรมหลวงเทวะวงศวโรปการ

ด้วยจดหมายระยะทางฉบับที่ ๒ บอกแจ้งความมาเพียงวันที่ ๒๙ บัดนี้จะขอบอกรายวันระยะทางต่อไป

ในวันที่ ๒๙ กรกฎาคมนั้นได้ออกเรือจากเมืองสงขลาวันที่ ๓๐ มาถึงเมืองหนองจิกเวลาเช้าโมงหนึ่ง ที่ทอดสมอไม่มีอ่าวเกาะอันใดบังลมเหมือนกันกับหัวเมืองตอนล่าง ๆ ทั้งปวง แลไม่มีสิ่งที่จะเปนสำคัญสำหรับจำแน่นอนเปนเครื่องหมายอย่างไร นอกจากอาศรัยแผนที่ด้วยมีเขาใหญ่ลูกหนึ่งก็ดูเหมือน ๆ กับเขาทั้งปวง ไม่แปลกประหลาดอันใด เรียกชื่อว่าเขาใหญ่ พระยาหนองจิก (๑) ลงมาหาในเรือ ได้ไต่ถามด้วยเรื่องเขตแดนแลการต่าง ๆ แจ้งว่าข้างเหนือต่อแขวงเมืองเทพา ระยะทางเดิรวันหนึ่ง ข้างตวันตกต่อเมืองจะนะ ตวันตกกึ่งใต้ต่อจะแหน ทางไปสองวันทั้งสองตำบล ตวันตกเฉียงใต้ต่อเมืองยะลาทางวันหนึ่ง ทิศใต้ต่อเมืองตานี เดิรตามชายทเลชั่วโมงหนึ่ง

---

(๑) พระยาเพ็ชราภิบาล (ทัด ณสงขลา) บุตรเจ้าพระยาสงขลา (สังข์)

แขกราษฎรมีประมาณสามพันหลังเรือน คนไทยประมาณสองร้อยคน เก็บเงินต้นไม้ทองเงินแต่พวกแขก พระยาหนองจิกคนนี้ได้ว่าการบ้านเมืองลดลงเก็บแต่คนละสองเหรียญ ว่าได้อยู่ในปีละสี่พันเหรียญ เห็นผิดกันกับจำนวนเรือนมากนัก ที่เปนดังนี้ ด้วยถามถึงคนมากคนน้อยกำลังบอกการบ้านเมืองเจริญอยู่ จำนวนเรือนจึงได้มาก จำนวนเงินน้อยไปนั้นก็เพราะเปนเงินคนไทยที่ว่าสองร้อยคน เก็บเงินส่งสงขลาคนหนึ่งปีละสองเหรียญ ได้เงินปีละสี่ร้อยเหรียญ แบ่งไว้เปนค่าเก็บ ๕๐ เหรียญ ส่งปีละ ๑๕๐ เหรียญ แต่เมื่อฉันพบพระครูวิบุลยสมณวัตรแจ้งว่าพระสงฆ์มีถึง ๑๖๐ ฤๅ ๑๘๐ คนสองร้อยเท่านั้น เลี้ยงพระสงฆ์ถึงเท่านี้ทุกวัน แล้วแต่จะโปรด เห็นจะเปนครั่นคร้ามพวกสงขลามากด้วยตัวพระยาหนองจิกก็สงขลาอยู่เอง ได้ความเช่นนี้จึงมิรู้ที่จะบอกแน่อย่างไรได้ในเรื่องคน การทำมาหากินในเมืองนี้ มีแต่ทำนาอย่างเดียว บางปีเข้าได้ออกจากเมืองบ้าง แต่ไม่มากนัก สินค้าขาออกอาศรัยของมาแต่เมืองยะลา ที่เมืองนี้คอยแต่เก็บค่าด่าน ที่ว่าสินค้าออกนั้นก็ออกไปเมืองตานีทั้งนั้น สินค้าเข้าก็มาทางเมืองตานีนั้น ไม่มีจีนเลยสักคนเดียว เพราะไม่มีการค้าขายอันใดเช่นนี้ ตลาดก็มีแต่ร้านชำสองร้านสามร้าน ถ้าจะกินของสดหมูเปดไก่ก็ไปซื้อที่ตลาดเมืองตานี แต่ปลามีราษฎรทำอยู่มาก เปนคนเมืองกลันตันบ้าง เมืองอื่นบ้างขึ้นมาทำ ที่หาดทรายปากอ่าวทั้งสองฟากมีเรือนกว่าร้อยหลัง ลำน้ำมีหาดทรายขวางน่า เวลาน้ำลงแห้งต้องเข็นเรือประมาณสักยี่สิบวาต่อเข้าไปข้างในลึกน้ำจืดสนิท เพราะแม่น้ำนี้ไหลมาแต่ที่ยะรมเมือง

รามัน ผ่านเมืองยะลาลงมา เวลาจวน ๕ โมงเช้าขึ้นบก เขาทำพลับพลารับที่ปากน้ำ พระยาตานีมาคอยอยู่ส่วนแล้วพึ่งกลับไป พระยาหนองจิกให้ไปบอกก็ขึ้นมาพร้อมด้วยพระศรีบุรีรัฐพินิจ พระพิพิธภักดี หลวงจีนคณานุรักษ์ ทราบว่าศาลาการเปรียญที่วัดเมืองตานีซึ่งฉันสร้างไว้นั้นเกือบจะแล้วเสร็จ จึงคิดว่าเปนโอกาศดีพอที่จะฉลองได้ จึงปล่อยให้พวกเมืองตานีกลับไปจัดการรับที่เมืองตานี แลให้ไปนัดเมืองยิหริ่งซึ่งได้ไต่ถามดูดูทางเห็นพอจะไปได้อีกเมืองหนึ่ง ให้บุกกรุยร่องน้ำไว้คอยรับ แต่ตัวพระยายิหริ่งและพระโยธานุประดิษฐว่าขึ้นไปต้องคดีอยู่ในเมืองสงขลา

ได้สั่งห้ามปรามไปทั้งเมืองตานีแลเมืองยิหริ่ง ไม่ให้ต้องทำพลับพลาเพราะว่าจะขึ้นไปเที่ยวเวลาเดียวกลับ แล้วลงเรือกระเชียงเข้าไปในลำน้ำ มีบ้านเรือนราย ๆ ไปไม่ขาด เห็นปลูกแต่หมากกล้วยอ้อยแลไร่ยาสูบเปนแห่ง ๆ นอกนั้นเปนทุ่งนาตลอด ลำน้ำก็คล้าย ๆ กันกับลำน้ำเมืองตานี เปนแต่ย่อมลง ขึ้นไปประมาณครึ่งชั่วโมงเศษถึงบ้านตุยงซึ่งเจ้าเมืองอยู่ เดิมตามถนนซึ่งเปนถนนแคบ แต่งใหม่ให้ใหญ่กว้างขึ้นไปสักสามสี่เส้นถึงบ้านเจ้าเมืองอยู่ข้างถนน มีบ้านกรมการแลราษฎรเล็กน้อยห่าง ๆ เปนทางผ่านไปในท้องนาสิบสี่เส้น ถึงวัดตุยงมีพลับพลา ขนาดพลับพลายกอีกหลังหนึ่ง ปลูกอยู่ในกลางลานวัด พระอุโบสถหลังคาจากสามห้องไม่มีฝา ผูกพัทธสีมาแล้วมีก้อนหินวางไว้เปนที่กำหนดเขต มีศาลาการเปรียญหลังคาจากหลังหนึ่ง กุฎีแฝดฝากระดานหลังหนึ่ง ฝากระแชงอ่อนชุดโซมอยู่

หลายหลัง ว่าเปนวัดของพระยาหนองจิก เกลี้ยง พระเรียกว่าพระยาแก้มดำเปนผู้สร้าง เปนวัดถือน้ำพระพิพัฒสัจจา ฉันเห็นว่าดูเปนที่น่าสังเวชนัก จึ่งได้มอบเงินให้พระยาหนองจิกไว้ยี่สิบชั่ง ให้สร้างพระอุโบสถขึ้นพอได้เปนที่ถือน้ำ เมื่อทำแล้วเงินขาดเท่าใดจึงให้เบิกต่อไป แลให้ชื่อวัดด้วยว่า วัดมุจลินทวาปีวิหาร พระครูเจ้าวัดอยู่ข้างเปนคนแขงแรง ที่กุฎีกตกแต่งวาดเขียนกาววาวสนุกอยู่ มีประหลาดอย่างหนึ่ง ที่พระพุทธรูปยืนในนั้นสององค์นุ่งสไหร่งทั้งคู่ เมื่อมาตามทางในเรือฝนตกพักหนึ่ง ครั้นเมื่อนั่งอยู่ที่พลับพลาที่วัดฝนตกอีกจนพลับพลาคุ้มไม่ได้ ต้องไปอยู่บนกุฎีพระครู พอฝนซาออกเดิรกลับมาได้ครึ่งทางฝนตกลงมาอีกมาก จึงได้แวะเข้าดูบ้านพระยาหนองจิก เปนเรือนจากสองหลังพื้นไม้หมาก มีโรงอีกสองหลังอยู่ข้างจะเก่ากรอบแกรบเต็มที เรือนพระขลุงแลพระพิไชยชลธิเมืองประจันตคิรีเขตดีกว่ามาก เปนการผิดคาดผิดหมายที่ขึ้นชื่อว่าเปนเมืองประเทศราช แลมีจำนวนเรือนถึงสามพันหลัง ไม่คิดเห็นว่าจะเปนเช่นนี้ ถ้าดูตำบลตลุยงแล้วพอตรงกันกับเมืองขลุงทีเดียว บ่ายสามโมงกลับลงมาเรือ ต้องเข็นบ้าง ให้ตราภัทราภรณ์พระยาหนองจิกดวงหนึ่ง กับเงิน ๔๐๐ บาทให้แจกคน ๒๐๐ คนซึ่งเกณฑ์มาใช้ แลให้รางวัลผู้ซึ่งถวายของตามสมควร รอรับพื้นอยู่จนเวลาค่ำ ด้วยเขาได้ตัดตระเตรียมไว้มาก เวลาค่ำเขาตั้งล้อมวงบนบก กองเพลิงแลมีกลองแขกอยู่จนดึก ได้ให้ใบอนุญาตวิสุงคามสีมาด้วยสองวัด พราะเปนการยากลำบากที่จะเข้าไปขอถึงกรุงเทพ ฯ ของหัวเมืองเหล่า

ยิ่งนัก

วันที่ ๓๑ ออกเรือมาแต่ ๘ ทุ่ม ๑๕ มินิต ทอดสมอน่าเมืองสาย เช้าโมงครึ่งทอดได้ใกล้ฝั่ง เปนหาดทรายยาว และหินเขาโต ๆ อยู่ไกล ๆ ที่อยู่ใกล้สองเขา คือบุเกะสิโลบายู บุเกะบาตา ซึ่งอยู่ในตำบลบ้านสิลินองบายูที่เปนเมืองสายใหม่นี้พอเปนที่สังเกตจำได้ถนัด พระยาสาย (๑) พาสี่ตวันกรมการและเรือแขกลงมารับ ๗๐ ลำ คนลำหนึ่ง ๑๕ ๑๖ คน ที่เปนลำย่อม ๆ จน ๔ ๕ คนเปนที่สุด คนกว่า ๕๐๐ มีเครื่องแห่ฆ้องประจำเรือ และพิณพาทย์จีนด้วยลำหนึ่ง พระยากลันตันมาด้วยเรือยอตชใหญ่สองลำ ทอดอยู่ที่น่าเมือง แต่ตัวพระยากลันตัน พระยาสายรับเข้าไปให้อยู่ในลำน้ำ จัดเรือกำปั่นให้อยู่หมดลำหนึ่ง พวกเมืองกลันตันก็ลงเรือมาลอยรับอยู่พร้อมด้วยพวกเมืองสาย ได้ออกแขกเมืองอย่างครึ่งยศในเรืออุบลบุรทิศ รับพระยากลันตัน ๑ พระโยธีประดิยุทธรายามุดา ๑ พระรัษฎาธิบดีบุตร ๑ เมืองสายพระยาสาย ๑ พระรัตนมนตรี ๑ พระวิเศษวังศา ๑ พระยากลันตันแจ้งความว่า พระยาเดชานุชิตได้ลงมาถึงปากน้ำแล้วไม่สบาย (ท่านอง เมาคลื่น) ต้องกลับขึ้นไปพูดจาแสดงความชื่นชมยินดีต่าง ๆ พระยาสายได้จัดสะเบียงอาหารและฟื้นลงมาส่งเรือทุกลำเปนอันมาก เวลาเช้า ๕ โมงครึ่งแต่งตัวเครื่องยศขึ้นบก มีเรือแขกนำสองลำ นอกนั้นตามไปภายหลัง ตั้งแต่เรือไปจนถึงปากช่องลำน้ำประมาณครึ่งไมล์

---

(๑) เปนที่พระยาสุริยสุนทร

เปนหาดทรายสลับบังกัน คล้ายอย่างปากช่องเมืองตรังกานู เปนแต่ย่อมกว่า เหมือนแหลมตลุมพุกเมืองนครศรีธรรมราชกับแหลมเมืองตานี ที่คอหาดสองข้างเปนหมู่ต้นสน ต่อนั้นไปเปนสวนมะพร้าวแลเห็นไปโดยรอบ ที่ปลูกใหม่ออกมาตามหาดทรายก็มี ดูเปนเมืองที่กำลังปลูกสร้างอยู่ไม่ถอยหลัง ลำน้ำกว้างใหญ่ มีคลองเล็กน้อยแยกไปหลายทาง ล้วนแต่เปนสวนมะพร้าว และหมู่ต้นตาลและเรือนโรงที่คนอาศรัยรักษาสวน เปนระยะกันไปมิได้ขาด ที่กลางน้ำมีทรายมูลเปนเกาะ ร่องน้ำอ้อมไปตามท้องคุ้ง ท่วงทีโรงเรือนและลำแม่น้ำต้นไม้ก็คล้ายเมืองตรังกานู บางแห่งก็มีไร่ยาไร่อ้อย ที่เปนบ้านหมู่ใหญ่ก็มี คนมานั่งดูหลาย ๆ ร้อยคน เห็นจีนมีเนือง ๆ แต่ราษฎรที่มาดูผู้หญิงคลุมหัวน้อยคน ไม่เหมือนเมืองกลันตัน และเมืองตรังกานู ดูงาม ที่หัวคุ้งสุดถนนบ้านจีนมีตึกจีนก่อกำแพงสกัดน่าหลังหนึ่ง มีเรือค้าขายเปนเรือทเล จอดอยู่สักสิบเอ็ดสิบสองลำ เรือศีร์ษะแบน ๆ รูปร่างคล้ายเรือเหนือบ้านทุกเพียบ ๆ สี่ห้าลำ พอแลเห็นสังเกตได้ว่าเปนเรือเหนือจอดอยู่ตามริมฝั่ง ไปประมาณสัก ๕๐ มินิตเศษถึงท่าน่าพลับพลา ฉนวนน้ำแลแต่ไกลนึกว่าเปนตะพานน้ำ น่าสุเหร่าใช้โครงไม้ไผ่หุ้มผ้าขาว แลดูแต่ไกลเหมือนก่ออิฐถือปูน ท่วงทีเปนอย่างแขก มีปะรำตั้งแต่ตะพานขึ้นไปจนถึงพลับพลา มีร้านดาดปะรำพระสงฆ์นั่งข้างหนึ่ง ๗ รูป ข้างหนึ่ง ๖ รูป นั่งชยันโตคอยประน้ำมนต์ พระครูเจ้าคณะมานั่งอยู่ด้วย วัดที่พระครูอยู่แขกเรียกว่ากราก แต่พระครูบอกเองว่าวัดกรักชีเปนวัดโบราณ อยู่ไกลออกไป ที่พลับพลานั้นทำ

เปนสี่มุข ยกพื้นกลางสูง มีพนักรอบเหมือนอย่างจะตั้งพระเจดีย์หรือฐานสุกชีพุทธปรางค์ปราสาทตั้งโต๊ะเก้าอี้เปนที่ประทับบนนั้น มุขและเฉลียงด้านหลังกั้นม่านแพรสีต่าง ๆ เปนข้างใน ที่ช่องม่านจะขึ้นไปบนยกพื้นกลางตัดผ้าปะเปนซุ้ม มีรูปช้างสามเศียรและตราเกียวยอดแบน ๆ มุขซ้ายขวายกพื้นไว้เปนที่เจ้านายนั่ง มุขน่าพื้นลดเสมอเฉลียง สำหรับหัวเมืองเฝ้า มีรั้วไม้ไผ่ขึงผ้าขาวเปนกำแพงรอบ ซุ้มประตูเหมือนกระบังหน้ามีจอนหู การที่ทำและที่ตกแต่งพลับพลาทั้งปวง เห็นขัดว่าเปนฝีมือแขกอยู่ข้างคล้ายสุเหร่ามากกว่าพลับพลา พวกเมืองกลันตันและเมืองสายขึ้นมาหา พระยาเดชานุชิตฝากหีบหมากทองสัมฤทธิ์เลี่ยมทอง เครื่องในนาก เปนอย่างหีบหมากแขกเช่นเลียงอยู่ที่บ้าน เมื่อเวลาไปเมืองกลันตันมาให้ใบหนึ่ง กับหอกคอทองสลักสองเล่ม หอกคอทองตามธรรมเนียมและผ้าสำโหร่งรายา ปราปวนซึ่งเปนภรรยาพระยาเดชานุชิต มารดาพระยากลันตัน และตนกูบุตรีบุตรพระยาเดชานุชิตพี่พระยากลันตัน ซึ่งเปนภรรยาพระยาตานีคนก่อน ฝากผ้าสำโหร่งไหมมาให้แม่กลางคนละสองผืน ผ้านั้นเนื้อหนาละเอียดเหมือนอย่างแพรฝรั่งเปนของทอในวังเมืองกลันตัน ควรนับว่าเปนฝีมืออย่างเอกได้ พระยาสายและญาติพี่น้องสี่ตวันกรมการก็ให้ของต่าง ๆ มีอาวุธเปนต้น ได้แจกของตอบแทนตามสมควร ข้างในภรรยาและญาติพี่น้องพระยาสายสวมเสื้อแพรประดับลายทองคำสลักเปนเพ็ชรโสร่งแพรลายปักเหมือนอย่างเสื้อปักดิ้นหลายคนมาต้อนรับ ได้ถามการต่าง ๆ ในเมืองสายได้ความว่า ลำน้ำนี้มีทางแยกไปได้สามทาง คือทาง

ยังขึ้นไปเมืองเก่า ซึ่งอยู่สูงขึ้นไประยะทางวันหนึ่ง พระยาสายเห็นว่าเรือคนแต่น้ำแห้งเรือเดินไม่ตลอด จึงได้เลื่อนลงมาตั้งเสียที่เมืองใหม่นี้ได้สิบเปดปีมาแล้ว แต่เมืองเก่ายังมีคนมากกว่า แม่น้ำอีกแยกหนึ่งไปที่กระดาพอ อีกแยกหนึ่งไปเมืองระแงะ ปลายคลองจดเมืองรามันคนในเมืองได้ตรวจจดบาญชีครั้งก่อนมีห้าพันหลังเรือน แต่เดี๋ยวนี้คนมากขึ้นกว่าแต่ก่อนหาได้ตรวจจดูไม่ จีนมีประมาณสัก ๗๐) ๘๐) หลังเรือน แต่ไม่ต้องเสียกระเสค่าต้นไม้เงินทองเหมือนพวกแขก ผิดกันกับที่เมืองกลันตันเราเก็บเสมอหน้ากัน คนในพื้นเมืองทำนาทำน้ำตาลตโนดปลูกมะพร้าว พวกจีนทำสวนมะพร้าว ปลูกเผือกปลูกมันและซื้อขายในตลาด มะพร้าวเปนสินค้าตรงเข้าไปขายกรุงเทพ ฯ น้ำตาลตโนดไปขายเมืองสิงคโปร์ เข้าไปขายเมืองกลันตันเมืองตรังกานู เรือเหนือบันทุกฝิ่นยาสูบยาแดงปลา ขึ้นไปขายถึงบ่อทองเมืองระแงะและเมืองรามัน ขาล่องบันทุกดีบุกบ้าง เข้าสารบ้าง เก็บภาษีเข้าสารร้อยคันตั้งเปนเงินกระเหรียญ ปีหนึ่งเข้าออกอยู่ในแสนคันตั้ง (๒๐๐ เกวียน) คนไทยจีนแขกอยู่ปะปนกันไม่ได้แบ่งแผนกเหมือนเมืองตานี ทางเดินตั้งแต่ท่าพลับพลาไปจนถึงบ้านพระยาสาย ที่ริมเขาสิโลบายกว่าสิบเส้นเปนทางกว้างทำไว้แต่เมื่อสร้างเมือง ตกแต่งบ้าง ข้างทางมีร้านขายผ้าอยู่สองสามร้าน มีบ้านเรือนตอมรวหัน ๆ รี ๆ เกะกะไม่เปนระเบียบเรียบร้อย แต่ก็ท่านองเมืองตรังกานู ที่หน้าบ้านพระยาสายทำพลับพลาแกไว้หลังหนึ่ง ในที่ซึ่งถางกว้างเปนสนาม ไม่มีต้นไม้เลยรั้วบ้านกว้างประมาณสักสองเส้นเศษ ทำตึกขึ้นใหม่เปนสองหลังเคียง

กันมีหลังหนึ่งชักกลางถึงกัน เปนความคิดแลฝีมือจีนเปนแชกบ้าง ตามความปรารถนาของเจ้าของ แต่ยังไม่แล้วเสร็จ ที่อยู่เดี๋ยวนี้อยู่ข้างหลังตึกนั้น เปนเรือนแฝดฝาด้านหลังติดกัน เรือนหลังเดียวล้อมสี่ห้าหลังชานแล่นถึงกันปูด้วยไม้หมาก ทำเปนมุขยื่นออกมาตรงกลาง และที่ตรงเรือนแถวที่จะเปนหอนั่งยังไม่แล้ว แต่ในบ้านนั้นไม่มีต้นไม้เลย แดดร้อนจัด ถามดูว่าทำไมจึงไม่ปลูกต้นไม้ ก็ว่าจะคอยหาต้นไม้ในกรุงเทพ ฯ ออกมาปลูก แล้วจัดการเลี้ยงที่เรือนเก่า ของหวานนั้นเลี้ยงเสียแต่ที่พลับพลาต่าง ใช้จานซ้อนโต๊ะหนึ่งห้าสิบกว่าใบ แต่ขนมข้างล่างเปนฉาบ ๆ ข้างบนเปนชุบ ๆ คล้าย ๆ กับที่ทำกันอยู่ในกรุงเทพ ฯ ไม่สู้แปลกนัก ที่น้ำเย็นและที่น้ำร้อน ใช้เหมือนเมืองกลันตัน มาเลี้ยงที่บ้านนี้เลี้ยงแต่ของคาวอย่างเดียว ไม่มีของหวาน สำรับเลว ๆ ใช้โต๊ะทองเหลืองซ้อนกับเข้าสี่ชั้น แต่ที่ตั้งเครื่องใช้ถาดเงินเยอรมันโถฝรั่งเหมือนสำรับไทย แปลกแต่กับเข้าเปนสีเหลือง ๆ ดำ ๆ ไม่มีแดง เทือกแกงการีอย่างเหลืองเปนอาหารแขกทั้งนั้น การทำกับเข้าอยู่ข้างเปนรองเมืองกลันตันและเมืองตรังกานู ที่ตั้งเครื่องนั้นจัดเลี้ยงในห้องนอนของตัวเอง ซึ่งยังมีที่นอนอยู่ในที่นั้น การที่จัดรับรองทั้งปวงนั้นดูเปนที่ชื่นชมยินดีอย่างยิ่ง ทำจนสุดกำลังที่จะทำได้ ภรรยาและญาติพี่น้องยกสำรับเองทั้งสิ้น เมื่อกลับมาแวะไปดูตลาดจีนซึ่งเลี้ยวไปตามลำน้ำประมาณสักห้าหกเส้น มีร้านขายผ้าและขายของมาก เมืองที่สิลินังบายูนี้ แลเห็นได้ว่าเปนเมืองใหม่ยังไม่เจริญเต็มที่ เพราะเมื่อก่อนสิบแปดปีนี้เปนป่าทีเดียว จนเดี๋ยวนี้ที่หลังเขาสองยอด

ที่กล่าวมาแล้วยังมีเสื่อมีเนื้ออยู่ พระยาสายคนนี้ไม่แต่พูดภาษาไทยได้ รู้หนังสือไทยดีทีเดียว ได้ทดลองให้อ่านแล้ว เมื่อครั้งก่อนชวนให้พูดถึงเงินไป ครั้นมาครั้งนี้แต่แรกก็ไม่ใคร่จะพูด ต่อภายหลังคุ้นเคยและปลื้มมาก ข้าลงกราบทูลเปนภาษาไทย หน่องแหน่งเปนเสียงชาวนอก เพราะได้ไปเรียนหนังสือที่เมืองสงขลา อยู่ข้างจะเปนคนแขงแรง ถึงพวกสงขลาก็สรรเสริญ ว่าในทางราชการอยู่ข้างเข้าใจดีมาก แต่เปนไทยอย่างเก่าแท้ เดิมคิดว่าจะใคร่ออกเรือไปเมืองตานีเสียในเย็นวันนี้ แต่เห็นว่าต้อนรับแขงแรง และพวกกลันตันก็กระหายเฝ้าไม่ใคร่คลาศอยู่วันยังค่ำ จนบ่าย ๔ โมงจึ่งได้กลับลงมา พระยากลันตันยังมาลอยเรือเฝ้าอยู่ข้างเรือ ยิ้มย่องอยู่ไม่กลับไปจนจวนพลบ เห็นว่าจะบอบนัก ด้วยมาคอยอยู่ถึงสี่วันแล้ว จึงบอกให้กลับไปเรือ และอนุญาตให้กลับไปเมืองก่อนเวลาที่เรือที่นั่งออก ในเวลาค่ำที่เรือยังทอดอยู่นั้น บนบกได้ตั้งกองล้อมวงกองไฟ ตีฆ้องกันขานไป และมีกลองแขกลงเรือมาตีอยู่ห่าง ๆ จนดึกเวลา ๘ ทุ่มออกเรือจากเมืองสาย

วันที่ ๑ เดือนสิงหาคม เวลาเช้าโมงเศษทอดที่น่าเมืองตานี พระยาตานี พระยาพิทักษ์ธรรมสุนทร พระศรีบุรีรัฐพินิจ พระพิพิธภักดีลงมาหา รับเปนไปเฝ้าในเรืออุบลบุรทิศ เปลี่ยนตราพระยาตานีเปน จ. ม. พระยาพิทักษ์เปน ม. ม. พระศรีให้ ภ. ม. พระพิพิธให้ ท. ช. เห็นว่ามาจอดลอยู่ในกลางทะเลแดดร้อนนักสั่งให้เขาขึ้นไปคอยรับเสียที่วัดก่อน เวลา ๔ โมงเช้าแต่งตัวเต็มยศ เพราะจะมีงารเปนการฉลองวัด ขึ้นไปชั่วโมงหนึ่ง ถึงฉนวนน่าวัดตานีบางน้ำจืด ขึ้นไปเลี้ยง

พระบนตึกการเปรียญที่ทำขึ้นใหม่ พระสงฆ์ฉัน ๗ รูป หลวงจีนคณานุ-
รักษ์จัดสำรับแลมีของตักบาตรขึ้นไปจากในเรือด้วย พระสงฆ์ฉันแล้ว
ถวายไตรองค์ละไตร พระยาตานีจัดของไทยทานมาช่วยในการทำบุญ
ผ้าขาวพับหมากพลูธูปเทียนดอกไม้ใบชาไม้ขีดไฟ เข้าสารทำเหมือนขัน
ตักบาตรมีทัพพีมาให้ตักบาตร ดูอยู่ข้างเข้าใจอย่างทำบุญไทยมาก
เวลาบ่ายสวดมนต์ พระสงฆ์ในวัดเพิ่มขึ้นอีก ถวายเงินแทนเครื่อง
ไทยทาน พระครูพิพัฒสมณกิจ และพระสมุหวัดใหม่ องค์ละสิบสอง
เหรียญ พระอันดับในวัดตานีองค์ละ ๖ เหรียญ ๑๒ รูป พระอันดับ
วัดใหม่องค์ละ ๓ เหรียญ ๗ รูป มีงารฉลอง โนห์ราสองโรง มายง
โรงหนึ่ง หนังแขกโรงหนึ่ง หนังไทย (คือหนังตลุง) โรงหนึ่ง รำกฤช
วงหนึ่ง เล่นตั้งแต่เช้าจนเย็น ราษฎรมาประชุมกันกว่าสามพันคนเต็ม
ไปทั้งลานวัด ได้ให้พระยาไชยาล่วงน่าขึ้นมาแต่วานนี้ ให้จัดซื้อ
ขนมผลไม้แลของกินต่าง ๆ บันดามีในตลาดทั้งสิ้น จะเลี้ยงราษฎร
พระยาไชยาซื้อมาได้เพียง ๑๙ เหรียญหมดตลาด ต้องว่าให้ทำ แล
ให้หามาขายอีกจึ่งได้ของมาต่อบ่าย จำหน่ายเงินสิ้น ๘๙ เหรียญหมด
สิ่งของ แล้วแจกให้แก่ราษฎรเปนการครึกครื้นสนุกสนานกันมาก
เวลาเย็นได้ทิ้งทานเงินเฟื้องเงินสลึง ๗ ชั่ง บั้นไม่ให้ผู้หญิงผู้ชายปนกัน
แย่งทานเสียงร้องกิ้ว ๆ เหมือนเร่งพายเรือ กึกก้องกาหลกันยิ่งใหญ่
แล้วมีแกะชน ท่านผู้ช่วยสองคนลงไปเต้นอยู่กลางสนาม จนถึง
พระยาพิทักษ์ธรรมสุนทร พระยาตานีเองก็อดติดมือไม่ได้ ดูเปนการ
สนุกสนานครึกครื้นรื่นเริง ตั้งแต่เจ้าเมืองกรมการตลอดลงไปจนราษฎร

มีหน้ายิ้มแย้มแจ่มใสอยู่ไม่ขาด พวกบุตรภรรยาเจ้าเมืองกรมการก็พากันไปนั่งฟังหลับพลาอยู่วันยังค่ำ พลับพลาที่ห้ามไม่ให้ทำกขึ้นทำจนได้แล้วได้คิดศิลาจารึกเรื่องที่ปรารภสร้างศาลาและเพิ่มชื่อวัดว่า วัดตานีนรสโมสร หลวงจีนคณานุรักษลงทุนเลี้ยงข้าราชการแลทหารทั่วไป ได้ให้ตรา ว. ม. ดวงหนึ่งกับสิ่งของอื่น ๆ ตามสมควร คนซึ่งพระยาตานีเกณฑ์มาใช้สี่ร้อยคนก็ได้ให้เงินแจกสิบชั่ง

เวลาเย็นลงเรือขึ้นไปดูที่เตาหม้อ ทำอิฐโอ่งอ่างที่ตำบลเกาะเหนือตลาดขึ้นไปหน่อยหนึ่ง แล้วกลับลงมาขึ้นบกที่ถนนตลาด เดิรในเวลาที่ไม่ทันรู้ตัว ดูร้านตลาดขายผ้าผ่อนครึกครื้นแน่นหนาขึ้นมาก เมืองตานีเปนเมืองกำลังเจริญ เข้าเกลือบริบูรณ์ สินค้าเข้าออกมากขึ้นกว่าแต่ก่อน นับว่าเปนที่สองเมืองสงขลาได้ ที่ตลาดจีนข้างริมปากน้ำก็มีตึกแลโรงขึ้นอีก ตั้งแต่ตลาดจีนไปจนกระทั่งถึงตลาดแขก มีหนทางริมแม่น้ำอยู่แต่เดิมนั้น เดียวนี้หมดจดเรียบร้อยกว่าแต่ก่อน บ้านเรือนก็เกือบจะติดต่อกัน มีรั้วตลาดหลายสิบเส้น เดิรไปจนถึงที่บ้านพระยาตานี ในรั้วรเนียดชั้นนอกมีโรงงารมโหรศพแลร้านขายของท้านองหลังรทารุงรังเต็มไป ที่หอนั่งมีโต๊ะยาวตั้ง ตรงโต๊ะขึ้นไปติดรูปฉัน บนโต๊ะตั้งต้นไม้เงินทองสำหรับการพิธีของเขา ใหญ่สองต้นเล็กสองต้น มีเทียนใหญ่คู่หนึ่ง เทียนเล็กสองคู่จุดอยู่ตั้งสัญญาบัตรแลเครื่องยศพระยาตานีรายามุดามุช่วย โต๊ะอันนี้ได้ตั้งไว้สองเดือนเศษเกือบสามเดือนมาแล้วด้วยทำการฉลองตรา พระสงฆ์ไทยสวดมนต์สามวัน สวดภาณวารด้วย แล้วทำบุญแขกอีกห้าวัน ต่อนั้นไปมีงาร

สำหรับที่เอาไปเล่นที่วัด เล่นเปรอะไปทุกวัน มีการเลี้ยงกันเล่นเบี้ยบ้าง ติดต่อกันกับแต่งงารบุตรสาว ซึ่งยกให้เปนภรรยาพระศรีบุรีรัฐพินิจ การที่มาเมืองตานีครั้งนี้เห็นเปลี่ยนแปลกไปกว่าแต่ก่อนหมด พวกพี่น้องผู้หญิงแลผู้ชายซึ่งนั่งแตกกันอยู่เปนสองพวกต่างคนต่างนิน-ทากันนั้น กลับเข้ากลมเกลียวรักใคร่กันเปนอันหนึ่งอันเดียว ด้วยพระศรีผู้ซึ่งเปนคู่แข่งนั้นกลับมาเปนลูกเขยเสียแล้ว พวกที่เคยนินทาอยู่แต่ก่อนกลับสรรเสริญพระยาตานี ว่าเปนคนโอบอ้อมอารีรักใคร่พระศรีมาก ภรรยาพระยาตานีที่ตายก็แจกนาให้ทำกินทุกคน บ้านใหญ่ซึ่งเปนที่สำหรับเจ้าเมืองนั้นก็ไม่เข้าไปอยู่ ยอมให้พระศรีอยู่ พวกพี่น้องผู้หญิงของพระยาตานีที่ตาย ที่มีผัวแยกบ้านเรือนไปก็พากันกลับเข้ามาอยู่ในบ้านนั้นรวบรวมกันทั้งสิ้น ตัวพระยาตานีเองอยู่บ้านเดิมซึ่งเปนบ้านเล็ก การปราบปรามโจรผู้ร้ายในบ้านเมืองก็แขงแรง ราษฎรพากันนิยมนับถือมาก เมืองสงขลาซึ่งเปนผู้บังคับที่ยอกระหองระแหงอยู่แต่ก่อน ก็กลับสรรเสริญยกย่องว่าเปนคนดีดูหยดกันมาก พระยาตานีคนนี้ อยู่ข้างจะเปนคน ที่ควรนับว่ามีสติ บัญญาแลอัธยาศัยเรียบร้อยแท้ ถึงแม้นว่าจะมีความคิดที่พอจะเดาถึงอยู่บ้างก็ซ่อนเงื่อนมิดชิดดีนัก ฉันสังเกตได้อย่างหนึ่ง ว่าแต่ก่อนเมื่อตัวพระยาตานีเปนพระศรี ในสัญญาบัตรว่าเปนผู้ช่วย แต่เรียกกันในพื้นเมืองว่ารายามุดาชื่ออยู่นาพระพิพิธ แต่ครั้นเมื่อยื่นบาญชีชื่อทูลเบิกครั้งนี้ ชื่อพระ

พิพิช (๑) อยู่น่า พระศรีอยู่หลัง เรียกว่าผู้ช่วยทั้งสองคน ก็ยังคิดเห็นอยู่ว่าบางทีจะเปนพระสุรินทรามาตย์ไขว้เขวไปเอง แต่ครั้นเมื่อผู้หญิงไปพูดกับพวกผู้หญิงชาวเมืองนั้น เรียกพระศรีว่ารายามุดาไม่มีใครรู้จักเลย รู้แต่ว่าเปนผู้ช่วย ทั้งสัญญาบัตรครั้งนี้เรียกว่ารายามุดาด้วย เพราะฉันจะแก้การบาดหมางด้วยซ้ำไป เขามาทำกันเสียเงียบ ๆ ได้สบายดีไม่มีใครสดุ้งสเทือนเลย เห็นว่าความมุ่งหมายภายน่าคงยังมีอยู่ที่แท้พระพิพิชดูมีแววมากกว่าพระศรี มีเงาแตกร้าวอยู่อีกเรื่องหนึ่ง คือตาพี่ชายที่เปนพระเปนเถรเรียกกันว่าตูหะยี คราวนี้มาหาฉันที่เมืองหนองจิก บอกว่าย้ายไปอยู่ที่นั่น ถามถึงความเดือดร้อนอันใดก็ไม่พูดเลยทั้งผัวทั้งเมีย เปนแต่ยายเมียยิ้ม ๆ อยู่บ้าง แต่คนทั้งปวงนั้นดูลืมไม่นึกถึงตาคนนี้เลยแต่เดิมมา การคุ้นเคยของพระยาตานีกับฉันดูสนิทสนมมากขึ้น เมื่อมาครั้งก่อนพูดไทยไม่เข้าใจ แต่ไม่พูดออกมาเลยเปนอันขาด คนอื่นยังส่อได้บ้าง แต่ครั้งนี้ตกบ่ายลงพูดไทยกับฉันจ้อทีเดียว ที่ไม่พูดนั้นจะเปนด้วยรู้ศัพท์ไม่พออย่างหนึ่ง พูดไม่ชัดคือไม่ดังเชื้อช้าวเช่นชาวนอก เสียงกราว ๆ ไปเช่นแขกฤๅฝรั่งพูดไทยนั้นอย่างหนึ่ง ประหม่าสะทกสะท้านนั้นอย่างหนึ่ง พอได้พูดไทยเสียก็ดูสบายใจขึ้นมาก ทำอาการกิริยาเกือบจะเปนข้าราชการไทย ๆ เดิมคิดว่าจะแวะตลาดจีน แต่เวลาค่ำเสียไม่ได้แวะ กลับลงมาเรือคิดเข็นอยู่จนสองทุ่มได้มาถึงเรือ

---

(๑) พระพิพิธภักดีคนนี้ ชื่ออับดุลกาเด เปนบุตรพระยาตานี ต่อมาเมื่อบิดาถึงอนิจกรรมได้เปนพระยาตานี แล้วมีความผิดถูกถอด

รูปกระบวรเรือแห่เสด็จที่เมืองปัตตานี

วันที่ ๒ เวลาย่ำรุ่งครึ่ง ลงเรือกันเชียงพวกเมืองตานีทาง พระยาตานี พระยาพิทักษ์ธรรมสุนทร รายามุดา ผู้ช่วย และเรือพวกเมืองตานีตามไปด้วยหลายลำ ไปในอ่าวตามฝั่งแลเห็นมีเรือนพวกหาปลารายเปนหมู่ ๆ ไปเกือบจะตลอดฝั่ง มีต้นตาลเปนอันมาก เรือเล็ก ๆ ตกเบ็ดอยู่ตามน่าหาดเปนหมู่ ๆ เปนพวกหาปลาทั้งสิ้น ไปได้ครึ่งทางเรือกรมการเมืองยิหริ่งออกมารับห้าลำ คนลำละ ๑๑/๑๒ คน มีเรือค้าขายทางทเลจอดรายไปตามทางหลายลำ ปากช่องลำน้ำเปนป่าไม้โกงกางที่แหลมเลนยื่นออกมา มีนกจับขาวไปเหมือนเมืองนครศรีธรรมราช ตั้งแต่ที่ทอดสมอเมืองตานีไปจนถึงปากอ่าวสองชั่วโมงเศษ ลำน้ำนั้นแรกเข้าไปคล้ายเมืองนครศรีธรรมราช แต่ครั้นเมื่อเข้าไปลึกก็กว้างขึ้น มีร้านทำปลาหลายแห่ง ต่อเข้าไปข้างในตลิ่งสูงหน่อยหนึ่ง ไม่มีบ้านเรือนคนจนเกือบจะถึงที่ตลาด จึงได้มีบ้านหมู่หนึ่งประมาณ ๒๐/๓๐ เรือน มีต้นมะพร้าวต่อออกไปเปนท้องนา ครึ่งชั่วโมงถึงท่าเมืองยิหริ่ง เขาแต่งโรงหลังหนึ่งคล้ายโรงเลื่อยไม้เปนพลับพลาที่ริมท่า ขึ้นนั่งรอพอพร้อมกัน นิโซะ (๑) บุตรพระยายิหริ่งพาสี่ตวันกรมการมาคอยรับอยู่ที่นั่น แล้วออกเดินตามหนทางที่จะเรียกว่าเปนถนนไม่ได้ เพราะเปนพื้นทรายปรกติทั่วไป ทรายลึกเดินลำบาก ผ่าน่าบ้านพระยายิหริ่งเก่า มีหอนั่งเปนโรงหลังคามุงกระเบื้อง เรือนฝากระดานหลังคามุงกระเบื้องหลายหลังแต่ชำรุดทรุดโซม ต้นไม้ขึ้น

---

(๑) เดี๋ยวนี้เปนพระยายิหริ่ง ว่าราชการเมืองสายบุรี

รกเปนที่ร้าง ต่อนั้นไปเปนสุเหร่ามีโรงสวดย่อม ๆ หลังคามุงกระเบื้องหลังหนึ่ง ฝาหอระฆังหอหนึ่ง ที่วัดนั้นก็อยู่ข้างจะโทรมแต่ไม่ถึงร้าง อีกฟากถนนหนึ่งถึงก็เปนบ้านเรือน มีบ้านนิโซ๊ะอยู่ต้นทาง แต่รั้วและเรือนเกือบ ๆ จะพังอยู่แล้วทั้งนั้น ถนนเลี้ยวไปทางริมน้ำเปนตลาด ปลูกต้นประดู่กลางถนนร่ม ในใต้ต้นประดู่นั้น มีร้านเล็ก ๆ เรียงเปนสี่แถวหันหน้าเข้าหากัน เดิรเปนสองทางคล้ายตลาดเมืองกลันตัน แต่ขายผ้าและของกินคละปะปนกัน ประมาณสัก ๕๐ ๖๐) ร้าน ดูก็มีผ้าผ่อนมาก แต่ราคาผ้าที่ซื้อขายกันแพงกว่าเมืองตานี เปนผ้าทอในเมืองยิหริ่งบ้าง ผ้าดอกมาแต่สิงคโปร์บ้าง มีหีบและกลักเหล็กวิลาศอย่างหนึ่งซึ่งเปนของทำซื้อขายในเมืองยิหริ่งเอง ได้ไต่ถามในการเมืองยิหริ่งจากนิโซ๊ะก็ทราบบ้างไม่ทราบบ้าง ดูไม่สู้เปนคนคุ้นเคยในราชการนัก ในเมืองยิหริ่งนี้เสียเปรียบเมืองสายเมืองตานีมาก ด้วยลำน้ำขึ้นไปด้วนน้ำเค็มตลอดจนปลายคลอง เรือค้าขายก็มีแต่เรือเล็ก ๆ บันทุกเข้าสารเกลือน้ำตาลตโหนด ซึ่งเปนของเกิดในเมืองยิหริ่งเองขึ้นล่อง น้ำตาลตโหนดเปนอย่างมีมากที่ได้ซื้อขายออกต่างเมือง บ้านเรือนที่ริมตลาดนี้ แลต่อออกไปหน่อยหนึ่งจนถึงคลองแยก เปนบ้านจีนบ้านไทยมาก จีนมีประมาณสิบห้าหลังเรือน เปนแต่คนซื้อขายไม่ได้ทำมาหากินด้วยที่แผ่นดิน เข้าออกจากเมืองยิหริ่งบ้าง เมื่อเวลากลับมาก็ได้เห็นกำลังบันทุกอยู่ ว่าอยู่ในประมาณสองหมื่นคันตั้งเปนอย่างน้อย คนในเมืองนี้ว่าประมาณสามพันเรือน คนไทยมีมาก วัดถึงสิบห้าวัด ตามตลาดพบคนไทยฤๅแขกที่พูดไทยได้มากกว่าเมืองอื่น ๆ หมด ปลาที่กินใน

รูปริมฝั่งน้ำเมืองปัตตานี เวลาเสด็จประพาส

เมืองเปนปลาน้ำเค็มเปนพื้นปลาทูก็มี แต่ปลามีน้อยพอกินในเมือง ไม่ได้จำหน่าย เดิรกลับจากตลาดแล้วตรงไปตามทางที่ขึ้นมาจากท่าหน่อยหนึ่งถึงบ้านพระยายิหริ่ง อยู่เยื้องกันกับบ้านพระโยธานุประดิษฐหน่อยหนึ่ง รั้วเปนไม้ไผ่ตีแตะตาลสี อยู่ข้างจะชุดโทรม ประตูไม้สามช่องเปนแบบวังแขก มีรั้วชั้นเดียวก็เข้าไปถึงหอนั่ง ที่หอนั่งเปนโรงจากยกพื้นสูง แต่ดาดสีผูกม่าน ปูพรมและเสื่อเปนพลับพลา ตั้งโต๊ะเก้าอี้มีจนเตียงนอน มารดาและภรรยาพระยายิหริ่ง กับท่านพี่สาวซึ่งเปนภรรยารายามุดาเมืองกลันตันคนก่อน ภรรยาพระโยธานุประดิษฐภรรยานิโซ๊ะกับญาติพี่น้องผู้หญิงออกมารับ จัดกับเข้าของเลี้ยงมาเลี้ยงเปนสำรับอย่างไทยรองถาดตามธรรมเนียม แต่กับเข้านั้นเปนกับเข้าแขกเปนพื้น มีกับเข้าไทยเจือสองสามสิ่ง ของหวานเปนอย่างไทย ภรรยาพระยายิหริ่งผู้นี้เรียกกันว่าแม่บ๋า เปนลูกคนกรมนาเมืองตานีอยู่ในกรุงเทพ ฯ พูดภาษาไทยได้ จัดการรับรองอันใดก็อยู่ข้างจะเปนไทย แต่เปนเวลาที่จะรีบร้อนออกเรือ จึงได้ให้เงินเปนค่าเบี้ยเลี้ยงห้าสิบเหรียญ และให้แจกคนที่เกณฑ์ไปรับและใช้การงาร ๒๐๐ เหรียญ แล้วกลับมาลงเรือ ออกจากเมืองยิหริ่งมาถึงเรืออุบลบุรทิศเกือบบ่าย ๓ โมง พอคนพร้อมก็ออกจากเมืองตานีเวลาบ่าย ๓ โมงครึ่ง

เวลาบ่าย ๕ โมง ๔๐ มินิต ถึงเมืองเทพา ที่ฝั่งแลเห็นมีเขาลูกหนึ่งหลังหาดทรายยาว แลเห็นแหลมที่ต่อเนื่องกับเมืองจะนะเปนภูเขาติดต่อกันเทือกยาว เวลาที่มาถึงเปนหมอกกลุ้มไปตามฝั่งเหมือนอย่างฝนตก มีลมพัดหนาวออกมาจนถึงเรือ พระยาสุนทรานุรักษ์ พระ

ดำรงเทวะฤทธิ์เจ้าเมืองเทพา(๑) พระยาหนองจิกตามขึ้นมาหาที่ในเรือด้วย เวลาเย็นค่ำเสียแล้วจึงไม่ได้ขึ้นบก วันนี้เปนวันได้รับหนังสือเมล์ซึ่งมาด้วยเรือนฤเบนทรบุตรี จึงได้หยุดทำหนังสืออยู่จนดึก

วันที่ ๓ เวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๔๐ มินิต ลงเรือกระเชียงขึ้นไปตามลำน้ำเมืองเทพา ที่หาดทรายปากช่องมีกองฟืนมาก เพราะใช้ทั้งการที่เตรียมรับเสด็จด้วย ส่งขลากใช้ฟืนเมืองเทพาด้วย มีเรือนโรงสองฝั่งประมาณ ๔๐ หลัง มีต้นมะพร้าวต้นตาลเล็กน้อย เปนบ้านคนทำปลาคนพวกนี้ว่าเปนแขกเมืองกลันตันมาก ต่อนั้นเข้าไปก็เปนป่าไม้โกงกางไม้เสม็ด ลำน้ำเข้าไปข้างในยิ่งกว้างขึ้น มีบ้านอีกหมู่หนึ่งประมาณ ๑๑|๑๒ หลังเรือนอยู่ฝั่งข้างขวา ฝั่งข้างซ้ายมีไร่ยาหลายไร่ มีคลองแยกแต่ลงเผือกทำปลา พ้นจากนั้นขึ้นไปเลี้ยวหนึ่ง ถึงเกาะกลางแม่น้ำเปนเกาะใหญ่อยู่ อยู่ตรงน่าบ้านพระเทพา แม่น้ำที่ตรงนั้นกว้างใหญ่ทั้งสองทาง ที่เกาะนี้เปนที่นกชันมีชุม นกชันนั้นรูปพรรณสัณฐานคล้ายนกคุ่ม แต่ขายาวสีแดงตลอดจนถึงนิ้วเท้า สีที่คอเปนสีน้ำตาลเจือแดง แต่สีขนปีกเหมือนนกกระทานกคุ่ม ดวงตาแดงเปนสีทับทิมนกพวกนี้ลั้นดานเปนคงคาว กลางคืนตื่นขึ้นหากิน กลางวันนอน ถ้าฤดูเดือน ๖|๗ เปนเวลากำลังที่มีเนื้อ มีชุมมาก นัยว่าดักได้ถึงวันละ ๓๐๐|๔๐๐ แต่จะควรหารบ้างหรือประการใดนั้นตามใจ พระยาสุนทราเปนผู้พูดก่อน แต่มีผู้รับยืนยันว่าจริงหลายปาก วิธีที่จะดักนั้นกลางคืนไป

---

(๑) พระดำรงเทวะฤทธิ์ ชื่อเรือง ข้าหลวงเดิมแล้วได้เลื่อนเปนพระยา

นั่งอยู่ที่เกาะ ไม่ว่าคนมากน้อยเท่าใด ไม่เปนเหตุทำให้ตื่นเต้นหลบหนี ห้ามอย่างเดียวแต่ไม่ให้สูบบุหรี่ มีหมอที่สำหรับร้องเลียนเสียง พระยาสุนทราบอกว่าร้องแกร๊ก ๆ แกร๊ก ๆ ดูเสียงไม่น่านกลงเลย แต่ครั้นเมื่อได้ฟังร้องวันนี้ ดูเสียงฉ่ำเฉื่อยเยือกเย็นเปนเสียงนก เวลาร้องนั้นร้องสองคนประสานกันไป คนหนึ่งร้องเสียงนางนก ก๊อก ๆ ๆ ๆ ๆ ๆลๆ คนหนึ่งร้องเสียงนกผู้ กือ ปรื้อ— แต่ปรื้อนั้นลมออกริมฝีปากลากยาวไป แล้วมีรื้อขึ้นมานิด ๆ ลากต่อไปอีกสองคราว จึงหมดโน๊ตครั้งหนึ่ง นัยว่าถ้าไปเรียกเช่นนี้นกพวกนี้ที่บินอยู่ในอากาศก็ลงมาที่พื้นแผ่นดินใกล้ ๆ ตัวคนบ้าง นัยว่าถึงจับศีร์ษะคนต้องร้องต่อไว้จนสว่าง พอแสงสว่างขึ้นแล้วก็เปนบินไปไหนไม่ได้ด้วยตาฟางมืด หรือเปนเวลานอน แต่ถ้าทิ้งไว้จน ๕ โมงเศษหรือเที่ยงเปนเวลาตื่นก็ไปได้ วิธีที่จะจับนั้นเมื่อเรียกลงมาไว้ได้จนรุ่งเช้าแล้ว จึงไล่ต้อนให้เข้าไซเหมือนอย่างเช่นดักปลา ไม่ต้องยิงต้องจับอย่างหนึ่งอย่างใดเลย เห็นเปนการที่น่าดูอยู่เช่นนี้ จึงให้พระยาสุนทราลงมาคอยอยู่ที่เมืองเทพา ครั้นเมื่อเวลาคืนนี้มาถึง ได้ถามพระยาสุนทรา พระยาหนองจิก พระเทพา ซึ่งรับรองสมคำกันมาแต่เดิมนั้น แจ้งว่าในฤดูนี้ตกมาถึงเดือนเก้านกเหล่านี้น้อยไป ไม่ชุมเหมือนเดือน ๖ ๗ เปนเวลาตกฟองใหม่ ๆ กำลังผอม พระยาสุนทราได้ลองไปเรียกดูสองคืน แยกเรียกหลายแห่งด้วยกัน ได้แต่เพียงแห่งละเก้านกสิบนก ไม่ถึงร้อยดังเช่นว่า แต่คงจะมีตัวนกที่ทดลองได้ เดิมฉันคิดว่าจะขึ้นไปในเวลาค่ำ ดูเมื่อนกลง จึงได้รีบมาให้ถึงเมืองเทพาแต่วันนี้ ครั้นเมื่อทราบว่านกไม่ลงมากเหมือน

อย่างเช่นว่าแต่ก่อน และไม่เกลื่อนกลุ้มถึงจับหัวดังเช่นว่า จึงให้เขาเรียกเสียเวลาเช้าวันนี้จึงขึ้นมาดู ที่ซึ่งจะต้อนให้นกเข้าไซนั้น เอาไม้ทำเปนคร่าวสระใบไม้เปนปีกกา เอาไซวางดักไว้ที่ปากช่อง เวลาที่จะไล่นกก็ร้องเสียงเบา ๆ เอาใบไม้ใบไล่ฟาด ๆ นกนั้นก็วิ่งเข้ามาประสงค์แต่ที่จะหลบเข้าซุกรกอย่างเดียว ตะครุบจับก็ได้ง่าย ๆ เมื่อไล่ให้เข้าไซก็วิ่งไปถึงน่าไซ เห็นใบไม้ที่สระรก ๆ ก็ลอดเข้าไปอยู่ในไซ แต่ที่ต้อนวันนี้ได้ห้าตัวเท่านั้น ตะครุบจับเอาตัวหนึ่งมาพิเคราะห์ดูก็อยู่ข้างผอมจริง และง่วงงุยงายไม่สู้ดิ้นรนนัก ถ้าจับไว้ในมือนิ่ง ๆ ประเดียวหนึ่งก็หลับตา ท่าทางอยู่ข้างครึมคร่ำ นกที่พระยาสุนทราดักไว้ได้แต่ก่อนนั้นก็ได้เรียกมาไว้แล้ว ฉันคิดจะเลี้ยงเข้าไปให้ถึงกรุงเทพ ฯ เห็นว่าคงจะเลี้ยงรอดได้ด้วยดูไม่เปรียวเลย อาหารก็อย่างนกกระทาหรือลูกไก่นั่นเอง นกเช่นนี้ว่าถ้าเปนฤดูที่มีชุม ขายในท้องตลาดเมืองสงขลาตัวละไพ เราฟังดูไม่สู้น่าเชื่อ แต่ไปเอ่ยขึ้นกับคนที่สงขลาดูรู้กันซึมทราบไม่เปนการอัศจรรย์อันใด ดูนกเข้าไซแล้วจึงได้ข้ามฟากไปที่พลับพลาน่าหมู่บ้านที่เปนเมืองเทพานั้น มีเรือนเจ้าเมืองและราษฎรประมาณสัก ๓๐ หลัง ปลายแหลมวัดที่เกาะสี่ซึ่งอยู่ข้างแน่นหนากว่ามาก มีวัดอยู่วัดหนึ่งเปนของเก่า แต่พระเทพาเรือง คนนี้มาปฏิสังขรณ์ขอที่วิสุงคามสีมา ได้ให้ใบอนุญาตแลเติมท้ายชื่อเดิมซึ่งชื่อว่าวัดเทพา ให้มี เรือง อีกคำหนึ่ง ชื่อวัดเทพาไพโรจน์ ได้ออกเงินช่วยในการวัดสองชั่ง

เมืองเทพานี้อยู่ข้างเปนที่ขัดสนกันดารมาก เพราะพื้นที่ไม่ดีเอง

ลำคลองเทพาปลายขึ้นไปถึงเหมืองดีบุก แขวงเมืองยะลาตวันออกเฉียงเหนือต่อเมืองจะนะ ตวันตกเฉียงเหนือต่ออำเภอจะแหนขึ้นสงขลา ตวันตกต่อเมืองไทร ตวันตกเฉียงใต้ต่อเมืองยะลา ทิศใต้ต่อเมืองหนองจิก คนมีอยู่เรี่ยรายกันไปประมาณสักพันเรือน เปนแขกมาก ไทยก็มีจีนมีน้อย สิ่งซึ่งเปนที่เสียของเมืองเทพานั้น คือพื้นแผ่นดินลุ่มน้ำเหนือท่วมอยู่นาน ๆ น้ำทเลขึ้นถึง แผ่นดินเค็มอยู่เสมอทำนาไม่ได้ ทำได้แต่เข้าไร่ที่ใกล้ ๆ เขา แต่ไม่มีมาก หวายต่าง ๆ แลชันก็มี แต่ไม่มีผู้ใดทำ ไม่ได้เปนสินค้าออกจากเมือง เพราะราษฎรในเมืองไม่มีเข้าพอกิน คนที่อยู่ในเมืองนี้ต้องเสียแต่ค่าเข้า ที่เรียกว่าค่าน้ำมันดิน เห็นจะเปนค่าน้ำค่าดิน แต่นำเสียงชาวนอก เมื่อเรียกติดกับคำอื่นน่าจะมีมะขึ้นได้ แล้วจึงกลายเปนมันไป เสียสิบลดหนึ่งหรือลดสองกับเกณฑ์ให้ตัดฟืน คนหนึ่งปีละร้อยดุ้น เฉลี่ยเกณฑ์พอให้ได้ครบห้าหมื่นดุ้น นอกนั้นไม่ต้องเกณฑ์อันใด ฉันได้ว่ากับพระยาสุนทราว่าถ้าคิดซื้อเครื่องจักรเลื่อยไม้มาตั้ง จ้างราษฎรตัดไม้พอมีทางหากินคนเห็นจะติดมาก เขาก็เห็นด้วย แต่ยังครางออดแอดจะต้องหาหุ้นส่วนต่อไป

อนึ่งหลวงประชาภิบาลผู้ช่วยราชการเมืองยิหริ่งกับยิควน ซึ่งเปนบุตรพระยายิหริ่งแตง กับราษฎรอีกสามรายมาร้องฎีกากล่าวโทษพระยายิหริ่ง ว่ากระทำการคุมเหงตัวและราษฎรต่าง ๆ ฉันเห็นว่าควรจะยื่นเรื่องราวที่ผู้รักษาเมืองสงขลาก่อน จึงได้คืนเรื่องราวไป แต่ความเรื่องพระยายิหริ่งนี้ ว่ามีโจทมาร้องต่อพระยาวิเชียรคิรีชมถึง

๕๐ คน ร้องที่พระยาสุนทราก็มี ได้มีใบบอกเข้าไปที่กลาโหมสั่งให้หาตัวพระยายิหริ่งมาชำระ พระยายิหริ่งบิดพลิ้วเสียไม่มา เปนช้านานจึ่งได้ได้ตัว ข้อความที่หานั้นหาว่าฆ่าคนไม่มีความผิดบ้าง เก็บริบทรัพย์สมบัติตามชอบใจบ้าง แต่ในเรื่องราวหลวงประชาภิบาลนั้นหลวงประชาภิบาลก็เปนหลานพระยายิหริ่ง ได้เปนผู้ให้ยืมเงินเข้าไปเสียค่ารับตำแหน่งในกรุงเทพ ฯ ถึงสามพันสามร้อยเหรียญ ยิควนนั้นก็เปนหลานและเปนบุตรเขยพระยายิหริ่ง หาว่าพระยายิหริ่งคุมเหงต่าง ๆ จึ่งต้องแตกร้าวกัน พระยายิหริ่งให้การรับตามที่หา แต่อ้างว่าผู้ที่ฆ่าเสียนั้นมีความผิด และที่เก็บทรัพย์สมบัติมานั้นก็มีความผิด แต่จะเรียกสำนวนคำตัดสิน ก็ว่าไม่ได้เขียนไว้สักเรื่องเดียว เดียวนี้ความก็ยังพิจารณาอยู่ แต่พระยายิหริ่งไม่เข้าใจทางความเลย บิดพลิ้วหลีกเหลี่ยงไปไม่ใคร่ไปศาลจึ่งได้ช้าอยู่ ฉันก็ได้ตักเตือนพระยาสุนทราให้เร่งว่ากล่าวเสียให้เห็นผิดแลชอบ ถ้ามีความผิดจริงก็ลงโทษได้ อย่าให้เปนที่ติเตียนว่าหนักหน่วงความไว้ด้วยการที่แกล้ง ให้เปนที่หวาดของเมืองแขกทั้งปวง

ฉนึ่งพระยาสุนทรานุรักษ์แจ้งความว่า พระยาไทรบุรีกับพระยาสุรพลพิพิธมาถึงเมืองสงขลา ไม่ทันเวลาที่ฉันอยู่ ทราบว่าพระยาสุนทรานุรักษ์มาคอยรับฉันจะแวะที่เมืองเทพา จึ่งได้ขอเรือมาดเก่งที่เมืองสงขลาพายมาคืนยังรุ่ง ถึงหาดทรายน่าเมืองเทพาเวลาเช้าวันนี้ ให้คนเดิรบกขึ้นไปบอกพระยาสุนทราที่พลับพลา พระยาสุนทราได้สั่งให้ตามขึ้นไปหาฉันที่พลับพลา จึ่งได้คอยอยู่จนเช้า ๔ โมงเศษก็หายไป เห็นว่าจะเปนด้วยพระยาสุรพลมาเรือคนละลำยังไม่ถึงรอคอยกันอยู่ ฉัน

ยังไม่ได้กินเข้าเช้าขึ้นไปจึงได้กลับลงมาเรือ จัดเรือกระเชียงให้ไปรับมาหาในเรืออุบลบุรทิศ พระยาสุรพลพิพิธนั้นดูชราไปมาก ผมหงอกขาว ได้ถามถึงวันที่มาว่าเดิรทางบกอยู่ ๔ วัน พักที่สงขลาวันหนึ่ง ลงเรือมาวันหนึ่ง เปน ๖ วันด้วยกันแล้ว ฉันเห็นว่าเวลาจะกลับไปเมืองสงขลาต้องทวนลมกว่าจะไปถึงเมืองสงขลาก็จะช้า จึงชวนให้ลงเรือเวสาตรีจะไปส่งที่สงขลาก็ไม่ยอม ว่าจะต้องขนเข้าของเปนความลำบาก ด้วยเรือกลไฟทอดอยู่ห่างฝั่งมาก มีคลื่นลม เปนเวลามีคลื่นอยู่บ้าง จะขอไปเรือเล็กเลียบฝั่งไปเหมือนเมื่อมา ได้พูดกันถึงราชการบ้าง เรื่องการทำรังนกบ้างประมาณค่อนชั่วโมง จึงได้ให้เรือกระเชียงใหญ่ (เรือเหว) ไปส่งที่เรือ และจัดสะเบียงอาหารที่ในเรือไปส่งให้ ด้วยในเมืองเทพานี้นอกจากเข้ากับปลาแล้วไม่มีอันใด การซึ่งเขาอุส่าห์ข้ามแหลมมาแล้วติดตามลงมาจนถึงเมืองเทพานี้ ก็เปนความแสดงความจงรักภักดีเปนอันมากขอบใจเขาอยู่ กว่าจะขึ้นไปถึงเมืองสงขลาได้เห็นจะถึงคืนกับวันหนึ่ง บ่ายโมงเศษได้ออกเรือจากเมืองเทพา มาพบเรือเวสตาซึ่งรับหนังสือเมล์ออกมาก่อนน่าเรือนฤเบนทรบุตรี มาขัดพื้นตามทาง ทอดอยู่ที่เมืองสงขลาหยุดรับหนังสือเมล์และสิ่งของ แล้วจึงได้ออกเรือต่อมา

ในเวลานี้น้ำที่จะใช้ในเรืออยู่ข้างขัดสน จึงได้คิดจะไปแวะที่อ่าวเสด็จเกาะพงันอีกคราวหนึ่ง และจะได้พระยาไชยาซึ่งลาไปตรวจการที่เมืองไชยาด้วยเรือแคลดิศ จะได้ทราบเวลาน้ำ ซึ่งจะข้ามกระเล็ดเข้าไปเมืองไชยาด้วย เพราะฉนั้นจะบอกกำหนดเวลาข้างน่าเปนแน่ทีเดียวยังไม่ได้

หนังสือฉันฉบับนี้มีข้อความคลุกคละปะปนกันอยู่หลายอย่าง ด้วยเวลาไม่พอที่จะแยกออกเปนฉบับ ๆ ตั้งใจว่าจะให้ทราบในที่ประชุมเสนาบดีเต็มข้อความนี้ได้ แต่เมื่อจะส่งให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายน่าฝ่ายในทราบ ขอให้กรมหลวงเทวะวงศ์ตัดข้อความซึ่งไม่ควรจะพูดถึง เช่นว่าด้วยความคิดพระยาตานีในเรื่องรายามุดา ซึ่งเปนแต่ความคาดคะเนของฉันเองเปนต้นออกเสีย แล้วจึงบอกกล่าวให้ทราบทั่วกันแต่ข้อที่สมควร

ตัวฉันเองตั้งแต่มีหนังสือฉบับก่อนมาแล้ว ก็มีความสบายมากขึ้นและอ้วนขึ้นอีกหน่อยหนึ่ง เว้นแต่เมื่อขึ้นเมืองสายเมืองตานีเมืองยิหริ่ง ๓ วันติด ๆ กันน้อยข้างจะเหนื่อยเกินไปหน่อยหนึ่ง เพราะต้องนั่งมาก ชักให้เมื่อยไม่เหมือนเดิร ถึงได้ลำธารหลายร้อยเส้นเหน็ดเหนื่อยก็กลับทำให้แก้โรคภัยได้ แต่นั่งมากนั้นกลับให้โทษได้มาก แต่ก็ไม่เจ็บไข้อันใดสบายดี บันดาคนที่มาก็มีแต่ไชยันต์(๑) ขึ้นไปถูกแดดที่เมืองสายกลับมาจับไข้ ไม่ได้ขึ้นเมืองตานีและเมืองยิหริ่ง ครั้นมาถึงเมืองเทพานีก็ขึ้นบกได้หายเปนปรกติ นอกนั้นมีความสุขสบายอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น

อนึ่งหนังสือของเธอ ลงวันที่ ๒๙ กรกฎาคม บอกรับหนังสือและข่าวที่กรุงเทพ ฯ กับส่งคำร้องเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรงมานั้นได้รับแล้ว

สยามินทร์

---

(๑) คือพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๔

เรือพระที่นั่งอุบลบุรทิศทอดที่ปากน้ำเมืองหลังสวน

วันที่ ๑๐ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๐๘ (๒๒)

ถึงท่านกลาง แลกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ

ด้วยจดหมายมาแต่ก่อน แจ้งความมาจนถึงวันที่ ๕ เจือวันที่ ๖ เวลาเช้า ที่เรือเข้าไปทอดอยู่ในกระเล็ดน่าเมืองไชยาเตรียมจะขึ้นบก รอสายมากไปเพราะเขียนหนังสือเมล์ ซึ่งมาด้วยเรือมุรธาวสิตสวัสดิ เวลาย่ำเที่ยงตรงจึงได้ลงเรือกระเชียง เรือจักรนารายน์ลาก เข้าไปในอ่าวเมืองไชยา ที่ปลายแหลมปากช่องขวามือ มีศาลามุงกระเบื้องเฉลียงรอบหลังหนึ่ง เขาทำประรำแลตะพานฉนวนไว้แต่ไม่ได้ขึ้น ต่อขึ้นไปหน่อยหนึ่งถึงปากคลองพุมเรียง พบเรือศรีษะช้างพระยาสวัสดิวาม-ดิฐ(๑) ออกมาทอดอยู่ในที่นั้น หยุดปล่อยเรือกลไฟตั้งแต่ที่เรือจอดเข้าถึงปากคลองไป ๔๐ มินิต ตีกระเชียงเข้าไปอีก ๑๐ มินิตพอถึงตะพานน้ำ ตามสองข้างทางเปนป่าสแกไม่มีบ้านเรือน เวลาที่ขึ้นนั้นถูกคราวน้ำลงมีที่ตื้นสองแห่ง เขาจัดคนให้มาคอยอยู่ในน้ำประมาณแห่งละ ๖๐) ๗๐) คน น้ำอยู่ในเพียงเข่าก็ตีกระเชียงเข้าไปได้ ไม่ต้องเข็น ลำ

---

(๑) พระยาสวัสดิวามดิฐ (พัก) ต่อมาได้เปนพระยาโชฎึกราชเศรษฐี เวลานั้นเข้าหุ้นกับพระยาไชยา (ขำ ศรียาภัย) ทำอากรรังนก

คลองไชยาแคบเพราะเปนคลองด้วย ตะพานที่ขึ้นนั้นอยู่ตรงบ้านพระยาไชยา ริมคลองเปนที่ลุ่มน้ำทเลท่วม ถนนต้องถมสูงขึ้นประมาณสองศอกตีกระดานกันไว้ ฟากถนนข้างซ้ายมือเปนสวนมพร้าวของพระยาไชยาปลูก ดูยอดใบก็งามดี มีมพร้าวมากทำอย่างเกาะสมุย ที่ดอนริตะพานมีบ้างก็ปลูกโรงเรือโรงงาร ขึ้นไปประมาณสักสองเส้นเศษฤาสามเส้นถึงสนามหญ้าน่าบ้านพระยาไชยา ถมดินสูงพ้นน้ำทเลท่วมกว้างขวางปลูกต้นมลิฉัตรขนาดใหญ่ ต้นสายหยุด ต้นกระดังงารายรอบ มีดอกดกเต็มต้นทั้งสามอย่าง จนส่งกลิ่นหอมในที่บริเวณเหล่านั้นได้ ฟากสนามข้างริมคลองมีเรือนห้าห้อง เฉลียงรอบใหญ่หลังหนึ่งเรือนสามห้องสกัดหัวท้ายข้างละหลัง ชานกว้างปูกระดานเปนที่ซึ่งพระยาไชยาเรียกเองว่าสเตชั่น สำหรับรับเจ้านายแลขุนนางผู้ใหญ่ไปมาในเรือนหลังใหญ่มีห้องนอนสองห้อง ตั้งเตียงมีมุ้งม่านพร้อม ครั้งนี้จัดเปนที่รับเจ้านาย มีโต๊ะยาวตั้งเครื่องกับเข้าของฝรั่งอย่างเลียงโต๊ะเครื่องประดับห้องมีฟอรนิเชออย่างฝรั่ง คือเก้าอี้นั่งเก้าอี้นอนแลเครื่องประดับฝา ดูพรักพร้อมบริบูรณ์ตามสมควรแก่ตัวเรือนเปนที่พออยู่สบายได้ที่ตรงสเตชั่นข้ามเปนบ้านพระยาไชยา ตีรเนียดไม้กระดาน เรือนข้างในเปนเรือนฝากระดานอย่างฝรั่งบ้าง เรือนฝากระแชงอ่อนบ้าง ที่ปลายสนามอีกด้านหนึ่งปลูกพลับพลาสามห้องเฉลียงรอบ กั้นเปนข้างน่าข้างใน ข้างในมีเรือนย่อม ๆ อีกหลังหนึ่ง ตกแต่งปูลาดดาดหุ้มด้วยผ้าแดงผ้าขาวผ้าลายหมดจดเรียบร้อย มีเครื่องประดับอย่างฝรั่งโต๊ะเก้าอี้เครื่องจุดเสาพอสมควรแก่ที่ ลาดปะรำกระแชงกว้างตลอดด้านน่า กั้นรั้วทาง

มะพร้าว มีกล้วยไม้ต่างๆห้อยตามชายปะรำ ปูพื้นกระดานแลตั้งเก้าอี้ไม้ไม่มีที่พิงอย่างจีน เปนที่ข้าราชการเฝ้า เที่ยวดูในที่ต่าง ๆ เหล่านี้แล้วพักอยู่ที่พลับพลาจนบ่าย ๒ โมง จึ่งได้ออกเดิรไปตามถนนน่าบ้านพระยาไชยาผ่านน่าศาลากลาง ไปเลี้ยวลงทางวัดสมุหนิมิตร (๑) แวะเข้าดูวัด พระสงฆ์ทั้งในวัดนั้นแลวัดอื่นมานั่งรับอยู่ในศาลาเต็ม ๆ ทุกศาลา ได้ถวายเงินองค์ละกึ่งตำลึงบ้าง องค์ละบาทบ้างทั่วกัน แล้วออกเดิรต่อไปตามถนนท้องตลาด ตลาดเมืองไชยาไม่เปนโรงแถวปลูกติด ๆ กันเหมือนเช่นเมืองสงขลา ซึ่งมีจีนแห่งใดมักจะเปนโรงแถวติดๆ กันเช่นนั้น แต่ที่ตลาดเมืองไชยานี้เปนตลาดไทย ขายของน่าเรือนหรือริมประตูบ้านระยะห่าง ๆ กัน มีผ้าพื้นบ้าง ขาวม้าราชวัดบ้าง ยกไหมยกทองก็มี เปนของทอในเมืองไชยา แต่ผ้าพื้นไม่มีมากเหมือนอย่างเมืองสงขลา ขนมมีขายมาก ชื่อเสียงเรียกเพี้ยน ๆ กันไปกับที่เมืองสงขลา บ้านเรือนก็ดูแน่นหนา มีเรือนฝากระดานบ้าง แต่ตรัวน่าบ้านโดยมาก ที่เกือบจะสุดปลายตลาดมีวัดโพธาราม เปนวัดโบราณซึ่งพระครูกาแก้วอยู่ พระอุโบสถหลังคาชำรุด ยังอยู่แต่ผนังมุงจากไว้ พระครูกาแก้วอายุ ๘๐ ปีตาไม่เห็น หูตึง แต่รูปร่างยังอ้วนพีเปล่งปลั่ง จำการเก่า ๆ

---

(๑) วัดสมุหนิมิตรนี้ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ เมื่อยังเปนเจ้าพระยาพระคลัง ฯ ที่สมุหพระกลาโหมสร้างเมื่อรัชกาลที่ ๓ เพราะได้เปนแม่กองลงไปตั้งสักเลขอยู่ในหัวเมืองเหล่านั้นคราวหนึ่งเมื่อตอนปลายรัชกาล

ได้มาก ปากคำอยู่ข้างจะแขงแรงเรียบร้อย เปนคนช่างเก็บของเก่าแก่อย่างเช่นผ้าไตรฉลองวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีผ้ากราบปักเปนต้น ก็ยังรักษาไว้ได้ แลเล่าเรื่องราวในการงารที่มีที่กรุงเทพ ฯ ประกอบสิ่งของได้ด้วย เรียกชื่อคนทั้งชั้นเก่าชั้นใหม่เต็มชื่อเสียงแม่นยำ ได้สนทนากันก็ออกชอบใจ จึงได้รับจะปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ ซึ่งพระครูได้ตระเตรียมไว้บ้างแล้วนั้นให้สำเร็จ ได้มอบการให้พระยาไชยาเปนผู้ทำ เพราะอิฐแลกระเบื้องเขามีอยู่แล้ว แลได้ถวายเงินพระครูชั่งห้าตำลึง พระสงฆ์อันดับองค์ละกึ่งตำลึง ข้างในเรี่ยรายกันเข้าในการปฏิสังขรณ์บ้าง เจ้าสาย(๑) มาทำบุญวันเกิดที่วัดนี้ ได้ถวายเงินในการปฏิสังขรณ์สองชั่ง รวมเงินประมาณสี่ชั่ง ออกจากวัดเดิรไปจนสุดตลาด ยังมีทางต่อไปอีกหน่อยหนึ่ง จึงจะถึงทุ่งไชยา ทางตั้งแต่บ้านพระยาไชยาไปจนถึงทุ่งไชยาประมาณ ๓๐ เส้น กลับโดยทางเดิมมาพักที่พลับพลา พระยาสวัสดิวามดิฐเปนผู้ช่วยพระยาไชยาจัดการเลี้ยงทั่วไป อยู่ข้างดีกว่าทุกแห่ง เวลา ๕ โมงครึ่งกลับมาเรือ

ที่เมืองไชยานี้ เขตแดนติดต่อกันกับเมืองหลังสวนที่บางตำหรุ ทิศตวันตกต่อเมืองศีรีรัฐนิคมที่คลองยัน ด้านใต้ต่อเมืองกาญจนดิฐที่ปากคลองพันธุหา ลำน้ำใหญ่ซึ่งเรียกคลองพุมเรียงเหมือนกัน ปลาย

---

(๑) พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ

คลองไปทลุออกทเลเปนคลองน้ำเค็ม คลองพุมเรียงเล็กซึ่งเข้าไปถึงเมืองนั้นก็เปนคลองด้วนดังกล่าวมาแล้ว เพราะฉนั้นการที่ใช้ค้าขายในลำคลองไม่มีอันใด น้ำก็กินไม่ได้ ต้องใช้น้ำบ่อทั้งสิ้น จำนวนคนที่ได้ทำสำโนครัวแปดปีเก้าปีมาแล้วนั้น ประมาณสี่หมื่นเจ็ดพันเศษเปนจีนอยู่สองร้อยแขกประมาณห้าร้อย แต่ในคนเหล่านี้ที่อยู่ในบังคับเมืองไชยาแท้เพียง ๗๐๐๐|๘๐๐๐ คน นอกนั้นเปนคนต่างเมืองมาอยู่ การทำมาหากินของราษฎรทำนาเปนพื้น เมื่อโคกระบือยังไม่ (เปนโรคระบาทว์) ล้มมีเข้าจำหน่ายออกจากเมืองบ้าง ตั้งแต่เกิดโคกระบือล้มมาแล้ว ยังไม่พ้นตัวขึ้นเต็มที่ได้ ต้องซื้อเข้าต่างเมืองกิน ต้นตาลในเมืองไชยามีมาก แต่ราษฎรไม่ใคร่พอใจทำ พระยาไชยาแจ้งว่าเมื่อเข้าแพงได้คิดชักนำให้ทำตาล ก็ทำได้น้ำตาลดีกว่าน้ำตาลเมืองยิหริ่งแต่สู้น้ำตาลเพ็ชรบุรีไม่ได้ ครั้นพอมีเข้ากินแล้วก็พากันทิ้งการทำตาลเสียมาก ราษฎรอยู่ข้างจะสันโดษหากินแต่พอเลี้ยงชีวิตคล้ายเมืองพัทลุงสินค้าต่าง ๆ ที่ออกจากเมืองไชยานั้น อยู่ข้างจะไล่เลี่ยงได้ความมากเพราะพระยาไชยาสันทัดในการค้าขาย มาดไม้เคี่ยมสำหรับทำเรือพลูที่เข้าไปกรุงเทพ ฯ ปีหนึ่งถึง ๓๐๐|๔๐๐ ลำ ดูก็ขึ้นอยู่ คนช่างใช้เรือในกรุงเทพ ฯ มากเสียจริง ๆ แต่เมืองไชยาเมืองเดียวยังเท่านี้ ปีหนึ่งจะเกิดเรือขึ้นใหม่สักกี่ร้อยลำ พระยาไชยาเองก็ตั้งโรงต่อเรือเอี้ยมจุ๊นขาย ฉันได้ดูที่โรงที่ทำงานนั้น ว่าลงทุนเบ็ดเสร็จอยู่ใน ๒๘๐ บาทขายได้ลำหนึ่งสี่ร้อยแปดสิบบ้าง ห้าร้อยบ้าง กระดานไม้เคี่ยมเกิดขายกันขึ้นในหมู่เข้าแพง เพราะพระยาไชยาแนะนำ แต่ราษฎรยังชอบใจ

ทำติดต่อมาเดี๋ยวนี้ได้ออกจากเมืองอยู่ในปีละ ๒๐๐๐ แผ่น สินค้าที่เปนพื้นอยู่อีกนอกนั้น คือหวายได้กระแชงเปนอย่างมาก น้ำตาลมพร้าวสุกรเปนออกน้อย สินค้าทั้งปวงนั้นเข้าไปกรุงเทพ ฯ โดยมาก แต่น้ำตาลจำหน่ายอยู่ในแถบนี้ สุกรและเขาหนังเมื่อคราวมีออกไปจำหน่ายเมืองสิงคโปร์ และพระยาไชยาแจ้งว่าได้พบดีบุกในแขวงเมืองไชยาต่อแขวงเมืองหลังสวนแห่งหนึ่ง ได้มีใบบอกเข้าไปกรุงเทพ ฯ แล้ว เขาคิดจะทำในระดูแล้งนี้ อนึ่งในหมู่ของถวายทั้งปวงมีขอนดอกด้วย ถามก็ได้ความว่าราษฎรไปตัดป่าพบเข้า ในแขวงเมืองไชยานี้เอง ดูก็ไม่เคยมีมาแต่ก่อน ถ้าค้นจริง ๆ ก็เห็นจะได้เหมือนข้างเหนือบ้าง ตัวพระยาไชยาเองเปนคนคล่องแคล่ว และมีความคิดอยากจะจัดการบ้านเมืองให้ดีอยู่ เห็นว่าคงจะจัดการผลประโยชน์ในบ้านเมืองให้ดีขึ้นได้บ้าง

วันที่ ๗ เวลาย่ำรุ่งตรง ลงเรือกระเชียง เรือจักรนารายน์ลากไปเมืองกาญจนดิฐทางในกระเส็ด แต่เปนเวลาน้ำน้อยไปได้สัก ๑๐ มินิตเรือกลไฟติด ต้องรอเรียกเรือทอนิครอฟต์มาลากต่อไป เรือทอนิครอฟต์ไปได้สดวก จนถึงดอนน่าปากน้ำบ้านดอน ท้องเรือต้องเอาคนลงช่วยพยุง ตอนนี้ช้ามาก ครั้นจะไม่พาเรือกลไฟเข้าไปให้ได้กลัวว่าเมื่อเวลาเข้าไปถึงในแม่น้ำ จะไปติกระเชียงทวนน้ำเชียวจะยิ่งช้าหนักไป ตั้งแต่มาจน ๕ โมงเช้าจึงได้เข้าถึงปากน้ำ เรือไฟเดิรได้สดวกแต่น้ำเชี่ยวจัด ไปอีกสองชั่วโมงครึ่งเศษ เปนเวลาบ่ายโมงครึ่งกว่า จึงได้ถึงพลับพลา พอถึงก็ฝนตก ลมพยุมีบ้างมืดมัวไป

ไม่มีแสงแดดเลย การที่คิดกะระยะกันแต่เดิมว่าอยู่ใน ๔ ชั่วโมง มิใช่แต่คำพระยาไชยาว่า ท่านเล็ก (๑) เปนผู้ได้เคยไปแต่ก่อน ก็กะว่าอยู่ในราวนั้น จึ่งได้คิดไม่ไปค้าง หมายจะไปอย่างเมืองยิหริ่ง แต่การที่กะผิดไป เพราะคิดเพิ่มกำลังเรือไฟให้เร็วกว่าเรือกระเชียง แต่ครั้นเมื่อไปจริงในท้องทเล เรือไฟกลับช้ากว่าเรือกระเชียง ด้วยน้ำตื้น ต้องเดิรอ้อมตามร่องที่ลึก วนเวียนมากไป ไม่ตัดทางใกล้ได้เหมือนเรือกระเชียง พลับพลาที่ปลูกไว้นั้นเปนที่ซึ่งเจ้าพระยานครทำพระราชยานถม แล้วทำทำเนียบรับสมเด็จเจ้าพระยาที่นั่น อยู่เหนือตลาดขึ้นไปมาก เมื่อขึ้นไปตามลำน้ำ ได้แลเห็นแต่หลังเรือนที่หันน่าเข้าถนนข้างใน และในกระบวรลำน้ำ บ้านเรือนบนบกไม่ได้เห็นเลย ถ้าจะกลับต้องกลับในเวลาที่ไปถึงนั้นเอง จึ่งจะมาถึงเรือพอพลบค่ำ เปนอันไปเหนื่อยเปล่าไม่ได้เห็นอันใดทั่วถึง เรือที่ตีกระเชียงไปไม่ได้ลากเรือไฟ คนจะต้องตีกระเชียง ๑๒ ชั่วโมงเต็ม ฝนก็ตกในทเล คงจะมีพยุไม่มีท่าทางที่จะกลับมาได้ เปนตกลงต้องค้าง โดยว่าถ้าเขาทำพลับพลาไว้เปนที่ประทับร้อนเล็ก ๆ ก็คงจะต้องค้าง ดีกว่าที่จะให้คนมาทนลำบากเหลือเกิน ต้องตีกระเชียงวันยังค่ำ และไม่แน่ว่าจะต้องไปติดไปค้างอยู่แห่งใดจนรุ่งสว่างก็ได้ เพราะเปนเวลามืดค่ำลำบาก แต่นี่รอดตัวที่พลับพลาเขาทำไว้ใหญ่โต เปนที่ประทับแรมมีท้องพระโรงตรีมุข ดาดสีช่อฟ้าใบระกาหลังหนึ่ง เปนที่อยู่หลัง

---

(๑) สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช

หนึ่ง มีเรือนข้างในล้อมหลังชานแล่นกลาง หลังยาวขวางข้างหลังอีกหลังหนึ่งเปนที่เลี้ยงโต๊ะ ตกแต่งเรียบร้อย มีดาดเพดานไม่ได้หย่อนเลยสักนิดหนึ่งเปนต้น ตามแบบชาวนอก มีเตียงศิลาจีนเปนที่นอนโต๊ะเก้าอี้มีจนผ้านุ่งอาบน้ำ ผ้าเช็ดหน้ารองพานทองก้าไหล่พรักพร้อมพอจะอยู่ได้สบาย แต่ความขัดข้องของผู้อื่นมีเรื่องผ้านุ่งห่มที่จะผลัดและที่นอนไม่มีมาด้วยกันทั้งสิ้น ต้องให้ไปจัดซื้อผ้าพื้นมาแจกกันนุ่งแต่ผ้าพื้นเมืองนี้กหาซื้อยาก ได้สักห้าหกผื่นเท่านั้น เพราะต่างคนต่างทอแต่เพียงพอนุ่งห่มเหมือนเมืองพัทลุง เมื่อเอะอะหาซื้อกันอยู่ช้านานมารดาและภรรยาหลวงพิพิธสุวรรณภูมิทราบเข้า จึ่งได้ไปจัดผ้าพื้นซึ่งเขาซื้อมาแต่เมืองไชยา เตรียมทำของถวายเข้ามาให้ ได้แจกกันคนละผืนทั่วไปตลอดจนทหาร เพราะฝนตกไม่ได้ขาดเปียกอยู่ด้วยกันโดยมาก ผู้หญิงขัดผ้าห่ม จะหาซื้อผ้าขาวม้าตามตลาดกไม่มี ได้แต่ผ้าสีน้ำตาลสำหรับใช้หุ้มอะไรอะไร กับผ้าดอกมีแบ่งมาฉีกแจกกันห่มจะหาผ้าซับอาบแจกกันให้พอกไม่พอ ต้องซื้อผ้าขาวมาฉีกแจกสำหรับปูนอนคนละผืน ครัวของฉันก็ไม่มีมา ต้องหาเตาหม้อและของสดมาทำกินเอง อยู่ข้างจะกาหลขลุกขลักกันสนุกมาก (๑) บุหรี่ที่มีไปเปนทรัพย์ที่จะพึงส่งวนอย่างวิเศษ การเลี้ยงดูเขากตั้งเลี้ยงข้าราชการทั่วถึงกัน ตามความคาดคะเนของฉันแต่เดิม ไม่คิดเห็นเลยว่าหลวงพิพิธ

---

(๑) การที่ต้องทำเครื่องเองครั้งนี้ เปนต้นเค้าของการเสด็จประพาสต้น ซึ่งโปรดทำเครื่องเสวยเองในชั้นหลังต่อมา

สุวรรณภูมิจะจัดการรับรองได้ถึงเพียงนี้ ดูจัดการได้เกินกำลังและวาสนา ความคิดอ่านที่วางการงารก็ดูพอใช้ ผิดกับกิริยาตัวที่เห็นอยู่ได้พูดจาไต่ถามการงาร ก็เห็นว่าพอจะรับราชการแทนบิดาต่อไปได้(๑) พระเสนานุวงศ์ภักดี ซึ่งให้ทำภาษีและกำกับดูแลการ (๒) ก็ไม่ได้มาที่เมืองกาญจนดิฐเลย เดี๋ยวนี้ทราบว่าเปนลมอำมพาตเห็นจะไม่หาย หลวงพิพิธสุวรรณภูมิเห็นจะพอรับราชการรักษาบ้านเมืองต่อไป จึ่งได้คิดจะให้สัญญาบัตรเปนพระกาญจนดิฐบดีไปก่อน

ลำน้ำเมืองกาญจนดิฐเปนแม่น้ำกว้างใหญ่ น้ำจืดสนิทเหมือนแม่น้ำกรุงเทพ ฯ ปลายน้ำขึ้นไปเปนสองแยก แยกข้างขวาเรียกคลองพุมดวง แล้วขึ้นไปแยกอีกสองแยก แยกล่างเปนคลองยัน แยกบนเปนคลองพะแสง ปลายคลองพุมดวง พ้นคลองพะแสงขึ้นไป เรียกคลองพนม น้ำตกมาแต่เขาในเมืองตะกั่วป่า น้ำบ้านดอนแยกข้าง

---

(๑) หลวงพิพิธสุวรรณภูมิ ยกรบัตร (เจริญ ณนคร) ภายหลังได้เปนพระกาญจนดิฐบดี เปนบุตรพระยากาญจนดิฐบดี (พุ่ม ณนคร) พระยากาญจนดิฐบดีเปนบุตรเจ้าพระยานคร (น้อย)

(๒) พระเสนานุวงศ์ภักดี (ขาว ณนคร) ผู้ว่าราชการเมืองคีรีรัฐ-นิคม ขึ้นเมืองตะกั่วป่า เขตแดนอยู่ต่อติดกับเมืองกาญจนดิฐทางตวันตกเฉียงเหนือ พระเสนานุวงศ์ภักดีเปนบุตรพระยาเสนานุชิต (นุช ณนคร) ผู้ว่าราชการเมืองตะกั่วป่า ซึ่งเปนบุตรเจ้าพระยานคร (น้อย) อีกคน ๑

ซ้าย เรียกแม่น้ำหลวง ขึ้นไปแยกเปนคลองลำพูนคลองหนึ่ง ปลายขึ้นไปถึงเขาในแขวงเมืองนครศรีธรรมราช สินค้าอันใดถ้าจะมีในสองแม่น้ำนั้นจะต้องลงแม่น้ำบ้านดอนทั้งสิ้น แต่คนมีน้อยจึงยังไม่เปนเมืองเจริญได้สมกับภูมิที่ จำนวนคนที่ทำบาญชีสำมโนครัว พลเมืองไทย ๘๐๐๐ เศษ จีนเกือบ ๓๐๐ คน แขกมีเล็กน้อย คนมาหนาอยู่แต่ที่บ้านดอน เหนือขึ้นไปก็อยู่เรี่ยรายไป แต่เรือค้าขายมีมาก จีนพ่อค้าในเมืองที่มีทุนรอนหลายคน แต่งเรือไปค้าขายเปนเรือหัวเมืองกาญ-จนดิฐเองบ้าง เรือไฟหลำเรือสิงคโปร์มาค้าบ้าง เมื่อเข้าไปแลเห็นเรือสำเภาและเรือเอี้ยมจุ๊นลำใหญ่ ๆ จอดอยู่ถึง ๘ ลำ ท่วงทีจะเปนเมืองท่าค้าขายใหญ่โตได้ดีกว่าเมืองไชยามาก นาทุ่งมีน้อย ทำเข้าไร่มาก ริม ๆ แม่น้ำตัดต้นไม้ลงทำเข้าไร่ตลอด หนทางที่ขึ้นไปว่าทำได้ดีมาก เพราะเวลาน้ำทเลขึ้นหนุน น้ำในแม่น้ำสูงขึ้นไปท่วมถึงต้นเข้า เวลาน้ำในทเลลดน้ำในแม่น้ำก็ลดด้วย ขึ้น ๆ ลง ๆ เปนเวลาน้ำทะลไม่ได้ขึ้นถึงต้นเข้าเลย เมื่อยังไม่เกิดไข้โคกระบือ มีเข้าจำ-หน่ายออกจากเมืองมาก จนเดียวนี้ก็พื้นเร็วกว่าเมืองไชยา มีเข้าออกจากเมืองบ้างแล้ว เรือค้าขายในลำน้ำเดิรเสมอไม่ขาด บันทุกเข้ากล้วยสุกระเปนหวายได้ ขาขึ้นบันทุกเกลือปูนเยื่อเคยด้ายผ้าขึ้นไปแลกมะคเรือเปนสินค้าใหญ่เหมือนเมืองไชยา มีกระดานไม้ตะเคียนไม้เคี่ยมบ้าง ออกจากเมืองมาก เรือที่มาค้าขายเมืองกาญจนดิฐนั้น มักจะแวะรับมพร้าวที่เกาะสมุยด้วย ปลาทะเลที่ปากอ่าวเห็นมีโป๊ะหลายโป๊ะ ว่าพวกกองตระเวนเพ็ชรบุรีลงมาตั้งทำปลา ปลาน้ำจืดก็มีเปน

ฤดู ผลไม้มีมากลางสาดเปนอย่างดี แต่ในเวลาที่มานี้ ผะเอิญถูกคราวไม่มีผลไม้ เวลาค่ำเขาจัดหนังตะลุงและโนห์รามาเล่น แต่พื้นดินเปรอะเปื้อนนัก เวลาเย็นจะไปเที่ยวข้างไหนก็ไม่ได้ ฝนตกตั้งแต่กลางวันจนตลอดรุ่งไม่ขาดเม็ดเลย

อนึ่งหลวงพิพิธนำช้างพังสีประหลาดช้างหนึ่งมาให้ดู เห็นเปนช้างสีประหลาดตามธรรมเนียม รูปร่างสูง ๔ ศอกเศษ พอสู้พังพรรณพิเศษได้ อีกช้างหนึ่งเปนช้างใหญ่รูปงาม สูง ๕ ศอก งากางสมควรจะเปนช้างยืนโรงได้ ได้สั่งให้เขาเดิรเข้าไปกรุงเทพ ฯ

วันที่ ๘ เวลาเช้าทำกับเข้าแล้วเสร็จ และรับพวกจีนพ่อค้ามาหาแจกจ่ายเข้าของ และให้เงินหลวงพิพิธสุวรรณภูมิสำหรับแจกคนที่ใช้สอยชั่งแล้วเสร็จ เวลา ๒ โมงเช้าลงเรือล่องไปขึ้นที่ตะพานน่าทำเนียบข้าหลวงใต้พลับพลาลงไป ขึ้นเดิรตามถนนริมน้ำเปนถนนเก่าถนนใหม่เขาตัดลึกเข้าไปข้างใน ด้วยถนนเก่านี้น้ำกัดตลิ่งพังใกล้เข้ามามาก เขาคิดจะย้ายไปใหม่ แต่ฝนตกเปนโคลนเปรอะเปื้อนอย่างยิ่ง ต้องเอากระดานทอดเดิรไปจนพ้นวัดสามม่าย จึงได้ถึงท้องตลาดถนนค่อยเปนดินแขง ราษฎรพากันเอาเสื่อมาปูให้เดิรเกือบตลอดทางตลาดเปนที่มีจีนมาก จึงได้ปลูกติดต่อกัน ที่ตลาดมีผ้าขายน้อย มีแต่ของซึ่งใช้สอยมาแต่กรุงเทพ ฯ บ้างมาจากสิงคโปร์บ้าง มาจากเมืองจีนบ้าง ชื่อของเมืองนี้ได้แต่ผ้าตาเจ็ดแปดผืน ตลาดก็เปนตลาดใหญ่ยืดยาว แต่ไม่สู้บริบูรณ์นัก ไปลงเรือที่ปลายตลาดริมวัดกลางพระครูสุวรรณรังษีลงไปรับอยู่ที่ในเรือริมน้ำน่าวัดเมื่อขึ้นมา วันนี้มา

คอยรับอยู่ที่ในวัด ได้ถวายเงินพระสงฆ์ทั้งวัดกลางวัดสามม่ายที่ผ่านมา ได้ออกเรือจากท่าเวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง เรือทอนิครอฟต์ลาก พบจรเข้นอนอยู่บนหาดสองตัว ออกมาถึงที่ดอนเรือไฟติด ต้องตีกระเชียงออกไปถึงเกาะปราบ พ่วงเรือจักรนารายน์ลากมาทางนอก เพราะน้ำในกระเล็ดเปนเวลาแห้ง มาจนเวลาบ่าย ๒ โมง มีพยุฝนตกหนักมืดไปทุกทิศต้องขึ้นเรือไฟ เปียกฝนหมดทั้งตัว แต่เรือเจ้านายที่มาภายหลังถึงต้องทอดสมอ เพราะไม่รู้ว่าจะไปทางใด บ่าย ๓ โมงสามเสี้ยวมาถึงเรืออุบลบุรทิศ เรือเหว (๑) มาถึงเกือบบ่าย ๕ โมง บ่าย ๕ โมงได้ออกเรือ เวลา ๒ ทุ่มถึงแหลมกันทุรี ทอดนอนอยู่ในที่นั้น เวลา ๑๐ ทุ่มออกเรือ

วันที่ ๙ เวลาเช้า ๒ โมง ทอดสมอที่น่าเมืองหลังสวน แลเห็นแหลมประจำเหียงข้างเหนือ แหลมบังมันเขาพะสงข้างใต้ เปนปลายขอบเหมือนหนึ่งอ่าวกว้าง ๆ ที่ตรงกลางที่เปนเมืองหลังสวนมีเขาซับ

---

(๑) ที่เรียกว่าเรือเหวนั้น พระยาประภากรวงศ์ (ชาย บุนนาค) ต่อเปนเรือพระที่นั่งกระเชียงขนาดใหญ่ สำหรับพ่วงเรือไฟไปตามเสด็จ เมื่อยังว่าทหารมรีนและเรือรบอยู่แพนกหนึ่งต่างหากจากทหารเรือเวสาตรี ซึ่งยกไปจากกรมแสง เวลาพ่วงตามเสด็จไปแห่งใด ใครชมเรือลำนั้นก็เปนที่ชอบใจของพระยาประภากรวงศ์ เจ้านายจึงทรงกระซิบเรียกกันว่า "เรือเหว" เลยเปนชื่อเรียกเรือลำนั้นตลอดมา

ซ้อนกันมาก บางเขาต้นไม้ เหลืออยู่บ้างโปร่ง ๆ ทำไร่เข้า ดู เปนพื้นเขียวสดงาม น้ำแม่น้ำหลากแดงลงมาในทเลจนถึงที่เรือจอด พระยารัตนเศรษฐี พระจรูญราชโภคากร พระศรีโลหภูมิพิทักษ์ พระอัษฎงคตทิศรักษา (๑) ลงมาหาในเรือ ได้ลงมาคอยอยู่ที่ปากน้ำสี่คืนมาแล้ว เวลาเที่ยง ๒๕ มินิตขึ้นบก เรือทอนิครอฟต์ลากตามร่องขึ้นข้างเหนือสิบแปดมินิตถึงปากช่องลำน้ำ เขาปลูกพลับพลาไว้สองหลัง หลังนอกมีช่อฟ้าใบรกา แต่ไม่ได้แวะขึ้น เรือที่ลงมารับบันทุกเข้าของและนำร่อง มีเรือโขนอย่างบ้านนอกสองลำ โขนทาสีเขียนลายมีผ้าน่าและภู่ด้ายดิบ ผูกธงแดงเล็ก ๆ ตรงกับภู่ขึ้นมาข้างน่าท้ายข้างละสองคัน ลำหนึ่งอยู่ใน ๒๕/๒๖ พาย เห็นจะเปนเรือแข่ง ที่ปากน้ำมีบ้านเรือนคนหลายสิบหลัง ปลูกมะพร้าวในหมู่บ้านมาก ระยะทางตอนนี้มีที่ว่างเปนป่าโกงกางเข้าไป จนถึงเขาตกน้ำมีศาลเจ้า ต่อนั้นไปเมื่อถึงน่าเขาแห่งใด ก็มีบ้านเรือนเปนหย่อม ๆ มีต้นมะพร้าวเปนระยะ

---

(๑) พระยารัตนเศรษฐี (คอซิมก๊อง ณระนอง) ต่อมาได้เปนพระยาดำรงสุจริต มหิศรภักดี พระจรูญราชโภคากร (คอซิมเต๊ก ณระนอง) ผู้ว่าราชการเมืองหลังสวน ต่อมาได้เปนพระยา ฯ พระศรีโลหภูมิพิทักษ์ (คอซิมขิม ณระนอง) ผู้ช่วยราชการเมืองระนอง ต่อมาได้เปนพระยาอัษฎงคตทิศรักษา พระอัษฎงคตทิศรักษา (คอซิมบี้ ณระนอง) ต่อมาได้เปนพระยารัษฎานุประดิษฐ มหิศรภักดี เปนพี่น้องกันทั้งสี่คน

ขึ้นไปไม่สู้ห่างกัน ประมาณสัก ๔๐ มินิต ตั้งแต่นั้นไปก็มีสวนทุเรียน ลางสาดหมากมะพร้าวรายไปตลอดจนถึงพลับพลาไม่ใคร่จะเว้นว่าง ดูต้นผลไม้งามตลอดทาง บ้านเรือนก็ไม่ใคร่จะมีเว้นว่าง แน่นหนากว่าทุกเมือง เดิมคิดว่าจะขึ้นเดิรที่บางยี่โร แต่ครั้นเมื่อเข้าไปในลำน้ำได้หน่อยหนึ่งฝนก็ตกไม่หยุด รอแล้วรอเล่าจนถึงช้าก็มี ไปสองชั่วโมงกับ ๒๕ มินิตถึงบางยี่โร มีบ้านเรือนปลูกติดต่อกัน ไปตามริมน้ำเปนตลาดยาว ต้องเลยไปทางเรือ มีวัดตามระยะทางขึ้นมาห้าวัด บ่าย ๓ โมง ๔๕ มินิตถึงพลับพลาบางขันเงิน อยู่ในสามชั่วโมงกับ ๒๐ มินิต ที่ซึ่งทำพลับพลานี้เปนที่สวนราษฎร พระหลังสวนซื้อตกแต่งขึ้นเปนที่ทำพลับพลา อยู่ใต้บ้านพระหลังสวนลงมาทางบกเดิรประมาณ ๒๐ เส้น พื้นที่ข้างด้านน่าเปนที่แจ้ง หญ้าขึ้นแน่นเหมือนสนามที่ช่วยปลูกกว้างใหญ่ ตัดทางเดิรตกแต่งเข้าเปนสนามหญ้า ปลูกเปนที่พักเจ้านายข้าราชการสี่หลัง โรงเลี้ยงสองหลัง ตะพานที่ฉนวนท่าเปนสามทาง อย่างกระไดทองกระไดเงินกระไดนาก ตลิ่งสูงสักสิบศอก พลับพลาหลังน่าทำเปนจตุรมุขโถง ดาดสีมีช่อฟ้าใบรกา หลังในเปนจตุรมุขกั้นฝากระแชง มีมุขกระสันชักติดกับหลังนอก มีหลังเล็ก ๆ แซกตามรักแร้อีกสี่หลัง ตกแต่งหุ้มดาดลาดปูผ้าขาวผ้าแดงผ้าดอก มีเครื่องเฟอรนิเช่อต่าง ๆ คือเตียงนอนตู้โต๊ะเก้าอี้ตามสมควร ข้างหลังพลับพลาลงไปมีสวนทุเรียนและลางสาดเปนพื้น ต้นไม้อื่นมีบ้าง ตัดทางบันจบให้ลดเลี้ยวเปนชั้นเชิง ที่หญ้าหนาก็ไว้เปนที่หญ้า ตัดวงประจบเข้าเปนรูปกลมรูปรี เปนแฉกดาวตามที่สมควรจะเปนได้

ที่เปนโคกเนินสูง ก็แต่งให้เปนรูปกลมบ้างเปนลอนบ้าง ปูหญ้าเพิ่มเติมให้เขียวเต็มที่หว่างสายหญ้าปลูกต้นโกรตน ต้นหมากเล็ก ๆ ต้นกล้วยเปนหมู่ ๆ มีเรือนข้างในหลังย่อม ๆ อยู่ในสวนสี่หลัง มีเครื่องใช้สอยคือน้ำโคมกระโถนทุกหลัง แต่เรือนเหล่านี้ไม่มีคนจะอยู่ ที่กลางสวนทำเปนโรงแปดเหลี่ยม ปูหญ้าเปนขอบ กลางเปนพื้นดินทุบเรียบเหมือนพื้นเรือนแขกในเมืองยะวา ตั้งโต๊ะเก้าอี้เปนที่นั่งเล่น ตามโคนต้นไม้ใหญ่ก็ทำเก้าอี้ไม้ไผ่รอบ บางต้นก็ทำเปนกรงปล่อยนก มีนกยูง นกหว้า นกเงือก นกเปล้า ไก่ฟ้า ตามต้นไม้มีชนี ลิง กัง ผูกไว้ แขวนและติดกล้วยไม้ต่าง ๆ ทั่วไปทุกแห่ง รอบบริเวณพลับพลากั้นรั้วไบตาลยาวประมาณสักสามเส้น การที่ตกแต่งทั้งปวง เปนทำตามอย่างพลับพลาเมื่อครั้งไปไทรโยค ซึ่งพระอัษฎางค์ไปได้ฟังคำเล่ามา แต่ที่นี่ได้เปรียบที่เปนสวนเดิม มีต้นผลไม้กำลังเปนผล ทุเรียนเต็มทุก ๆ ต้น . ลางสาดก็มีแต่ยังอ่อน ดูเปนที่สนุกสนานเหมือนกับจะให้อยู่หลาย ๆ วัน แต่ฝนตกพรำอยู่เสมอไม่ขาด พื้นแผ่นดินเปนโคลนเดิรได้แต่ฉเพาะที่โรยทรายเปนทาง

เวลาเย็นออกจากพลับพลาไปตามทางถนน ซึ่งเขาตัดตั้งแต่บางยี่โร ขึ้นมาจนถึงบ้าน ประมาณ ๖๕ เส้น ทางกว้าง ๘ วาโรยทรายเม็ดใหญ่ แต่ฝนตกมากนักไม่วายเปนโคลน ตามสองข้างทาง มีเรือนโรงติด ๆ กันประมาณ ๑๕ หลัง แต่ดูโรเรไม่สู้เปนที่ค้าท่าขายอันใด เจ้าของว่าได้ล่อนักแล้วก็ไม่ติด เพราะราษฎรสันโดษเสียเหมือนอย่างเมืองพัทลุง ปลายถนนเปนบ้านพระหลังสวนภูมที่กว้างใหญ่มีกำแพง

ล้อมรอบมีตึกใหญ่ยาว ๔๐ พืดเปนตึกชุดหลังหนึ่ง ตึกสำหรับทำครัวข้างหลังยาวใหญ่อีกหลังหนึ่ง เนื่องเปนหมู่เดียวกัน ตึกกงสีสองชั้นอยู่ข้างซ้ายตึกใหญ่อีกหลังหนึ่ง ตึกแปดห้องเปนที่ว่าความและเล่นบิลเลียดสองชั้นอยู่ริมประตูบ้านหลังหนึ่ง หลังตึกมีกำแพงรอบเปนสวนไม้ดอกไม้ผล ดูเปนที่สบายดีทั้งบ้าน กลับมาพลับพลาเวลาพลบ เมืองหลังสวนนี้ ฉันไม่คิดคาดใจว่าจะมีผู้คนเรือกสวนแน่นหนามากถึงเพียงนี้เลย ดูแปลกกับเมืองอื่น ๆ ถามดูจำนวนคนก็ว่ามีถึงหมื่นหกพันเศษ ที่ทำสวนในครัว คนชุมพรที่แตกมาเกลี้ยกล่อมไว้ได้ถึงห้าสิบครัว แต่จีนมีสองร้อยเศษ ลำน้ำนี้ขึ้นไปสองวันถึงพะโต๊ะปากทรง ซึ่งเปนที่ท่าแร่ดีบุก เปนท่าขึ้นที่จะเดิรข้ามไปเมืองระนองทางคืนหนึ่งถึงปลายน้ำตกจากเขา ที่นาในพื้นเมืองได้เข้าไม่พอคนกิน ต้องซื้อเข้ากรุงเทพ ฯ ที่สวนเปนการทำง่ายอย่างยิ่ง ทุเรียนนั้นจะเรียกว่าสวนฤๅจะเรียกว่าป่าก็เกือบจะได้ เพราะเจ้าของไม่ต้องทำนุบำรุงอันใด ปลูกทิ้งไว้กับพื้นราบ ๆ ไม่ต้องยกร่อง เพราะน้ำไม่มีท่วม และขุดลงไปที่ไหนมีน้ำในแผ่นดินทั่วทุกแห่ง ว่าเมื่อปีกลายนี้เปนอย่างน้ำมากก็ท่วมเพียงแปดชั่วโมงเท่านั้น เจ้าของสวนต้องเปนธุระแต่เวลาที่ทุเรียนมีผลต้องไปเฝ้า เมื่อแก่เก็บขายได้แล้วก็ไม่ต้องทำอะไรต่อไป เดิรไปข้างไหนคงจะเห็นต้นทุเรียนและได้กลิ่นทุเรียนอยู่เสมอ ๆ จำหน่ายออกจากเมืองขายไปจนถึงบ้านแหลมเมืองเพ็ชรบุรี ทุเรียนที่เนื้อหนาว่ามีน้อย ที่เนื้อบางอย่างทุเรียนเมืองนครมีมาก ดูลูกย่อม ๆ แต่นักเลงกินเขาชมกันว่ารสดีมันมาก หมากมะพร้าวเปนสินค้าไปจำหน่าย

กรุงเทพ ฯ นอกนั้นก็มีได้หว่ายกระเชงเหมือนเมืองอื่น ๆ แต่มาด เรือและไม้กระดานไม่มี เพราะไม่ใคร่จะมีที่ป่า ลูกค้าที่หาของไป ขายทางเมืองระนอง มีทุเรียนกวนเปนต้น จากลับรับด้ายผ้าของต่าง ประเทศเข้ามาจากเมืองระนองก็มีอยู่มาก

ฉันเห็นว่าที่จริงก็ดูเปนเมืองมั่งคั่งผู้คนมาก เจ้าเมืองสมควรจะ เปนพระยาได้ จึงได้ให้สัญญาบัตรเปนพระยาจรูญราชโภคากร และตั้ง หลวงพิพิธสุวรรณภูมิเปนพระกาญจนดิฐบดีด้วย

วันที่ ๑๐ ก่อนกินเข้าไปที่สวนพระยาจรูญอยู่ใต้บ้านลงมาหน่อย หนึ่ง ปลูกมะพร้าว หมาก พลู กาแฟ มังคุด มะไฟ เงาะ และ ต้นผลไม้เมืองจีนต่าง ๆ ทั้งกานพลู จันทน์เทศ ทุเรียนกลางลาดนั้น เปนพื้นสวน เวลาบ่ายลงเรือขึ้นไปตามลำน้ำ น้ำเชี่ยวหนักขึ้นไปทุกที จนพอที่จะเรียกว่าเรี่ยวว่าแก่งได้ แต่แปลกกันกับข้างไทรโยค แม่น้ำ นั้นดูค่อย ๆ สูงขึ้นไป มีที่น้ำเชี่ยวน้ำอับ แต่ในแม่น้ำนี้ไม่มีที่น้ำอับ มี แต่เชี่ยวมากเชี่ยวน้อย และเห็นน้ำสูงได้ในระยะใกล้ ๆ เรือไฟทอนิครอฟต์ ลากขึ้นไปสองชั่วโมงกับ ๔๕ มินิตถึงน่าถ้ำเขาเอน เปนถ้ำเตี้ยพื้น ตลิ่ง ที่ต้องขึ้นนั้นขึ้นตลิ่งมิใช่ขึ้นเขา แต่ศิลาน่าผาชันสูงใหญ่ดูงามดี มีสามถ้ำด้วยกัน ถ้ำกลางตรงน่าไม่สู้กว้างใหญ่ ปากถ้ำเปิดสว่าง มีพระพุทธรูปโตบ้างย่อมบ้างปิดทองใหม่ ๆ หกองค์ พระศิลาพม่าของ พระยาระนองและพระยาหลังสวนมาตั้งไว้ ๒ องค์ ได้จารึกอักษร (๑)

---

(๑) คืออักษรพระนาม จ. ป. ร. ไขว้ กับศักราชปีที่เสด็จประพาส

ตามที่เคยจารึกไว้ที่ผนังถ้ำ และให้สร้างพระเจดีย์ซึ่งทำค้างอยู่ที่ชะง่อนศิลาน่าถ้ำองค์หนึ่ง ถ้ำอีกสองถ้ำนั้นอยู่บนไหล่เขาสูงขึ้นไป ถ้ำหนึ่งฉันไม่ได้ไปดู เขาว่ากว้างเท่า ๆ กันกับถ้ำล่าง เปนแต่ลึกเข้าไป อีกถ้ำหนึ่งต้องเดิรเลียบเขาห่างตลิ่งเข้าไปหน่อยหนึ่ง ปากถ้ำแคบในนั้นมืด ได้ไปมองดูที่ปากช่องจะไม่โตกว่าถ้ำกลางมากนัก แต่เปนค้างคาวจอกแจกไปทั้งถ้ำ เวลาเย็นเสียแล้วจึงได้รีบกลับมา ขาล่อง ๕๐ มินิตเท่านั้นถึงพลับพลา ขึ้นเดิรบกจากพลับพลามาตามถนน อยู่ข้างเปนหล่มเปนโคลนมาก ฟากถนนข้างริมน้ำเปนสวน มีเรือนเปนระยะห่าง ๆ ฟากข้างในเปนทุ่งนา ผ่านวัดด่านมาวัดหนึ่ง แล้วจึงถึงวัด (ตะ)โหนด ซึ่งพระครูธรรมวิจิตรอยู่ ได้แวะถวายเงินพระสงฆ์ประเดียวหนึ่ง แล้วลงมาบาง(ยี่)โร มีซุ้มทำด้วยไม้หมากทั้งต้นปลายเสายังมียอดอยู่ ใช้ไม้เปนตาชะลอมประดับด้วยกล้วยไม้ พวกจีนที่ตลาดจุดประทัดตีม้าล่อรับ ตลาดเปนโรงสองแถวไปตามลำน้ำทางแคบยิ่งกว่าสำเพ็ง และเปนโคลนเลอะเทอะไม่ได้เข้าไปเห็น แต่เขาว่าเวลาเช้าตลาดออกเวลาเดียว มีคนขายของสดอยู่ในวันละ ๗๐) ๘๐) คน พวกที่อยู่บางขันเงินก็ลงมาจ่ายตลาดบางยี่โร เดิรตั้งแต่พลับพลามาจนถึงตะพานน้ำครึ่งชั่วโมงตรง ๆ เปนอย่างเดิรช้าเพราะติดโคลนแต่กระนั้นยังต้องมารอเรืออยู่อีกเจ็ดมินิตจึงได้มาถึง ล่องลงมาชั่วโมงเศษเล็กน้อย เวลาทุ่ม ๒๕ มินิตถึงเรืออุบลบุรทิศ

กำหนดจะออกจากเมืองหลังสวนเวลาพรุ่งนี้ แวะเกาะพิทักษ์แหลมกรวด สามร้อยยอด เพราะต้องพักผ่อนให้เรือเล็กได้รับพื้นที่

พระที่นั่งคูหาคฤหาสน์ ในถ้ำหลวงเขาสามร้อยยอด

เมืองชุมพร กำหนดจะถึงกรุงเทพ ฯ ในวันที่ ๑๔ สิงหาคม

ตัวฉันและบันดาคนที่มาเปนสุขสบาย แต่ตอนหลังนี้ถูกฝนชุกนักไม่มีวันเว้นเลย

อนึ่งหนังสือของเธอลงวันที่ ๘ สิงหาคม นั้นได้รับแล้ว

สยามินทร์

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑

พลับพลาที่ประทับแรมเมืองชุมพร

๒๓

วันที่ ๑๙ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๐๙

ถึงที่ประชุมเสนาบดี ซึ่งอยู่รักษาพระนคร

ด้วยตั้งแต่ฉันได้ออกจากกรุงเทพ ฯ เวลาเช้า ๔ โมงเศษ ลงมาถึงเมืองสมุทปราการ เวลาบ่าย ๒ โมง หยุดบูชาพระสมุทเจดีย์แล้ว ออกไปทอดคอยน้ำอยู่ในไลต์เฮาส์ จนเวลา ๒ ยามเศษจึงได้ข้ามสันดอน เวลาที่เรือทอดอยู่นั้นลมพัดกล้ามีรลอกดูเหมือนหนึ่งว่าข้างนอกจะมีคลื่น แต่ครั้นเมื่อเรือออกมาก็ไม่มีคลื่น ด้วยเปนเวลาลมสงบแล้ว ในวันที่ ๑๗ เดิรเรือตลอดทั้งกลางวันกลางคืนก็ไม่มีคลื่นลมเลย วันที่ ๑๘ เวลาย่ำรุ่งถึงเมืองชุมพร กรมหมื่นดำรงราชานุภาพซึ่งขึ้นไปตรวจทางตลอดจนเมืองระนองกลับมา ลงไปหาในเรือแจ้งว่าระยะทางที่จะเดิรบกตั้งแต่เมืองชุมพรไปถึงเมืองกระ ได้วางระยะพลับพลา ตั้งแต่ท่าตะเภาไปถึงปร่ำที่พักกินเข้าเช้าในสวนอำแดงนุ้ยบ้านถ้ำสนุก ๑๙๐/๒๘๖] เส้น(๓) ตั้งแต่บ้านถ้ำสนุกถึงท่าแพะเปนพลับพลาประทับร้อน ๑๖๕/๑๖๒] เส้น แล้วไปประทับแรมที่ท่าไม้ลาย ๑๖๓ เส้น รวม

---

(๓) ที่เลขระยะทางเปน ๒ แปลง จำนวนข้างบนเจ้าเมืองกรมการสำรวจไว้ จำนวนข้างล่างสอบใหม่เมื่อไปตรวจการ

ระยะทางในวันแรกนี้ ๖๑๘ (๕๗๕) เส้น ตั้งแต่ท่าไม้ลายไปถึงท่าสารพรมแดนเมืองชุมพรเมืองกระ เปนที่หยุดพักกินเข้าเช้าทาง ๑๘ (๑๒๕) เส้น ตั้งแต่ท่าสารไปถึงปกอินทนิล เปนที่ประทับร้อน ๑๓๖ เส้น ตั้งแต่ปกอินทนิลไปถึงโรงโปลิศปากจั่น ๑๙๙ (๒๐๙) เส้น ไปพลับพลาแรมอีก ๓๘ เส้น ระยะทางวันหลังนี้ ๕๐๘ เส้น รวมระยะทางตั้งแต่ท่าตะเภาถึงปากจั่นเปนทาง ๑๐๘๓ เส้น คนที่นี่เขาเดิรกันวันเดียว แต่เห็นว่าเปนทางลำบากต้องขึ้นเขา ๓๑ แห่ง ข้ามธาร ๕๓ แห่ง ลุยธาร ๒๑ แห่ง จึงได้ผ่อนระยะเปนสองวัน การที่จะเดิรเปนความลำบากก็จริง แต่ชื่นระรื่นงามไม่เคยเห็นที่ไหนเหมือน การรับรองที่เมืองระนองว่าจัดไว้เขงแรงอย่างยิ่ง กรมหมื่นดำรงได้เลยไปดูเมืองมลิวันฝ่ายอังกฤษ ซึ่งหมายว่าถ้าเปนที่ควรดูจะได้ไปดู แต่ครั้นเมื่อได้ไปเห็นแล้วกลับกลายเปนอย่างอื่น ได้คัดถ้อยคำของกรมหมื่นดำรงส่งมาให้อ่านเล่นขัน ๆ ด้วยแล้ว(๑) ได้จ้างเรือบันทุกสิ่งของล่วงน่าขึ้นไปแต่เวลาเช้า เวลาบ่าย ๒ โมงฉันจึงได้ขึ้นบก เปนเวลาน้ำพึ่งจะลง เรือสติมลันช์ลากขึ้นไปได้ตลอดจนถึงท่าตะเภา ในลำน้ำเปนที่น้ำลึกบ้างตื้นบ้างเปนแห่ง ๆ เรือไปติดที่หัวหาดแห่งหนึ่งเปนที่หลัก ๒๕๐ เส้น นอกนั้นก็ไปสดวกจนถึงท้ายบ้านท่าตะเภา จึงต้องปล่อยเรือไฟตีกระเชียงขึ้นสัก ๑๕ มินิตก็ถึงพลับพลา ทางในลำน้ำประมาณสักสามชั่วโมงมีเศษเล็กน้อย ไม่ไกลกว่าขึ้นไป

---

(๑) เมื่อจะรวมฉบับที่พิมพ์ครั้งนี้ คำกราบทูลของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพค้นไม่พบ

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒

เรื่อพระที่นั่งอุบลบุรทิศ ทอดที่เมืองภูเก็จ

วันที่ ๓๐ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๐๙

ถึงที่ประชุมเสนาบดี ซึ่งอยู่รักษาพระนคร

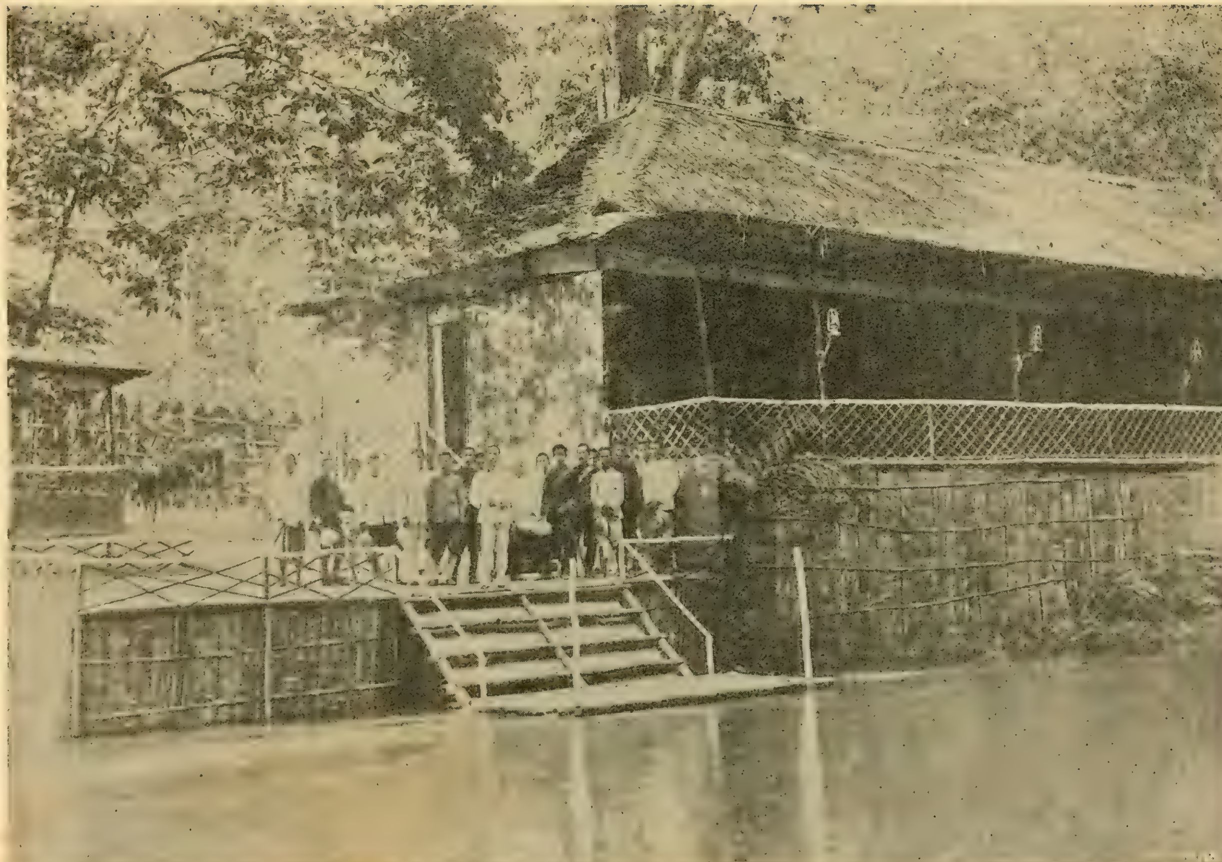
ด้วยแต่ก่อนได้บอกมาแต่พลับพลาท่าตะเภาจนถึงวันที่ ๑๙ เดือนเมษายน ขาดแต่เพียงในวันนั้นเวลาเย็นไปดูบ้านท่าตะเภาซึ่งเปนเมือง แต่หมู่บ้านร่องแร่งไม่น่าจะกล่าวถึง ค้างอยู่ที่พลับพลาอีกคืนหนึ่ง วันที่ ๒๐ ขึ้นม้าพร้อมด้วยเจ้านายขุนนางบางคน เหลือนั้นไปช้าง ข้างในไปวอ ออกจากพลับพลาเดิรไปตามทางที่ตัดแต่ง การซึ่งเรียกว่าตัดทางทำทางนั้น จะเข้าใจว่าเหมือนตัดทางเสด็จจากพระปฐมเจดีย์ไปพระแท่น ฤๅตั้งแต่พระบาทลงมาเมืองปราจิณบุรีนั้นไม่ได้ ตัดทางนี้คือตัดกิ่งไม้และต้นไม้เล็ก ๆ ซึ่งรกระข้างทางเพราะทางโทรเลขในเมืองชุมพร ซึ่งพระรามบริรักษ์ออกมาเกณฑ์ให้ทำนั้น ไม่ได้ทำกี่เส้น เปนแต่มาเบียดเบียนราษฎร จนแตกตื่นไปหมดแล้วก็เลิกกันเท่านั้น ชื่อเสียงยังเปนที่เกลียดชังรุนแรงมาก ทางที่ตัดไปเดี๋ยวนี้ คือตามทางเดิมซึ่งเปนทางช้างเดิรบันทุกสินค้าเข้าออกกับเมืองกระ คือ ขาออกเปนสินค้ากรุงเทพ ฯ มีหม้อเข้าเปนสำคัญกว่าอื่น (๑) ขากลับ

---

(๑) คือหม้อเข้าบางตนาวศรี กล่าวกันว่าที่อื่น ๆ ดินสู้ไม่ได้ ทำไม่ได้บางดีเหมือนหม้อบางตนาวศรี มีผู้เอาไปจำหน่ายถึงเมืองมริดแลเมืองตนาวศรี

บันทุกหวายชุมพรเปนต้น ซึ่งเปนสินค้าเกิดที่เมืองกระเข้ามาเมืองชุมพร ค่าจ้างบันทุกไปบันทุกมาเที่ยวละสี่บาท ถึงว่าช้างอกกว้างน่าจะต้องเดิรทางโตๆก็จริง แต่ช้างไม่ได้เดิรทางใหญ่เลย ก้าวเท้าเกือบจะตรงกันทั้งสี่รอยซึ่งเปนทางเดิรจึ่งได้มีเท่ากับ "พอจุรอยผู้เดียวเดิร" ทางตอนแรก ๆ ไปก็ดูตั้งใจที่จะตัดตอไม้เล็ก ๆ ออกไปให้ได้สี่ศอก แต่เพราะวันจวนเหลือเกินนัก จึ่งได้อยู่ตามเดิม เปนแต่ตัดหนึ่หล่มเพียงเก้าวาสิบวาเส้นหนึ่ง ตัดแต่ต้นไม้สองข้างซึ่งช้างเดิรอยู่นั้นเขาไม่ได้ใช้กูบ ช้างเราไปมีกูบ ต้องตัดกิ่งไม้เสียพอไม่ให้ระ แต่ซึ่งจะปราบฉายทางให้ราบนั้น ถึงมีเวลาเท่าไรก็ปราบฉายไม่ได้ เพราะตั้งแต่พ้นทุ่งนา ซึ่งเรียกว่ากรอกธรณี เปนนาพระยาชุมพรเปนต้นออกไป ก็เปนที่ลุ่ม ๆ ดอน ๆ ไปตลอด ตะพานที่ข้ามลำน้ำนั้น ถ้าจะทำให้ตลอดทุกลำน้ำลำห้วยก็จะเปนการเหลือกำลัง ถ้าจะนับตลอดทางแล้วเปนหลายร้อยตำบลที่ต้องข้ามต้องใช้ขับม้าแลช้างลุยน้ำ เว้นไว้แต่ที่เปนลำคลองใหญ่ คือคลองชุมพรซึ่งทบไปทบมาต้องข้ามหลายครั้ง แต่น้ำก็ตื้น ตะพานแรกพวกที่คุมช้างไปไม่ทราบพาช้างเดิรทางตะพานจนตะพานหัก ก็ต้องขับม้าลุยน้ำไป ลำบากอยู่แต่เมื่อจะขึ้นตลิ่งเปนที่ชันสูงทุกแห่ง ตั้งแต่กรอกธรณีออกไปจนถึงบ้านถ้ำสนุก มีนาเกือบจะติดต่อกันไปแต่ร้างเสียหลายตำบล ด้วยเรื่องกลัวเกณฑ์ทำทางโทรเลขอย่างหนึ่ง ด้วยเรื่องไม่มีเข้ากินอย่างหนึ่ง นาในเมืองชุมพรหมู่นอยู่ข้างจะเสียทุก ๆ ปี ถึงในปีนี้เข้าก็เสียมากกว่าได้ เพราะน้ำฝนน้ำท่าไม่ปรกติ แต่ข้างเมืองกระเขา

บริบูรณ เข้าที่ใช้เลี้ยงคนทำทางแลไพร่พลที่ไปใช้เข้ากรุงเทพ ฯ ทั้งสิ้น ดภูมฐานคล้ายกันกับเมืองพัทลุง แต่ที่เมืองพัทลุง ดูชุ่มชื่นมีอาการที่จะพึงเห็นบริบูรณกว่าที่นี้ ทางผ่านเขาเตีย ๆ มาเขาหนึ่งเรียกว่าเขาปูน มีบ่อน้ำซับฤๅน้ำซึมคล้ายกับที่เมืองกาญจนบุรีอยู่ข้างทาง น้ำตกรินๆ อยู่เสมอไม่ขาด ว่าถึงคนแลสัตว์จะอาบกินเท่าไรก็ไม่รู้แห้ง ไปพักกินเข้าเช้าที่สวนอำแดงนุ้ย ปลูกแต่แคร่ใต้ต้นไม้ไม่ได้ทำพลับพลา ถ้ำสนุกซึ่งเรียกเปนชื่อตำบลนี้ อยู่ห่างสวนอำแดงนุ้ยไปประมาณ ๒๐ เส้นแต่ไม่ได้ไปเที่ยว เช้าเพียงห้าโมงออกเดิรจากบ้านถ้ำสนุกไปประเดี๋ยวหนึ่งถึงหลัก ๓๐๐ เส้น เปนที่สุดที่คนเมืองชุมพรไปตั้งทำมาหากิน ต่อนั้นไปเปนดง ดงนั้นไม่เปนป่าใหญ่สูงอันใดเปนแต่ป่าดิบโปร่ง ๆ ดงพระฉายทึบกว่า มีต้นตะเคียนต้นยางใหญ่ห่าง ๆ ที่ทึบก็ทึบด้วยไม้เล็ก ๆ คือไผ่ผากและระกำเปนพื้น ทางระยะนี้ขึ้นสูงลงต่ำบ่อย ๆ ที่ต้องข้ามห้วยตลิ่งสูงสองแห่งคือห้วยฟริ้งกับห้วยแพะ ทางตอนย่านสาวร้องไห้ซึ่งเปนย่านยาวแลเปนที่แจ้งอยู่ข้างจะร้อนจัด แผ่นดินที่สูงตอนนี้เพียง ๑๕๐ ฟิต ครั้นเมื่อถึงบกแพะซึ่งเปนที่ประทับร้อนต่ำลงไป ๕๐ ฟิต พลับพลาประทับร้อนนี้ทำอย่างน้อย ๆ ยังไม่แล้วเสร็จดี แต่พอพักกันได้ บ่าย ๓ โมงเดิรจากตำบลแพะ ตอนนี้ต้นไม้ทึบกว่าที่ล่วงมาแล้ว แต่ทึบด้วยไผ่ผากขึ้นชิดสำประกันครอบทาง มิใช่ร่มไม้ใหญ่ที่อยู่เปนระยะห่าง ๆ มีต้นยูงเปนต้น ทางเดิรขึ้นๆ ลงๆ หนักขึ้นกว่าแต่ก่อน เกือบจะว่าได้ว่าไม่มีที่ราบเกินสิบเส้น เพราะเปนอันเดิรขึ้นไปตามไหล่เขา แต่เขาเหล่านี้เปนดินแดง ๆ มากกว่า

รูปหมู่ฉายที่พลับพลาประทับแรม ท่าไม้ลายแขวงเมืองชุมพร

เปนศิลา พบศิลาก้อนตามทางบ้างก็เหมือนกับเปนศิลาลอย ทางที่เลียบไหล่เขาสูง ๆ จนแลลงไปข้างล่างลึกก็มีหลายแห่ง ต้องข้ามลำธารที่ลึกตลิ่งชันเนือง ๆ ช้างต้องคุกเท้าหลังเวลาลง ม้าเวลาจะขึ้นต้องขับอย่างแรงบางทีก็ชงักบ้าง ต้องข้ามคลองชุมพรสองแห่งคือท่าเซะแลหาดพม่าตาย พื้นคลองเปนกรวดน้ำไหลเชี่ยวอย่างลำธารกว้างประมาณ ๑๐ วา ๑๒ วา ต้องทำตะพานข้าม เดินไปตามทางนั้นแลเห็นเขารอบทุกด้าน สลับสับเปลี่ยนกันมาไม่รู้ว่ากี่ยอด ไหล่เขาที่ข้ามไปวันนี้สูงอยู่ใน ๒๕๐ ฟีตไปหา ๓๐๐ ฟีต บ่าย ๔ โมงไปถึงท่าไม้ลาย ซึ่งเปนที่ประทับแรม พระอัษฎงคตทิศรักษา (๑) มาคอยรับที่จะนำทางต่อไปอยู่ที่นั้น ที่ซึ่งตั้งพลับพลาอยู่ในระหว่างซอกเขาทั้งสองข้างมีลำคลองชุมพรอยู่ใกล้เขาด้านหนึ่ง จึงทำพลับพลาที่ริมคลองเปนข้างใน อาศรัยเขาเปนรั้วค่ายด้านหนึ่ง มีพลับพลาท้องพระโรงหลังหนึ่งที่อยู่เจ็ดห้องหลังหนึ่งรั้วค่ายใช้ม่านฉนวน ที่อยู่นั้นตั้งอยู่ริมน้ำ แลมีชานกว้างปลูกลงไปในน้ำอยู่ในร่มอินทนิลสี่ต้น เปนที่นั่งเล่น น้ำในลำธารลึกคืบเศษจนศอกหนึ่ง ไหลเชี่ยวเปนที่อาบเล่นสบาย

วันที่ ๒๑ เวลาเช้าโมงเศษ ออกจากพลับพลาท่าไม้ลาย ทางเดินยิ่งขึ้นสูงลงต่ำมากขึ้นกว่าตอนหลังเวลาวานนี้ ต้นไม้ก็ยิ่งทึบ

---

(๑) พระอัษฎงคตทิศรักษา (คอซิมบี๊ ณระนอง) ผู้ว่าราชการเมืองกระบุรี ต่อมาได้เปนพระยารัษฎานุประดิษฐ มหิศรภักดี ผู้ว่าราชการเมืองตรัง แล้วเลื่อนเปนข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็จ

มากขึ้น ท่าซึ่งข้ามห้วยก็ยิ่งสูงยิ่งชันมากขึ้น ต้องข้ามลำคลองชุมพรสองแห่ง คือย่านเสือเต้นแลบกกลางมีตะพาน เมื่อออกจากท่าไม้ลายไปหน่อยหนึ่ง พบคนเมืองกระซึ่งมาทำไร่อยู่ในแขวงชุมพรสองเรือน ข้ามหาดประในลำน้ำชุมพรไปขึ้นท่าสารเปนพรมแดนเมืองกระกับเมืองชุมพรต่อกัน เปนที่ประทับเช้า มีบ้านเรือนคนที่มาทำไร่อยู่หลายเรือน ตามเขาที่ต่ำ ๆ ก็เปนที่ล้มไม้ทำไร่โดยมาก หม้อซึ่งบันทุกออกไปเมืองกระค้างอยู่ เพราะช้างต้องเกณฑ์รับเสด็จ ถามได้ความว่าซื้อมาจากกรมหมื่นศรีธัช ค่าจ้างคนหาบ หาบหนึ่งห้าสิบใบเปนเงินกึ่งตำลึง ถ้าบันทุกช้างได้ร้อยใบเปนค่าจ้างสี่บาท จำหน่ายที่เมืองกระร้อยละสิบสองเหรียญ ยังมีผู้รับไปขายปลีกเปนใบละสลึงอีกชั้นหนึ่ง อยู่ข้างได้ราคาดีมาก ที่พลับพลาแลตามทางได้ยินเสียงชะนีร้องโหยไห้ไปโดยรอบ แต่พวกนี้ไม่รู้จักจับชะนีเล่นเลย ร้องว่า "ยิกไม่ไหว" เวลาเช้า ๕ โมงออกจากท่าสารไปกระบวนช้าง เพราะจะต้องลงหินซองเดิรลุยลำธาร ใช้ช้างพระยานครศรีธรรมราช(๑) ชื่อพังเลบดำ ฝีเท้าเร็วแลหลังดีผูกสับประคับเมาะอย่างแขกของพระยาระนองกว้างขวางแลไม่ใคร่โคลง ดีกว่าสับประคับไทยมาก ทางตั้งแต่ท่าสารพรมแดนไปจนถึงเมืองกระ เขาล้มไม้ตัดทางกว้างขวางใหญ่โตตามแบบทางสายโทรเลข ได้ปักเสาไว้แล้วก็มาก ที่ยังไม่ได้ปักก็มีเสาทอดประจำที่อยู่แล้วบ้าง ตัดไว้

---

(๑) พระยานครศรีธรรมราช (หนูพร้อม ณนคร) ต่อมาได้เปนเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี

รูปหมู่ฉายที่หลังท้องพระโรงพลับพลาประทับแรม ท่าไม้ลายแขวงชุมพร

แล้วยังไม่ได้มาทอดประจำที่บ้าง จะพาดเมื่อไรก็พาดได้ แต่ทางที่เดิรฉายปราบไม่ได้เช่นว่ามาแล้วต้องเดิรขึ้นสูงลงต่ำร่ำไป เดิรไปในช่องเขาที่แคบหน่อยหนึ่งออกที่กว้าง แลเห็นเขาเปนวงรอบสลับซับซ้อนกัน พื้นดินที่เดิรไปสูง ๆ ต่ำ ๆ แลเห็นชื่นระรื่งดงามไปรอบข้าง เมื่อช้างขึ้นที่สูงก็แลเห็นกระบวนหลังแลกระบวนน่าตลอด เมื่อลงที่ต่ำก็แลเห็นกระบวนที่ลงจากที่สูงข้างหลังแลขึ้นข้างน่างามนัก ในกลางที่กว้างนี้เปนวอเตอเชด ซึ่งเขาเรียกต่อน้ำแบ่ง ลำธารข้างหนึ่งน้ำตกไปลงคลองชุมพร ลำธารข้างหนึ่งน้ำตกไปลงคลองปากกะลีฤๅปากฉลีกเมืองกระ จะหาศิลาที่จารึกให้เปนน่าผาแห่งใดแห่งหนึ่งก็ไม่มี ด้วยใกล้ ๆ ทางเปนแต่เนินดินไปเสียทั้งนั้น มีแต่ศิลาลอยใหญ่จมดินอยู่ที่ข้างทางก้อนหนึ่ง จึ่งได้จารึกอักษร จ. ป. ร. อย่างเช่นในอัฐ (เพราะมิได้ลงช้างไปเขียนเอง) แลศักราช ๑๐๙ มอบเครื่องมือให้ผู้ช่วยเมืองไชยาอยู่เราะ แล้วเดิรต่อไปทางประมาณสักหกสิบเจ็ดสิบเส้นลงปากหินซอง คำซึ่งเรียกว่าหินซองนี้ คือเปนทางไปในระหว่างเขาติดต่อกัน เหมือนกำแพงกันทั้งสองข้างแต่มิใช่ว่าเขากั้นไปตามยาวเช่นเดิรไปในฉนวน เขานั้นกั้นขวาง ๆ รี ๆ เกือบจะว่าตั้งอยู่ทุกท่า คือตะแคงบ้างเลี้ยวบ้างตามยาวบ้าง ขวางตรง ๆ บ้าง ถ้าเปนแต่เลี้ยวก็ต้องเลี้ยวน้อยหน่อยหนึ่ง ถ้าขวางตรงก็ต้องเลี้ยวอ้อมฤๅข้ามไหล่เขาไป แต่ซึ่งจะหาทางที่ไม่ตะแคงข้างหนึ่งนั้น นอกจากเดิรในลำธารสายน้ำแล้วเปนไม่มี จึ่งต้องเดิรในลำธารแต่ในลำธารที่เดิรนั้นไม่เปนศิลาก้อนใหญ่ ถึงว่าสายน้ำไหลเชี่ยว

ก็ไม่มากพออาบ น่าลำธารไปกว้างสองศอกบ้างสองศอกเศษบ้าง มี ต้นบอนขึ้นทั้งสองฟากสะพรั่งเขียวไปตลอด ตามตอนก็ตรงลิ่วแลสุดตา แต่เปนเช่นนี้ไปหลายสิบเส้น จึงไปมีที่คดเคี้ยวสายน้ำลึกมากขึ้นต้อง ขึ้นเดิรข้ามหัวเขาแลลงที่ชัน ๆ สูงตั้งแต่สามวาสี่วาจนถึงห้าวาหกวา ชันโกรกเปนขึ้นกระไดลงกระไดจนต้องสับคั่นก็มี ในกลางย่านหิน ซองนี้มีน้ำตกจากศิลาที่เขาสูงสักเจ็ดแปดศอกแห่งหนึ่ง คล้ายกับพุ เล็ก ๆ ที่ไทรโยคเรียกว่าน้ำฉ่า ดูเปนที่ชื่นชมยินดีของคนที่เดิรทาง อย่างยิ่ง น้ำสนิทเหมือนหนึ่งพุที่เขาในที่เลทั้งปวง เปนไม่มีใคร เว้นที่จะลองดื่มได้สักคนเดียว ตั้งแต่พ้นน้ำฉ่าไปหน่อยหนึ่ง ต้อง ขึ้นลงถี่อย่างยิ่งไปจนถึงห้วยกุย จึงได้พ้นหินซอง คือหมดเขาที่เปน กำแพงทั้งสองข้างพร้อมกัน ตกถึงที่กว้างแลเห็นเขาซึ่งข้ามมาแล้ว เปนกำแพงดำเงื้อมอยู่ข้างหลัง ตามซ้ายขวาแลข้างหน้าก็มีเขาสกัด กั้นไปรอบ แต่ห่างออกไปไม่เหมือนที่หินซอง ไปหน่อยหนึ่งก็ถึง พลับพลาประทับร้อนบกอินทนิล ถึงว่าช้างที่ไปว่ามีฝีเท้าเร็วก็เดิรเร็ว ไปไม่ได้ ด้วยเรื่องขึ้น ๆ ลง ๆ นี้เดิรอยู่ในโมงละ ๑๕๐ เส้น พลับพลา ที่บกอินทนิลตั้งอยู่ริมธารน้ำต้นคลองกะลุฦาฉลึก เขาทำที่อาบน้ำ ไว้ถมศิลากั้นขังน้ำได้สูงกว่าศอก มาถึงบ่ายโมงเศษ เดิรถึง ๒ ชั่วโมง บ่าย ๓ โมงเกือบครึ่งออกเดิรจากบกอินทนิลไปม้า ตอนแรก มีขึ้นสูงลงต่ำถี่ แต่ต่อไปตอนข้างหลัง ได้เดิรราบตอนยาว ๆ เพราะ เขาตัดทางฝ่านไปตามหัวเนิน เหมือนอย่างขึ้นเขาสูงเมืองปีนัง บาง แห่งเหมือนทีเดียว ชื่นะรื่นงามขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก แลไปข้างหลังมี

ทรงช้างถึงบกอินทนิล พลับพลาประทับร้อน แขวงเมืองกระบุรี์

เขาสูงที่สุดจนเขียวเสมอเมฆ แล้วมีเขาต่ำ ๆ ซ้อนตามาเปนชั้น ๆ ด้านข้างแลด้านน่าก็มียอดเขาเปนลูกคลื่นไปทั้งนั้น ต้นไม้หลังเนินที่ใกล้ ๆ โปร่งแลเห็นได้โล่งตลอด ที่เปนพื้นราบคล้ายกับเมืองกาญจนบุรีเมื่อจะถึงปากแพรกก็มี ที่ราบนี้เดิรไปหาเขาแถวหนึ่งซึ่งตั้งอยู่ข้างน่า แล้วเดิรเลียบเขานั้นไป ให้ข้างเขาที่ข้ามมาแต่เห็นเขาซับซ้อนกันเช่นว่ามาแล้ว แต่พื้นราบซึ่งมาจากเขาหมู่หลังนั้น เปนที่ต่ำแลดูลึกลงไป เหมือนเปนทเลใหญ่อยู่ในหว่างเขา ที่ริมทางที่ไปมีต้นไผ่ขึ้นเรียงเปนแถวเหมือนที่สวนสราญรมย์ เลี้ยวหัวเขานี้ถึงตำบลช้างกลิ้ง (ซึ่งมีนิทานเล่าคล้ายเรื่องตาม่องไล่) เปนทางแคบเลียบไปตามไหล่เขาที่ชัน พื้นลำธารข้างล่างลึก แต่ไม่น่ากลัวเหมือนอย่างชื่อที่เรียก ด้วยหนทางกว้าง ตั้งแต่ช้างกลิ้งไปแล้วก็ไม่ต้องข้ามน้ำข้ามธารอีกเปนแต่ขึ้นสูงลงต่ำบ้างไม่สูงนัก พื้นราบ ๆ เขาก็ส่วนเขา ดินก็ส่วนดินไม่ปนกันเหมือนอย่างแต่ก่อน ป่าก็เปนต้นไม้ราย ห่าง ๆ โปร่ง ๆ คล้ายพระแท่นดงรัง ทางไทรเลยกว้างใหญ่สบายจนถึงคลองกะลึฤาฉลึก ซึ่งต้องข้ามด้วยตะพาน น้ำที่นี่ถ้าเวลาน้ำลงช้างเดิรข้ามได้ แต่ถ้าน้ำขึ้นแล้วช้างหยั่งไม่ถึง น้ำขึ้นเร็วลงเร็ว แลขึ้นมากลงมากด้วย ตรงที่ตะพานข้ามนี้เขาตั้งโรงโปลิศมีซุ้มใบไม้ โปลิศยืนรายรับสองข้าง เปนแขกครึ่งหนึ่งเปนไทยครึ่งหนึ่ง แขกแต่งเสื้อแดงโพกผ้า ไทยแต่งเสื้อน้ำเงินสวมหมวกกลมไม่มีกระบังถือปืนทั้งสองพวกสักยี่สิบสามยี่สิบสี่คน นายทหารแขกบอกคำนับอย่างไทย ที่ริมฝั่งคลองนั้นมีเขา ๆ หนึ่ง บนไหล่เขามีวัด หลังโรงโปลิศมีโรงเรือน

ราษฎรหลายหลัง มีสวนแลไร่บ้างต่อเข้าไปเปนท้องทุ่งกว้าง แต่ดูก็ไม่มีคันนาเห็นจะเปนทุ่งเปล่า เตียนลงไปตลอดจนถึงลำคลองปากจั่นซึ่งอยู่ไม่ห่างกับถนนนัก ตามฝั่งข้างฝ่ายอังกฤษแลเห็นภูเขาสูงเปนเทือกยาวตลอดอยู่ใกล้ ๆ ฝั่ง แต่ข้างฝ่ายเราเทือกเขาต่ำกว่าข้างอังกฤษแลห่างทางออกไปมาก เข้าในหมู่ต้นไม้หน่อยหนึ่งจึงถึงทุ่งนาที่กว้าง มีคันนาเต็มทั้งทุ่ง มีหนองอยู่กลางเปนที่ทำปลา บ้านเรือนราษฎรจับรายไปตามขอบทุ่งห่าง ๆ พอออกทุ่งก็แลเห็นเนินที่ทำพลับพลา ทางตรงไปจนถึงหลังเนินแล้วเลี้ยวไปในหว่างเขาอีกลูกหนึ่งซึ่งอยู่ใกล้กับเนินพลับพลา ไปขึ้นเนินด้านตวันตกถึงพลับพลา ตั้งแต่เนินนี้ลงไปจนถึงท่าริมลำน้ำปากจั่นเปนท้องนาตลอดไป พระยารัตนเศรษฐีขึ้นมาคอยรับอยู่ที่พลับพลา ทางเดิรวันนี้อยู่ข้างจะช้ามาก กระบวนวอแลช้างกว่าจะมาถึงพร้อมกันเกือบค่ำ ระยะทางที่กำหนดแต่ก่อนนั้นเปนอันไม่ถูก เพราะกรมหมื่นดำรงเดิรตรวจแต่แรกยังไม่ได้ทำทาง เขาคิดแก้ไปบ้าง แต่ถึงอย่างไรก็คงจะไม่เกินห้าร้อยเส้น แต่ดูเหมือนจเหนื่อยมาก เพราะเรื่องขึ้น ๆ ลง ๆ ไม่ได้นั่งเผลออยู่ได้เกินสิบมินิตเลย เหมือนกับขึ้นไปตามลำธารน้ำพุมากกว่าเดิรทาง

เรื่องทางโทรเลขในเมืองชุมพร ได้ทราบจากคนที่เปนภรรยาหลวงคหานายอำเภอบ้านถ้ำสนุก ซึ่งแต่ก่อนถูกพระรามบริรักษ์เอาตัวผัวมาขังตรางเร่งเงิน ได้ยกครอบครัวหนีไปคราวรู้ว่ามีข้าหลวงออกมาชำระพระรามบริรักษ์จึงได้กลับเข้ามานั้น ว่าคนที่หนีไปเที่ยวแอบแฝงอยู่ตามชายป่า มากกว่าที่เข้าไปตั้งอยู่ในเมืองตะนาวศรี การ

ที่ว่าอังกฤษอุดหนุนอันใดนั้น ก็ไม่สู้จะมีนักอดอยากมาก ร่วนอยาก จะกลับอยู่ด้วยกันทั้งนั้น ที่กลับมาบ้างแล้วก็มี แต่เดียวนี้คอยฟังอยู่ ว่าการทำสายโทรเลขนั้นแล้วเมื่อใดจะเข้ามา ด้วยเชื่อเปนแน่ว่า ถ้า หากว่าทำสายโทรเลขอีกคงได้ความเดือดร้อน เพราะข้าหลวงเหมือน พระรามบริรักษ์ออกไปทำ ได้ทราบว่าในแขวงเมืองกระเมืองระนอง เมืองตะกั่วป่าทางเขาทำแล้วเสร็จหมด ยังแต่ปักเสาไม่แล้ว ถ้าไม่ คิดอ่านทำที่เมืองชุมพรให้สำเร็จ ทางข้างฝั่งทเลตวันตกก็จะต้องค้าง ไปหมด ในขณะนี้ที่เมืองชุมพรไม่ได้คิดอ่านการเรื่องนี้เลย เปนระงับ เงียบทีเดียว เห็นว่าถ้าโดยจะจ้างทำเหมือนอย่างเมืองกระก็ดูจะไม่ มากนัก ทางตั้งแต่ท่าสารมาถึงท่าตะเภาก็อยู่ในสัก ๙๐๐ เส้นเปน อย่างมากพอบรรจบกับสายในที่มีไปถึงเมืองชุมพรอยู่แล้ว (๑)

พิเคราะห์ดูภูมิประเทศที่เมืองกระนี้ เปนเขามากจริง แต่ใช่ว่า จะไม่มีที่ว่างพอทำนาไร่ ทางที่จะทำมาหากินก็มี ตามปรกติของคนใน พื้นเมืองที่ทำอยู่ก็ทำเข้าไร่ทำนา เย็บจาก ตัดหวาย ทำได้ ไม่เปน อันขัดสนนัก แต่คนน้อยไม่เต็มภาคภูมิ ใช่ว่าจะน้อยแต่ข้างฝ่ายเรา ข้างฝ่ายอังกฤษก็น้อยเหมือนกัน จำนวนคนที่ในเมืองกระ เขาได้ทำ

(๑) เรื่องทำโทรเลข อันจะเปนประโยชน์สำคัญของราชการแผ่นดิน กลับกลายไปเปนความเดือดร้อนอย่างยิ่งของราษฎร ที่เสด็จไป ทรงทราบเองในคราวนี้ เปนเหตุอันหนึ่งซึ่งให้ทรงพระราชดำริห์จัด การแก้ไขวิธีปกครองหัวเมือง คือที่จัดมณฑลเทศาภิบาลเปนต้น

๒๒
บาญชีสำมโนครัว เมื่อรัตนโกสินทร ศก ๑๐๘ แบ่งเปน ๔ อำเภอ คือ อำเภอปากจั่น อำเภอคลองวัน อำเภอน้ำจืด อำเภอลำเลียง รวมเปนครัว ๖๔๙ ครัว รายตัวคนเปน ๒๗๐๕ คน เปนชายฉกรรจ์ ๘๔๕ เด็ก ๕๗๓ รวมชาย ๑๔๒๘ หญิงฉกรรจ์ ๗๑๘ เด็ก ๕๕๘ รวมหญิง ๑๒๗๖ คน เลขเมืองชุมพร ครัว ๑๒๐ ครัว รายตัวคน ๒๘๐ ฉกรรจ์ ๖๐ เศษ คนในเมืองกระไม่มีเลขสักเก็บเงินเปนครัว ๆ ละ ๓ รูเปีย คนจรเก็บ ๒๐ เซ็นต์ ทำตามแบบข้างฝ่ายอังกฤษ โปลิศที่ตั้งรักษาอยู่ที่หัวตะพานนั้น ไม่ได้รักษาข้างฝ่ายเขตแดนอังกฤษ รักษาที่ต่อเขตแดนเมืองชุมพร เดิรถึงที่น้ำจืดซึ่งเขาตั้งเปนเมืองใหม่ ที่นั่นก็มีโปลิศคือพวกนี้เอง แบ่งกันอยู่แห่งละครึ่ง ทางเดิรตระเวนทางบก ตั้งแต่ปากจั่นนี้ไปถึงน้ำจืด ๔ ชั่วโมง ต้องขึ้นเขา

พลับพลาที่ทำก็เปนแบบอย่างหลังสวนเปนแต่ย่อมลงกว่า ยกเปนที่นอนขึ้นไปสองห้อง มีพื้นสูงอีกชั้นหนึ่ง จัดการรับรองเลี้ยงดูอย่างเรียบร้อยเหมือนที่หลังสวน

วันที่ ๒๒ เวลา ๔ โมงเช้าน้ำขึ้น ลงเรือกระเชียงเรือไฟลากล่องลงมาตามลำน้ำปากจั่น น้ำขึ้นไหลเชี่ยวอย่างน้ำทเล ฝั่งสองข้างตอนบนเปนเลน ตามฝั่งข้างอังกฤษแลเห็นเทือกเขาสันแหลมมลายูตลอดไม่ขาดสาย แต่ข้างฝ่ายเราเปนเขาไม่สู้ใหญ่นัก ที่ริมฝั่งน่าเทือกเขานั้นเปนเนินสูง ๆ ต่ำ ๆ ไป โดยมากที่หว่างเนินก็ตกเปนท้องทุ่งกว้าง ๆ มีหมู่บ้านเรือนคนแลเห็นต้นหมากต้นมะพร้าว ทั้งฝ่ายเราฝ่ายเขาก็อยู่ในข้างละห้าหกหมู่เหมือนกัน แต่ตอนนี้เสียเปรียบอังกฤษที่ลงไปหน่อย

บ้านน้ำจืดคือเมืองกระตังใหม่

หนึ่งถึงที่มีศาลชำระความมีเรือนโรงใหญ่ ๆ หลายหลัง ว่าเป็นที่ตั้งเมืองแต่ก่อน แต่ศาลานั้นสี่เหลี่ยมหลังเล็ก ๆ ปลูกอยู่กลางแจ้งไม่อัศจรรย์อันใดเลย โรงโปลิศที่ตะพานเหล็กวัดสระเกศโตกว่า ลงมาประมาณชั่วโมงหนึ่งถึงโรงโปลิศ ตั้งอยู่บนหลังเนินต่ำ ๆ ริมปากแม่น้ำน้อย โรงโปลิศนี้ก็เล็กเท่า ๆ กันกับศาลนั้นเอง มีโปลิศถือปืนลงมายืนรับ ๑๑ คน เป็นพม่านุ่งผ้าโพกผ้า ๖ คน เป็นแขกซิกสวมกางเกงอย่างทหาร ๕ คน นายทหารพม่า แต่ไม่เห็นมีสาตราวุธ นุ่งผ้าและสวมเสื้อทหาร ตั้งแต่เหนือโรงโปลิศขึ้นมา ดูบ้านคนถี่กว่าคลองท่าโรงที่เกาะกงสักนิดหนึ่ง ต่อลงมาข้างล่างแล้วไม่มีผิดกับท่าโรงที่เกาะกงเลย พบวัดหนึ่งอยู่ที่ชายเขา เรียกว่าวัดขี้ไฟ โบถหลังคาจากแต่ไม่อยู่ในน้ำเหมือนเกาะกง

ลงมา ๓ ชั่วโมงถึงที่ตำบลน้ำจืด ซึ่งเป็นเมืองพระอินทวงศ์ไปตั้งขึ้นใหม่ มีตะพานยาวขึ้นไปจดถนน เพราะที่นั้นเป็นที่ลุ่ม เวลาน้ำขึ้นปรกติท่วมขึ้นไปมาก ๆ ตะพานแต่งใบไม้และธง มีซุ้มใบไม้ที่ต้นตะพาน มิสเตอรเมรีฟีลด์ แอสสิสตัน คอมมิสชันเนอที่มะริด ลงมาคอยรับอยู่ที่ตะพาน ทักทายปราไสแล้วขึ้นเสลี่ยงจะไป มิสเตอรเมรี-ฟีลด์จะขอเข้าแห่เสด็จด้วยกับทหารและโปลิศ เพราะเวลานั้นแต่งตัวเป็นทหาร ได้บอกให้เดิรตามไปภายหลังกับพระอินทวงศ์ ถนนที่ขึ้นไปกว้างประมาณเจ็ดแปดศอกหรือสิบศอก ยาวประมาณ ๑๑ เส้นเศษ ผ่านไปในที่ซึ่งตัดต้นไม้ลงไว้จะทำนา ขึ้นไปถึงที่สุดถนนนี้ มีถนนขวางอีกสายหนึ่ง มีประตูใบไม้และร้านพระสงฆ์สวดชยันโตอยู่ที่สาม

แยกนั้น เลี้ยวขึ้นไปที่บ้านพระอัษฎงค์ ซึ่งเปนเรือนขัดแตะถือปูนพื้นสองชั้นอย่างฝรั่ง ดูภายนอกเปนตึกพอใช้ได้ แลดูจากบนเรือนนั้นเห็นที่ซึ่งปลูกสร้างขึ้นไว้และบ้านเรือนไร่นาราษฎรตลอด ตามแนวถนนขวางมีโรงโปลิศเปนสามมุข ฝาขัดแตะถือปูนหลังหนึ่ง ห่างไปจากถนนใหญ่สัก ๒ เส้น มีศาลชำระความเปนศาลากลางสามมุข เปนตึกอยู่ริมถนนยังไม่แล้วเสร็จหลังหนึ่ง นอกนั้นก็เปนโรงเรือนราษฎรหลายหลัง ความคิดพระอัษฎงค์ซึ่งยกเมืองลงมาตั้งที่น้ำจดนี้ เพื่อจะให้เรือใหญ่ขึ้นไปถึงได้การค้าขายจะได้ติด และระยะนี้คลองกว้าง ถ้าชักคนลงมาติดได้ที่นี่ การที่จะข้ามไปข้ามมากับฝั่งอังกฤษค่อยยากขึ้นหน่อยหนึ่ง หาไม่โจรผู้ร้ายหนีข้ามไปมาได้ง่ายนัก อีกประการหนึ่งที่แถบนี้มีทำเลที่ทำนากว้าง ถ้าตั้งติดเปนบ้านเมืองก็จะเปนที่ทำมาหากินได้มาก เดี๋ยวนี้ขัดอยู่อย่างเดียว แต่เรื่องคนไม่มีพอแก่ภูมที่เท่านั้น ได้ถามมิสเตอรเมรีฟิลด์ถึงการโจรผู้ร้าย ก็ว่าเดี๋ยวนี้สงบเรียบร้อย การที่โจรผู้ร้ายสงบไปได้นี้ ก็ด้วยอาศรัยกำลังมิสเตอรซิมบี้ เปนธุระแขงแรงมาก และว่าเมื่อเร็ว ๆ นี้ มีผู้ร้ายฆ่าคนตายในแดนอังกฤษได้ขอให้พระยาชุมพรช่วย พระยาชุมพรก็ได้ช่วยจนได้ตัวผู้ร้ายแล้ว แต่ผู้ซึ่งไปตามผู้ร้ายนั้นต้องเสือกัดตายคนหนึ่ง มิสเตอรเมรีฟิลด์รับอาสาจะโดยเสด็จต่อไปอีก ได้บอกขอบใจแลห้ามเสีย พระสงฆ์ซึ่งมาคอยชยันโตอยู่นี้ มีเจ้าอธิการวัดนาตล่งขัน ซึ่งพระอัษฎงค์ว่าเปน

หัวหน้ายี่หุ้นศีร์ษะกระบือ (๑) ภายหลังมาสำบาตให้พระอัษฎงค์ ว่าจะไม่ประพฤติเช่นนั้นต่อไป อธิการวัดชี้ให้อีกองค์หนึ่ง พระอัษฎงค์ว่าเปนคนดีรับว่าจะข้ามมาอยู่ที่น้ำจืด พระสงฆ์เมืองหลังสวนออกไปอยู่ ๔ องค์ นอกนั้นเปนพระมาแต่ฟากมลิวันอีก ๑๗ ได้ถวายเงินตามสมควรแล้วลงเรือล่องมา ประมาณสัก ๕๐ มินิตถึงปากคลองพระขยางข้างฝ่ายเรา ดูกว้างกว่าแม่น้ำน้อย ลงไปอีกไม่ช้าถึงคลองลำเลียงซึ่งเปนพรมแดนเมืองกระบุรีกับเมืองระนอง ดูปากช่องกว้างใหญ่ แต่เข้าไปข้างในเห็นท่าจะไม่โต แต่นี้ไปฝนตกมากบ้างน้อยบ้างตลอดทางไม่ใคร่จะได้ดูอันใดได้ สองฟากเปนภูเขาสลับซับซ้อนกันสูงใหญ่ เวลาฝนตกมืดกลุ้มไปเปนเมฆทับอยู่ครึ่งเขาค่อนเขา ลำน้ำกว้างออกกว้างออกทุกที แต่ไม่ใคร่เห็นมีบ้านผู้เรือนคน ลงมาจากน้ำจืด ๒ ชั่วโมงถ้วน ถึงเรืออุบลบุรทิศ ซึ่งขึ้นไปจอดคอยรับอยู่ที่ตรงปากคลองเขมาข้างฝั่งอังกฤษ (๒) ถึงเรือใหญ่แล้วฝนจึงได้หาย เดิมคิดว่าจะไปไล่กระจงที่เกาะขวาง แต่เวลามาถึงบ่าย ๕ โมงเสียแล้ว จึงได้ทอดนอนอยู่ที่ปากคลองเขมาคืนหนึ่ง

---

(๑) คือองยี่ทางหัวเมืองเหล่านั้น ในสมัยนั้นมีเปน ๒ พวก เรียกว่าพวกยี่หุ้นศีร์ษะกระบือพวก ๑ พวกปุนเถ้าโก๋งพวก ๑

(๒) เสด็จประพาสเทียวนี้ โปรด ฯ ให้เรือพระที่นั่งอุบลบุรทิศล่วงน่าไปคอยรับอยู่ที่เมืองระนอง เสด็จไปจากกรุงเทพ ฯ ด้วยเรือสุริยมณฑล ลำที่สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ต่อ

วันที่ ๒๓ ถอกเรือเวลาโมงหนึ่งกับ ๒๐ มินิต เปนเวลาน้ำขึ้นครู่หนึ่งถึงเกาะขวาง ที่เกาะขวางนี้พระยาระนองร้องอยู่ว่าแผนที่อังกฤษทำ คือแผนที่กับตันแบกเปนต้น หมายสีไม่ต้องกันกับหนังสือสัญญา ในหนังสือสัญญาว่าเกาะทั้งสองฝั่ง ใกล้ฝั่งข้างไทยเปนของไทย ใกล้ฝั่งอังกฤษเปนของอังกฤษ เว้นไว้แต่เกาะขวางเปนของไทย ส่วนเกาะที่ในแผนที่นั้น เกาะสมุดที่อยู่ใกล้ฝั่งข้างอังกฤษเปนเกาะย่อม จดชื่อว่าเกาะขวาง ทาสีเขียวให้เปนของไทย ส่วนเกาะขวางซึ่งเปนสามเกาะใหญ่ ๆ อยู่ใกล้ฝั่งข้างไทยเกาะหนึ่งอยู่เกือบจะสูญกลางค่อนข้างไทยสักหน่อยหนึ่ง สองเกาะที่ชาวบ้านนี้ตลอดจนถึงนายโปลิศฝ่ายอังกฤษ ก็ยอมรับว่าเปนเกาะขวางนั้นหมายแดงเปนของอังกฤษ ได้มีใบบอกเข้าไปก็ตัดสินรวม ๆ ออกมาว่าที่หมายแดงเปนของอังกฤษที่หมายเขียวเปนของไทย แต่ลักษณเกาะที่เปนอยู่นั้นขัดอยู่กับหนังสือสัญญาเช่นนี้ ขอให้ฉันดู ได้ตรวจดูก็เหนเปนน่าสงสัยจริงอย่างเช่นเขาว่า จะเปนด้วยแกล้งฤาด้วยแผนที่ผิดก็ได้ เรื่องนี้จะได้ชี้แจงด้วยแผนที่ในที่ประชุมต่อไป(๑) ได้ถามถึงการที่ได้ประโยชน์เสียประโยชน์ในที่เกาะใช้กันเช่นนี้อย่างไรบ้าง ก็ว่าเกาะเหล่านี้ไม่มีคนตั้งบ้านเรือนอยู่ประจำ แต่เปนที่มีชันมากทุก ๆ เกาะ ถ้าเปนเกาะข้างฝ่ายอังกฤษ คนเราจะไปทำ

---

(๑) เรื่องเกาะขวางนี้ เมื่อเสด็จกลับมาถึงพระนคร ได้โปรด ฯ ให้ว่ากล่าวกับรัฐบาลอังกฤษ ตกลงให้คืนมาเปนของไทย ตามหนังสือสัญญา

ไม่ขอหนังสือต่อเขาก่อนเขาไม่ให้ไปทำ เปนความลำบากแก่คนของเราที่จะไปทำมาหากินในที่นั้น ตั้งแต่เกาะช่างนี้ลงไปฝ่ายข้างเราเขาสูงมากเปนเทือกใหญ่ ดูเหมือนอย่างเกาะช้าง เรียกว่าท่าครอบ ข้างฝ่ายอังกฤษดูแนวเขาใหญ่นั้นห่างออกไปเปนแต่เขาย่อม ๆ มีคนตั้งอยู่ริมน้ำ เที่ยวทำชันบ้างเปนแห่ง ๆ ต่อท่าครอบตรงไปมีลำคลองเรียกว่าละอุ่น ขึ้นระนอง ในระยะนี้มีที่คนอยู่สองสามแห่ง นอกนั้นก็ลึกตลอดจนถึงปากอ่าวระนอง ฝั่งทั้งสองข้างนั้นไม่ได้มีทรายเลยจนสักแห่งหนึ่ง เปนแต่เขาใหญ่เขาเล็กตลอดไปจนกระทั่งถึงปลายแหลม เวลาเช้า ๔ โมงทอดสมอที่ใต้เกาะผี ปากอ่าวเมืองระนอง ที่พระอัษฎงค์ทำเรือนตะเกียงเช่นที่บางปอินตั้งไว้เสาหนึ่ง มีเรือสำเภาบันทุกข้าวมาแต่เมืองพม่าจอดอยู่ลำหนึ่ง เรือมุรธาวสิตยิงปืนสลุต รอผ่อนของขึ้นบกอยู่จนเที่ยงจึงได้ลงเรือกระเชียงเรือไฟลากข้ามไปดูแหลมเกาะสอง ซึ่งอังกฤษเรียกว่าวิกตอเรียปอยนต์ อ้อมปลายแหลมออกไปดูข้างน่านอกแล้วเลียบเข้าจนถึงคอแหลมน่าใน ที่แหลมนี้เปนเนินสูงหินแดง ๆ ไม่ใคร่มีต้นไม้ คอแหลมทั้งน่านอกน่าในมีบ้านเรือนคนอยู่ น่านอกไม่ได้เข้าไปใกล้ แต่น่าในเห็นมีเรือนปั้นหยาฝาจาก พื้นสองชั้นสามหลัง มีโรงใหญ่เล็กประมาณสัก ๒๐ หลัง มีต้นหมากมพร้าว แต่ที่ย่านคินแก่หมู่บ้านตั้งนั้นเปนที่ต่ำเอนคอแหลมอยู่หน่อยเดียว ที่บนหลังเนินปลายแหลมมีศาลชำระความแบบเดียวกับที่นาตลิงชัน ตั้งอยู่กลางแจ้งแต่ร้อนเปรียง มีเรือนปั้นหยาฝาจากอยู่หลังหนึ่ง ชุดไกรมบันไดยันทั้วสองหลัง คล้ายกันกับที่นาตลิงชัน การที่อังกฤษจัดรักษาในที่เหล่านี้ไม่กวดขันแข็งแรง

อันใด อยู่ข้างโกโรโกเดกว่าเราเสียอีก คนที่อยู่บนบกแลเห็นเปนแขก เขาว่าเปนมลายูบ้างจีนบ้างประมาณสักสามสิบครัวทั้งนั้นอกนั้นหา กินด้วยทำปลา เรือออมมาหว่างเกาะเล็กของอังกฤษที่แอบฝั่งอยู่สอง เกาะ เข้าปากอ่าวเมืองระนอง ที่ฝั่งขวามีโรงจีนตัดฟืนสำหรับส่งเรือ เมล์ประมาณสักสามสิบหลัง ฝั่งซ้ายเปนที่ตลิ่งชายเนินสูง ตั้งโรง โปลิศอยู่ในที่นั้น เวลาเช้าขึ้นเรือขนาดองครักษ์ขึ้นไปได้ถึงท่า ตั้งแต่ ทเลเข้าไปสองไมล์ท่านั้น ตะพานที่ขึ้นยาวประมาณสักสองเส้นเศษ มีแพลอยแลศาลาปลายตะพาน ผูกใบไม้ปักธงตลอด เมื่อถึงต้นตพาน มีซุ้มใบไม้ซุ้มหนึ่ง พระยาระนองแลกรมการไทยจีนรับอยู่สัก ๖๐) คน ขึ้นรถที่เขาจัดลงมารับ มีรถเจ้านายแลข้าราชการหลายรถ ขึ้นไปตาม หนทางซึ่งเปนถนนถมศิลาแขงเรียบดีอย่างยิ่ง แต่ถนนนั้นแคบกว่าถนน ข้างใน ๆ กว้างประมาณสักสามวา สองข้างทางข้างตอนต้นเปนป่า โกงกางขึ้น ขึ้นไปหน่อยหนึ่งก็ถึงที่เรือกสวนรายขึ้นไปทั้งสองข้าง ข้ามตะพานสามตะพาน เปนตะพานเสาไม้ปูกระดานมีพนักทาสีขาว เข้าไปข้างในมีทุ่งนาแปลงหนึ่ง แลดูที่นี่แลเห็นเขาซึ่งเปนที่พลับพลา แล้วก็เข้าในหมู่สวนหมู่ไร่ต่อไปอีกจนถึงต้นตลาดเก่า แลเลี้ยวแยกไป ตามถนนทำใหม่ เปนถนนกว้างสักแปดวา ไปจนถึงถนนขึ้นเขา มี โรงเรือนสองข้างทางแน่นหนาแต่ไม่มีตึกเลย ผู้คนครึกครื้น ตามระยะ ทางที่มามีซุ้มแปลกกันถึง ๖ ซุ้ม ซุ้มที่จะเข้าถนนตลาดเปนอย่างจีน เก๋งซ้อน ๆ กันมีเสามังกรพัน เปนงามกว่าทุกซุ้ม ทางที่ขึ้นเขาตัด อ้อมวงไป ท่าทางก็เหมือนกันกับที่คอนเวอนะมนต์เฮาส์สิงคโปร์ ฤๅที่

บ้านใคร ๆ ต่าง ๆ ที่เขานี้เขาว่าสูงร้อยสิบฟิต แต่เปนเนินลาด ๆ มีที่กว้างใหญ่โตกว่าเขาสัตนาถมาก พลับพลาที่ทำนั้นก็ทำเสาไม้จริงเครื่องไม้จริง กรอบฝาแลบานประตูใช้ไม้จริง แต่กรุใช้ไม้ระกำทั้งลำเข้าเปนลายต่าง ๆ หลังคานั้นมุงไม้เกล็ดแล้วสองหลัง นอกนั้นมุงจากดาดสี ใช้สีน้ำเงินจะให้เหมือนกันกับหลังคาไม้ซึ่งทาสีไว้ มีท้องพระโรงหลังหนึ่ง ที่อยู่ข้างในใหญ่หลังหนึ่ง ยกเปนห้องนอนสูงขึ้นไปหลังหนึ่ง มีคอนเซอเวเตอรียาวไปจดหลังแปดเหลี่ยมอีกหลังหนึ่ง ที่หลังเล็กซึ่งเปนที่นอนเล่นที่หลังแปดเหลี่ยม แลดูเห็นเมืองระนองทั่วทั้งเมืองน่าต่างทุก ๆ ช่องเมื่อยืนดูตรงนั้นก็เหมือนหนึ่งดูปิกเชอแผ่นหนึ่งแผ่นหนึ่ง ด้วยแลเห็นทุ่งนาออกไปจนกระทั่งถึงภูเขาซึ่งอยู่ใกล้ชิด ได้ยินเสียงชนีร้องเนือง ๆ สลับซับซ้อนกันไป ด้านหนึ่งก็เปนได้อย่างหนึ่งด้านหนึ่งก็เปนอย่างหนึ่ง ไม่เคยอยู่ที่ใดซึ่งตั้งอยู่ในที่แลเห็นเขาทุ่งป่าแลบ้านเรือนคนงามเหมือนอย่างที่นี้เลย การตบแต่งประดับประดาแลเครื่องที่จะใช้สอย พรักพร้อมบริบูรณ์อย่างปีนัง ตามข้างทางแลชายเนิน ก็มีเรือนเจ้านายแลข้าราชการหลังโต ๆ มีโรงบิลเลียดโรงทหารพรักพร้อม จะอยู่สักเท่าใดก็ได้ วางแผนที่ทางขึ้นทางลงข้างน่าข้างใน ดีกว่าเขาสัตนาถมาก เสียแต่ต้นไม้บนเนินนั้นไม่มีต้นไม้ใหญ่ที่เหลือไว้ก็เปนต้นไม้สู้โต ต้นเล็ก ๆ ที่ตัดก็ยังเปนตอสพรั่งอยู่โดยรอบแต่ในบริเวณพลับพลาปลูกหญ้าขึ้นเขียวสดบริบูรณ์ดีทั่วทุกแห่ง พระยา

ยุทธการโกศล (๑) มาคอยรับอยู่ที่เมืองระนองนี้ห้าวันมาแล้ว เดิมคิดว่าต้องมานอนที่เกาะเขมาเกินไปรแกรมวันหนึ่ง จะย่นวันเมืองระนองเข้าอยู่แต่สองคืน แต่ครั้นเมื่อไปเห็นที่เขาทำไว้ให้อยู่ลงทุนรอนมาก แลการต้อนรับนั้นโดยความเต็มใจแขงแรงจริง ๆ จึ่งได้ผ่อนวันออกไปอีกวันหนึ่ง เวลาเย็นได้ลงดูตามเนินนั้นโดยรอบ แล้วขึ้นเขาเล็กอีกเขาหนึ่งซึ่งอยู่น่าท้องพระโรง คล้ายเขาหอพระปริตที่เพ็ชรบุรี ปลูกศาลาไว้ในหมู่ร่มไม้เปนที่เงียบสงัด เวลากลางวันนี้ไม่ร้อนด้วยครึ้มฝน เวลากลางคืนหนาวปรอทถึง ๗๕

วันที่ ๒๔ เวลาเช้าไปดูที่ตลาดเก่ามีโรงปลูกหลังชิด ๆ กันทั้งสองฟากเกือบร้อยหลัง แลเห็นเปนจีนไปทั้งถนน ที่สุดถนนนี้ถึงบ้านเก่าของพระยารัตนเศรษฐี ซึ่งตั้งอยู่ที่หาดใกล้ฝั่งคลอง ต้นคลองนั้นเปนที่ทำเหมืองแร่ดีบุก น้ำล้างดินทรายซึ่งติดแร่ลงมาถมจนคลองนั้นตื้น ดินกลับสูงขึ้นกว่าพื้นบ้าน สายน้ำก็ซึมเข้าไปในบ้านชื้นไปหมด ผนังใช้ก่อด้วยดินปนปูน ตึกรามพังทลายไปบ้างก็มี ที่ยังอยู่ผนังชื้นทำให้เกิดป่วยไข้ จึ่งได้ย้ายไปตั้งบ้านใหม่ ที่ย้ายไปตั้งบ้านใหม่เสียนั้นเปนดีมาก ทำให้เมืองกว้างออกไปอีกสามสี่เท่า ด้วยถนนตลาดเก่านี้ไปชนคลอง จะขยายต่อออกไปอีกก็ไม่ได้อยู่แล้ว เวลาบ่ายไปดูบ่อน้ำร้อน ระยะทางเจ็ดสิบเส้น มีถนนดีเรียบร้อย ได้เห็นทางซึ่งเขาทำชักสายน้ำมาทำเหมืองดีบุก แย่งเอาน้ำในลำธารโต ๆ เสียทั้งสิ้น จนลำธารนั้นแห้งไม่มีน้ำเลย ที่บ่อน้ำร้อนนี้ ดูเปนที่ซึ่งสำหรับจะร้อนนั้น

---

(๑) พระยายุทธการโกศล (ตนกูไออุดิน) เปนพระยาไทรบุรี

ออกมาจากเขา น้ำตกริน ๆ ออกมาจากศิลาขวางกับลำธารน้ำเย็น ทำนบซึ่งกั้นเปิดน้ำเย็นให้ไปตามรางสายน้ำทำเหมืองข้ามมาบนที่ซึ่งเปนน้ำร้อน น้ำฟากข้างนี้ร้อนฟากข้างโน้นร้อนน้ำเย็นไปกลาง น้ำร้อนที่นี่ไม่มีกลิ่นกำมะถันฤๅกลิ่นหินปูนเลย แต่ร้อนไม่เสมอกัน บ่อหนึ่งปรอท ๑๔๔ บ่อหนึ่งปรอท ๑๕๔ ถ้าไปอีกกระทึกใกล้เคียง เดือดและควันขึ้นแรงได้จริง

วันที่ ๒๕ เวลาเช้าไปที่บ้านใหม่พระยาระนองผ่านน่า "โรงราง" คือตราง ทำเปนตึกหลังคาสังกะสีแบบคุกที่ปีนัง ดูเรียบร้อยใหญ่โตดีมากแต่ยังไม่แล้วเสร็จ บ้านพระยาระนองเองก่อกำแพงรอบสูงสักสิบศอก กว้างใหญ่เห็นจะสักสามเส้นเศษสี่เส้น แต่ไม่หันน่าออกถนนด้วยซินแสว่าหันน่าเข้าข้างเขาจึงจะดี ที่บนหลังประตูทำเปนเรือนหลังโต ๆ ขึ้นไปอยู่เปนหอรบ กำแพงก็เว้นช่องปืนกรุแต่อิฐบาง ๆ ไว้ด้วยกลัวเจ๊กที่เคยลุกลามขึ้นครั้งก่อน เมื่อมีเหตุการก็จะได้กระทุ้งออกเปนช่องปืน ที่กลางบ้านทำตึกหลังหนึ่งใหญ่โตมาก แต่ตัวไม่ได้ขึ้นอยู่ เปนแต่ที่รับแขกและคนไปมาให้อาศรัย ตัวเองอยู่ที่เรือนจากเตี้ย ๆ เบียดชิดกันแน่นไปทั้งครัวญาติพี่น้องรวมอยู่แห่งเดียวกันทั้งสิ้น มีโรงไว้สินค้าปลูกริมกำแพงยืดยาว ในบ้านนั้นก็ทำไร่ปลูกมัน ปีหนึ่งได้ถึงพันเหรียญ เปนอย่างคนหากินแท้ ออกจากบ้านพระยาระนองไปสวน ซึ่งเปนที่หากินด้วยทดลองพืชพรรณไม้ต่าง ๆ ด้วย ที่กว้างใหญ่ปลูกต้นจันทน์เทศและกาแฟ ส้มโอบัตเตเวียมะพร้าวคุกและพริกไทย ๆ นั้นได้ออกจำหน่ายปีหนึ่งถึงสามสิบหาบแล้ว เวลาบ่ายวันนี้ไม่

ได้ไปแห่งใด ด้วยเปนเวลาครึ้มฝนหน่อยหนึ่งฝนก็ตก

พระยาระนองขอให้ตั้งชื่อพลับพลาที่เปนพระที่นั่ง ด้วยเขาจะรักษาไว้เปนที่ถือน้ำพระพิพัฒสัจจา และขอให้ตั้งชื่อถนนด้วย จึงได้ให้ชื่อพระที่นั่งว่า "รัตนรังสรรค์" เพื่อจะให้แปลกถ้ำๆ พอมีชื่อผู้ทำเปนที่ยินดี เขาที่เปนที่ทำวังนี้ ให้ชื่อว่า "นิเวศนคีรี" ถนนตั้งแต่ท่าขึ้นมาจนสุดตลาดเก่าแปดสิบเส้นเศษ ให้ชื่อว่า "ถนนท่าเมือง" ถนนทำใหม่ตั้งแต่สามแยกตลาดเก่าไปตามน่าบ้านใหม่พระยาระนองถึงตะพานยูง เปนถนนใหญ่เกือบเท่าถนนสนามไชย ให้ชื่อว่า "ถนนเรืองราษฎร์" ถนนตั้งแต่ตพานยูงออกไปจนถึงที่หองซุ้ยพระยาดำรงสุจริต (๑) สัก ๗๐ เส้นเศษย่อมหน่อยหนึ่ง ให้ชื่อ "ถนนชาติเฉลิม" ถนนตั้งแต่ถนนไปบ่อน้ำร้อน ถึงเหมืองในเมืองให้ชื่อ "ถนนเพิ่มผล" ถนนทางไปบ่อน้ำร้อน ๗๐ เส้นเศษ ให้ชื่อ "ถนนชลระอุ" ถนนน่าวังซึ่งเปนถนนใหญ่ ให้ชื่อ "ถนนลุวัง" ถนนออบรอบตลาดนัด

---

(๑) พระยาดำรงสุจริต (คอซูเจียง) ได้เปนผู้ว่าราชการเมืองระนอง แต่ยังเปนเมืองขึ้นเมืองชุมพรในรัชกาลที่ ๓ เปนผู้จัดการทำเหมืองแร่ที่เมืองระนอง บ้านเมืองเจริญ ถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงตั้งเปนพระยารัตนเศรษฐี ว่าราชการเมืองระนอง ขึ้นกรุงเทพ ฯ แต่นั้นมาถึงรัชกาลที่ ๕ แก่ชรากราบถวายบังคมลาออกจากราชการ จึงทรงพระกรุณาโปรด ฯ ตั้งเปนพระยาดำรงสุจริต มหิศรภักดี จางวางเมืองระนอง แล้วโปรด ฯ ให้บุตรชายเปนผู้ว่าราชการเมืองระนองต่อมา

วังรัตนรังสรรค์ เมืองระนอง

ต่อกับถนนถวังกับถนนเรืองราษฎร์ เปนถนนใหญ่ แต่ระยะทางสั้น ให้ชื่อ "ถนนกำลังทรัพย์" ถนนตั้งแต่ถนนเรืองราษฎร์มาถึงถนน ชลระอุผ่านน่าศาลชำระความซึ่งทำเปนตึกสี่มุขขึ้นใหม่ยังไม่แล้ว ให้ชื่อ "ถนนดับคดี" ถนนแยกจากถนนเรืองราษฎร์ลงไปทางริมคลอง ให้ชื่อ "ถนนทวีสินค้า" กับอีกถนนหนึ่งซึ่งพระยาระนองคิดจะทำออก ไปถึงตำบลหินลาด ซึ่งเปนทางโทรเลข ขอชื่อไว้ก่อนจึงได้ให้ชื่อว่า "ถนนผาดาด" ถนนซึ่งเขาทำและได้ให้ชื่อทั้งปวงนี้ เปนถนนที่น่าจะ ได้ชื่อจริง ๆ ใช้ถมด้วยศิลากรวดแร่แข็งกร่าง และวิธีทำท่อน้ำของ เขาเรียบร้อยทุกหนทุกแห่ง ฝนตกทันใดนั้น จะไปแห่งใดก็ไปไม่ได้

วันที่ ๒๖ เวลาเช้าไปดูที่ฝังศพพระยาดำรงสุจริต ตามทางที่ไปเปน นาเปนสวนตลอด เมื่อจวนจะถึงที่ฝังศพเปนสวนพระยาระนองทั้งสอง ฟาก ปลูกหมากมะพร้าวมะม่วงเปนระยะท่องแถวงามนัก มะพร้าว ปลูกขึ้นไปจนถึงไหล่เขา ที่น่าที่ฝังศพปลูกต้นไม้ดอกต่าง ๆ เมื่อเวลา อยู่เมืองระนองเวลาค่ำ ๆ มีบุหงาส่ง ที่ฝังศพนั้นมีป้ายศิลาสูงสลักสีศอก เศษ จารึกเรื่องชาติประวัติของพระยาดำรงสุจริตทั้งภาษาไทยภาษาจีน เปนคำสรรเสริญตลอดจนบุตรหลาน ถัดเข้าไปมีเสาซงศิลาคู่หนึ่ง แพะคู่หนึ่ง เสือคู่หนึ่ง ม้าคู่หนึ่ง ขุนนางฝ่ายบุ๋นฝ่ายบู๊คู่หนึ่ง แล้วก่อ เขื่อนศิลาปูศิลาเปนชั้น ๆ ขึ้นไปสามชั้น จึงถึงลานที่ฝังศพ มีพนัก ศิลาสลักเปนรูปสัตว์และต้นไม้เด่น ๆ ที่กุฏินี้ก่อล้วนแล้วด้วยศิลา ตลอดจนถึงที่ทำเปนหลังเต่า ต่อขึ้นไปเปนเนินพูนดินเปนลอน ๆ ขึ้น ไป ๓ ลอนตามแบบที่ฝังศพจีน แต่แบบต้องอยู่ที่กลางแจ้ง ไม่มี

ร่มไม้เลย ลงทุนทำถึง ๒๐๐ ชั่งเศษ ที่ฝังศพมารดาและญาติพี่น้อง อยู่ใกล้ ๆ กัน แต่ต้องไว้ระยะห่าง ดูน่าจะเปลืองที่เต็มที

กลับจากที่ฝังศพไปดูทำเหมือง ซึ่งจะเข้าใจชัดเจนในครั้งนี้ จะพรรณนาว่าทำอย่างไรให้ละเอียดก็จะยืดยาวนัก ไม่มีเวลาเขียน เช้า ๕ โมงเศษกลับมาลงเรือ ออกจากอ่าวระนองไปทอดที่เกาะพลูจัด ซึ่งเปนด่านต่อเขตแดน มีโรงโปลิศของเมืองระนองตั้งรักษาอยู่ในที่นั้น แต่ที่แท้เกาะพลูจัดนี้ไม่เปนปลายเขตแดนทีเดียว เกาะคันเกาะหาดทรายยาวเปนที่ต่อ แต่สองเกาะนั้นไม่มีน้ำกินจึงไปตั้งไม่ได้ เวลาที่ไปนี้เลียบไปใกล้เกาะวิกตอเรีย เกาะนี้มีทรายมาก มีลำคลอง คนออกไปตั้งทำปลาอยู่ที่นั้นก็มี เวลาบ่ายลงเรือไปรอบเกาะพลูจัด ให้คนขึ้นไล่เนื้อ เพราะที่เกาะนี้เขาเคยได้เนื้อเสมอ และคนที่ด่านก็เข้ามาแจ้งความว่ามีแน่ เพราะเข้ามากินกล้วยชาวด่านปลูก แต่จะเปนด้วยคนมากหรือเกินไปอย่างไร เลยตกลงเปน "โห่เปล่า"

เมื่ออยู่ที่เมืองระนอง พวกจีนในท้องตลาดมาหาเกือบจะหมดเมือง มีส้มหน่วยกล้วยใบตามแต่จะหาได้ จีนผู้หนึ่งเปนมิวนิสิเปอลกอมมิสชันเนอในเมืองมริด ทำภาษีรังนกแลภาษีฝิ่นในเมืองตนาวศรีแลบิดาจีนอองหลายซึ่งเปนล่ามเมืองกระ แลเปนน้องเขยพระยาระนอง ลงมาแต่เมืองมริดมาหาด้วย การรับรองเลี้ยงดูของพระยาระนองแขงแรงอย่างยิ่ง พี่น้องลูกหลานกลมเกลียวกัน คิดอ่านจัดการแต่จะให้เปนที่สบายทุกอย่างที่จะทำได้ การทำนุบำรุงรักษาบ้านเมือง เขาบำรุงจริง ๆ รักษาจริง ๆ โดยความฉลาดแลความตั้ง

ใจ ยากที่จะหาผู้รักษาเมืองผู้ใดให้เสมอเหมือนได้

คนไทยในเมืองระนองนี้ ผิดกันกับเมืองกระ คือไม่ได้เก็บเงินค่าราชการ ฤๅจะเรียกว่าค่าหลังคาเรือนอย่างเช่นเมืองกระ เลขสักข้อมือสมกรมการก็ไม่มีเหมือนเมืองหลังสวน ที่เมืองหลังสวนเก็บเงินข้าราชการแต่ตัวเลขที่สักข้อมือ คนขึ้นใหม่ไม่ได้เก็บ ที่เมืองกระไม่มีสมกรมการ แต่เก็บเงินทั่วหน้า เมืองระนองนี้ไม่มีอย่างใดอย่างหนึ่ง ว่าแต่ก่อนมีก็คนเสียแล้วไม่ได้เก็บเงินอันใด ชั่วแต่เกณฑ์มารักษาเมือง (ฤๅบ้านเจ้าเมือง) ในเวลาตรุษจีน คือตั้งแต่เดือน ๓ ๔ ๕ ๓ เดือน ผลัดละสิบห้าวัน แต่ก็ยังไม่พอ ต้องไปเอาคนหลังสวนมาอีกห้าสิบคน (๑) เวลาคนมาอยู่ประจำการกินอาหารกงสีกับการจร เช่นทางโทรเลขใช้เกณฑ์ ไม่ได้จ้าง เหมือนเมืองกระ เขายื่นยอดสำมโนครัวกรมการเมืองระนอง ๒๔ ครัว อำเภอ ๙๖ ครัวไพร่ชายฉกรรจ์ ๑๕๓๐ คน เด็ก ๗๔๙ คน รวมชาย ๒๒๗๙ คน หญิงฉกรรจ์ ๑๑๐๙ คน เด็ก ๖๑๖ คน รวมหญิง ๑๗๒๕ คน รวม ๔๐๐๔ คน รวมทั้งครัวกรมการอำเภอ ๑๑๒๒ ครัว แขกเดิมหลวงขุนหมื่น ๘ ครัว ไพร่ชายฉกรรจ์ ๔๒ เด็ก ๖๕ คน รวม ๑๐๗ คน หญิงฉกรรจ์ ๓๗, เด็ก ๒๑ รวม ๕๘ คน รวมชายหญิง ๑๖๕ คน เปนครัว ๓๕ ครัว จีนมีบุตรภรรยา ๓๐๐ จีนจร ๒๘๐๐ (เห็นจะเปน

---

(๑) ที่ต้องรักษาเวลาตรุษจีนเพราะเคยมีเหตุ พวกกุลีทำเหมืองกำเริบขึ้นคราวหนึ่ง เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๑๙ ทั้งที่เมืองระนองแลเมืองภูเก็จ จึงต้องระวังกันแต่นั้นมา

เอสติเมต) รวม ๓๑๐๐ รวมคนเดิมชาย ๕๖๐๔ หญิง ๑๗๘๓ รวม ๗๓๘๕ คน คนใหม่มาแต่เมืองอื่น ๆ คือไชยา ๒๙ ครัว หลังสวน ๙๐ ครัว ชุมพร ๑๐ ครัว นคร ๒ ครัว กระ ๒ ครัว ฝ่ายอังกฤษ ๒ ครัว รวม ๑๓๕ ครัว ชายฉกรรจ์ ๑๘๕ คน เด็ก ๑๒๖ คน รวม ๔๑๑ คน หญิงฉกรรจ์ ๑๗๕ คน เด็ก ๙๑ คน รวม ๒๖๖ คน รวมไทยมาใหม่ ๕๗๗ คน แขกมาแต่เมืองถลาง ๑๔ ครัว เมืองตะกั่วทุ่ง ๑๗ ครัว รวม ๓๑ ครัว เปนชายฉกรรจ์ ๔๓ เด็ก ๓๐ รวม ๗๓ คน หญิงฉกรรจ์ ๓๕ เด็ก ๓๗ รวม ๗๒ รวมชายหญิง ๑๔๕ คน รวมเก่าใหม่ชาย ๕๙๘๘ คน หญิง ๒๑๒๑ คน รวมทั้งสิ้น ๘๑๐๙ คน

การทำนามีแต่ชั่วคนไทย ทำเข้าไร่ทั้งนั้น นาพื้นราบทำน้อย ที่เห็นอยู่เพียงสามแปลงก็เปนนาเจ้าเมืองเสียแปลงหนึ่ง แต่ยังมีเข้าพอคนไทยกินได้มาก ไม่สู้จะต้องซื้อพม่านัก ส่วนจีนนั้นไม่ได้กินเข้าในเมืองเลย กินเข้าในเมืองพม่าทั้งสิ้น เพราะฉนั้นเข้าเมืองพม่าจึงเปนสินค้าสำคัญในแถบนี้ เรือเมล์ชำรุดหยุดเดิรก็เกือบจะอดเข้า เรือเมล์ที่เดิรอยู่ทุกวันนี้สองลำ คือเรือเซหัวของพระยาระนองลำหนึ่ง เรือเมอคิวของอังกฤษลำหนึ่ง แต่เรือเซหัวอยู่ข้างจะคล่องแคล่วกว่าเรือเมอคิว เจ้าพนักงารอังกฤษกล่าวโทษเรือเมอคิวอยู่ว่าเสียเปรียบเซหัว การในเมืองระนองยังมีอยู่อีกซึ่งจะต้องแจ้งความต่อภายหลัง

วันที่ ๒๗ เวลา ๑๑ ทุ่ม ออกเรือเดิรทางช่องหว่างเกาะเสียงไหกับเกาะช้าง ที่ในแผนที่เขียนว่าแสดดัลไอลแลนด์มาไม่มีคลื่นลมอันใดเปนปรกติ เวลาเช้า ๔ โมง ๔๕ นาทีถึงปากอ่าวที่เขาเรียกปาก

กรา มีผู้หนึ่งซึ่งพระยาตะกั่วป่า(๑) ให้ลงมานำร่องชื่อ "หลื่อง" ขอให้ลองเดาดูว่าจะเปนคนชาติไรแน่(๒) นำเรือเข้าข้างใน หลังเกาะกุราเปนที่กว้างใหญ่ แต่มีศิลาในน้ำมาก ที่ปากอ่าวตะกั่วป่านี้เปนเกาะใหญ่ ๆ ตั้งเรียง ๆ กัน มีช่องออกสามช่องในหว่างเกาะ กับฝั่งมีเกาะเล็ก ๆ น้อย ๆ คือเกาะหนู เกาะแมว เกาะนกเปนต้น แลดูเปนเขาสูงใหญ่ซับซ้อนกันไปทั้งสองฟาก พบเรือเวสาตรีซึ่งพึ่งมาถึงในเวลาเช้าวันนี้ เข้าทางปากบั้นส่วน ทอดอยู่ในระหว่างเกาะหนูกับเกาะแมว เรือผ่านไปยิงสลุต เรืออุบลไปทอดที่เกาะเสม็ดน้อยเหนือเกาะหนูขึ้นไป ที่เกาะนี้เปนที่คนตัดฟืนมาตั้งตัดฟืนขายเรือเมล์ ด้วยเรือเมล์มาทอดที่น่าเกาะนี้ เขาทำพลับพลาไว้รับหลังหนึ่ง ทางตั้งแต่ปากกุราเข้ามาถึงเกาะเสม็ดน้อยยี่สิบไมล์ ทอดสมอเวลาบ่ายโมงครึ่ง เวลาเย็นขึ้นดูที่พลับพลาแล้วกลับลงมานอนอยู่ในที่เรือ ระยะทางที่จะขึ้นไปเมืองก็พอจะไปทัน อยากขึ้นเสียวันนี้จะได้ย่นเวลาเช้าอีก แต่เรืออื่นยังมาถึงไม่ทันจึงขึ้นไปไม่ได้

วันที่ ๒๘ เวลาเช้าโมงครึ่งลงเรือกระเชียงเรืออองครักษ์ ลากขึ้นไปได้ ๒ ชั่วโมงครึ่งติด ๔ ครั้ง เพราะกรุยที่ปักร่องและคนที่นำ (มิใช่หลื่อง) ก็เอาแน่ไม่สู้ได้นัก เจ้าเมืองก็ไม่รู้เบาะแสเลย จึงต้องให้ปลดจากเรือไฟดึกระเชียงขึ้นไป ตามริมสองฟากข้างต้นก็เปนป่า

---

(๑) พระยาเสนานุชิต (เอี่ยม ณนคร) เปนบุตรพระยาเสนานุชิต (นุช) ซึ่งเปนบุตรเจ้าพระยานคร (น้อย)

(๒) เปนเชื้อสายฮอลันดา ชื่อ เดอซอง

สะแก ต่อเข้าไปข้างในมีต้นไม้ต่ำ ๆ เพราะฉนั้นจึงไม่ใคร่มีตอในลำคลองมากนัก มีทีทุ่งว่าง ๆ มาก เขาใหญ่ ๆ ไม่ติดเนื่องกันเหมือนอย่างข้างนอก ขาดเปนสาย ๆ และตั้งอยู่ห่างฝั่ง มีที่ชิดฝั่งน้ำอยู่สองเทือก เทือกหนึ่งถึงมีลูกเนินมาตกน้ำมีวัดอยู่ที่นั่น ลำน้ำก็กว้างใหญ่ไม่สู้ตื้นนัก แต่น้ำนั้นขุ่นข้น ด้วยทำเหมืองอยู่ข้างเหนือน้ำเหมือนเมืองภูเก็จ ราษฎรไม่ได้ใช้อาบกินได้ บ้านเรือนซึ่งตั้งอยู่ใกล้ฝั่งน้ำก็มีห่าง ๆ มีที่เปนหมู่ใหญ่อยู่แต่บ้านจีนทำปาณาติบาต แลเห็นแต่ยอดหมากมะพร้าวอยู่ลึก ๆ เข้าไปมาก จนถึงเมืองจึงได้มีบ้านหมู่ใหญ่ตั้งสองฟากน้ำ คิดดูเวลาที่ขึ้นมาทั้งติดทั้งหยุด ๔ ชั่วโมงครึ่งจึงถึงตะพานพลับพลา มียังสตุตเปนแบบมาแต่เมืองระนอง ใช้ปืนบาเหรียมสำหรับเมือง แต่ยิมทหารในเรือขึ้นไปยิง พลับพลาตั้งอยู่ฝั่งตวันตกกลางทุ่งภูมที่คล้ายที่ตั้งพลับพลาเมืองพัทลุง ห่างลำน้ำขึ้นไปสักเส้นเศษ มีท้องพระโรงหลังหนึ่ง ที่อยู่หลังหนึ่ง เรือนข้างในห้าหลังเหลืออยู่ การตกแต่งนั้นทำนองเมืองกาญจนดิฐ เปนแต่ไขล์เกลให้ใหญ่ขึ้นและมากขึ้น เมืองนี้ที่อาบน้ำเปนสิ่งสำคัญ มีทุกห้องทุกแห่ง ทั้งข้างน่าข้างในจัดด้วยความเอาใจใส่ยิ่งกว่าสิ่งอื่น ชอบใจที่ใช้น้ำมันมะพร้าวสว่างดีเหมือนเมืองกาญจนดิฐ น้ำมันปีโตรเลียมใช้ได้แต่แขวนปรำนอกพลับพลาอย่างเดียว พอเวลาเที่ยงคลุ้มฝนมืดจนถึงทอดธุระว่าจะไปเที่ยวแห่งใดไม่ได้ เขาจัดกระบือชนมาไว้ให้ดู ออกไปดูที่เกยริมรั้วค่าย จนชนกระบือสิ้นแล้วเวลาบ่าย ๔ โมงฝนก็ยังไม่ตก จึงได้ขึ้นรถที่จัดมารับออกจากพลับพลาไปหน่อยหนึ่งก็ถึงทาง ซึ่งพระยาเสนา

นุชิตคนเก่าได้ตัดทำขึ้น เมื่อเตรียมจะรับเสด็จครั้งไปเมืองกัลกัตตา ๑๙ ปีมาแล้วนั้น เสาโทรเลขปักไปตามทางนี้ว่าตรงไปเมืองพังงา สองข้างทางข้างหนึ่งเปนที่ลุ่ม ข้างหนึ่งเปนชายเขา ซึ่งผู้หนึ่งบอกว่าเขาหมังม้า ผู้หนึ่งบอกว่า เขาโคค ตั้งอยู่ใกล้ ๆ พลับพลา ฟากถนนข้างเขานี้เปนบ้านน้องพระยาเสนานุชิต ติดกันเปนบ้าน ๆ ตลอดไปทั้งฟากถนน ที่เปนเรือนฝาขาว ๆ มีอยู่สองบ้าน นอกนั้นก็เปนเรือนฝาจากฝากระแชง ค่อนจะอยู่ข้างฝรั่งอยู่หน่อย ๆ น่าบ้านเปนรั้วโปร่งต่ำ ๆ และปลูกต้นประดู่ริมถนนตลอดทั้งแถบ ฟากข้างลุ่มนั้นก็เปนหลังบ้านอีกแถวหนึ่งอยู่ห่างถนนเปนบ้านพวกนี้เหมือนกัน ทั้งบ้านพระยาเสนานุชิตที่ตายด้วย ในที่สุดถนนสายนี้ มีวัดเปนของพระยาเสนานุชิตที่ตายสร้างยังไม่แล้ววัดหนึ่ง ต่อนั้นเลยวลงตลาดเปนที่ลุ่มต่ำลงไป ที่ปากทางมีเรือนเสาสูงอยู่ริมหนองฤๅบึงย่อม ๆ เขาชี้ให้ดูว่าเพราะที่นี่เปนที่น้ำท่วมจึงต้องปลูกเรือนสูงเช่นนั้น ต่อเข้าไปเปนตึกสองชั้นแบบถนนใหม่ เปนแต่ตกแต่งเครื่องจีนเสียหน่อยหนึ่ง แต่พื้นนั้นยกสูงกว่าถนนขึ้นไปสัก ๒ ศอกเศษหนีน้ำ ถนนนั้นดูสูงขึ้นไปทีละน้อยละน้อยจนถึงสามแยก เลี้ยวไปข้างขวาทางไปเมืองพังงา มีตึกสูงสองชั้นทั้งสองฟาก เปนตึกอย่างจีนใหญ่โตตลอดไปจนถึงตะพานออกทางโทรเลข กลับมาทางเดิมแล้วไปทางแยกซ้าย ก็มีตึกเช่นถนนใหม่ต่อไปอีก จนถึงน่าบ้านพระยาเสนานุชิต ถ้าจะเทียบกับเมืองสงขลา ตึกที่นี่ใหญ่โตกว่าที่สงขลาและเปนสองชั้น หลังคามุงกระเบื้องหมดตลอด มีโรงจากแซกแซมอยู่น้อยหลัง ถนนก็กว้างราว ๆ กัน

ระยะยาวของตลาดจะสั้นกว่าสิงขลาก็ไม่มากนัก เห็นได้ว่าเปนเมือง ที่ใหญ่โตบริบูรณ์ด้วยสมบัติ แต่กระไรเลยจะหาที่สี่ขาวฤๅที่ดีบริบูรณ์ ไม่ชำรุดสักแห่งหนึ่งไม่มี โซมตลอดหัวถนนท้ายถนน ที่หักพังลงมา ก็มี ไม่มีรอยที่ได้ซ่อมแซมอะไรเลยสักอย่างเดียว ของที่ขายในตลาดก็ มีร้านผ้าผ่อนอยู่สองร้านหรือสามร้าน นอกนั้นก็ขายแต่ของกินเล็ก น้อยไม่สมกันกับตึกรามเลย ดูโรเรร่วงโรยไปทุกแห่ง ถนนก็เปน รอยแต่งใหม่ ๆ ได้ถามเหตุซึ่งเปนเช่นนี้ ก็ได้เหตุหลายอย่าง คือ อย่างหนึ่งนั้นเปนตึกของพระยาเสนานุชิตเก่า (๑) ทำแจกบุตรเหมือน อย่างตึกถนนใหม่ ไม่มีทุนซ่อมแซมฤๅไม่พร้อมใจกันซ่อมแซมอย่าง เดียวกันกับถนนใหม่นั้นอย่างหนึ่ง ที่เปนตึกของราษฎรอยู่อีกสักสาม ส่วน พลอยโทรมด้วยนั้นว่าเพราะเหมืองที่ดีไม่ใคร่มี พวกจีนจนไป อย่างหนึ่ง เพราะพวกจีนเกิดวิวาทกันเนือง ๆ จนไม่เปนปรกติได้นั้น อย่างหนึ่ง คนที่มีเงินมีทองก็พากันออกไปอยู่ปีนังเสียมาก เปนคำแก้ อยู่เช่นนี้ เมื่อได้พูดจาไต่ถามพระยาเสนานุชิตและพวกจีนรวบรวมการ ทั้งปวงเข้าหมด ก็เห็นว่าเปนเพราะพระยาเสนานุชิตคนนี้ "ลักข์ อย่างยิ่ง" (๒) จะพรรณาไปไม่สิ้นสุด การอันใดเปนไม่มีที่ได้ทำ หยุด นิ่งแท้ทีเดียว เมื่อพูดถึงเรื่องจีนวิวาทกันสั่งให้จัดโปลิศ ก็ว่ามีคน รักษาถนนอยู่แล้ว ๖ คน ให้เงินเดือนคนละสามเหรียญบ้างสี่เหรียญ

---

(๑) คือพระยาเสนานุชิต (นุช ณนคร)

(๒) ลักข์เปนคำแผลงมาจากศัพท์มิลักฃู หมายความว่าโง่เขลา

บ้าง จัดขึ้นอีกเปลืองพระราชทรัพย์เปล่า ๆ จีนชิงไปค้นพบตึกหวง ที่ไว้มาก ๆ จะทำสองชั่วสามชั่วคนก็ไม่หยุด ก็เปนอันสิ้นความคิดมิรู้ที่จะแก้ประการใด ทางที่จะเดิรช้างเดิรล้อขึ้นไปถึงเหมืองดีบุกก็ร้องว่าน้ำท่วมทำไม่ได้ และไกลเหลือเกินนัก ถามว่าทางไกลเท่าใด ก็ว่าครึ่งวันค่อนวัน เหมืองนั้นก็อยู่บนเขา น้ำก็ยังท่วมไปถึงได้ เขาว่าถนนในเมืองไม่ใช่เวลาเสด็จ ต้องเดิรในเฉลียงตึก ดูเหมือนไม่ได้เคยออกจากบ้านไปแห่งใด ที่สุดจนบ้านน้องของตัวที่เรียงอยู่ริมถนนหกเจ็ดบ้านก็ไม่ใคร่ทราบว่าบ้านของใคร ขอพรรณาแต่เท่านี้พอให้เห็นเหตุว่าบ้านเมืองซุดโซมนักเพราะเหตุใด ตามเสียงพวกจีนนั้นว่าไม่มีทุนนั่นแหละเปนข้อสำคัญ พระยาเสนานุชิตเองก็ว่าออกทุนไปแล้วมักไม่ได้คืน จึงไม่เจือจาน การขัดข้องต่าง ๆ มีทางแก้ทุกอย่างเว้นไว้แต่เรื่องลักษณ์ของพระยาเสนานุชิต ถ้าไม่แก้เสียก่อนแล้วอื่น ๆ ไม่สำเร็จหมด

ไปจากตลาดดูบ้านพระยาเสนานุชิต เปนเรือนฝากระแชงอ่อนอย่างกรอบแกรบเต็มที่ แล้วไปดูโรงคลวงที่ถลุงแร่ เพราะที่ระนองขาดอยู่ไม่ใช่เวลาที่เขาถลุง ดูเพื่อจะให้ได้เห็นการตลอดในกระบวรที่ทำแร่ แล้วกลับมาทางเดิม ค้างอยู่ที่พลับพลาคืนหนึ่ง

วันที่ ๒๙ เวลาดึกคืนนี้ฝนตก เดิมคิดว่าจะไปเที่ยวตามบ้านชายเขา เพื่อจะให้ได้เห็นการอยู่ปรกติของราษฎรไม่ใช่แต่งรับเสด็จ แต่เมื่อฝนตกเสียแล้วก็เปนอันไม่ได้ไป เพราะนอกจากถนนที่กล่าวมา

แล้วต้องไต่ตามคันนาทั้งสิ้น เมื่อรับแขกทั้งปวงแล้ว จึงได้กลับลงมาเรืออุบล ได้สั่งให้พระสุนทรวรนาถไปรักษาการที่เมืองคิรีรัฐนิคม เพราะได้ถามพระยาเสนานุชิตถึงเรื่องพระเสนานุวงศ์ตาย ผู้ใดรักษาการและดูแลภาษีอากร เสียงก็หลวมโพรกเต็มที่ และได้ตั้งให้นายจันน้องพระเรืองฤทธิรักษาราษฎร์ เปนพระเรืองฤทธิรักษาราษฎร์อีกนายหนึ่ง ดูก็ควรจะสังเวช พวกพี่น้องเหล่านี้ยืนอยู่เปนกองโต แต่ไม่เห็นใครช่วยใครฤๅไม่ใช้ใคร เจ้าเมืองวิ่งปั่นไปทุกอย่าง ดูแววไม่ใคร่จะมีตามกัน ตึงตึงอยู่ทั้งนั้น(๑) ทอดนอนอยู่ที่น่าเกาะเสม็ดน้อยอีกคืนหนึ่ง

วันที่ ๓๐ ออกเรือคืนนี้ ๑๑ ทุ่ม เดิรทางช่องเรียกว่าปากปั้นส่วนซึ่งเปนช่องล่างที่เรือเวลาตรีมา เมื่อตัดออกมาเกาะภูเก็จ มีลมรวย ๆ เรือโคลงบ้างเล็กน้อย ที่แยแยก็เมากันบ้าง เวลาบ่าย ๔ โมงครึ่ง ถึงเมืองภูเก็จทอดในอ่าว เวลาพรุ่งนี้จะได้ขึ้นบก รีบทำหนังสือนี้ บอกข่าวมาให้ทราบเพียงระยะนี้ก่อน ซึ่งมิได้บอกข่าวในที่ควรจะบอกได้ คือที่กระสังทางชุมพรแห่งหนึ่ง ที่ระนองส่งทางเมล์แห่งหนึ่งนั้น เพราะเหน็ดเหนื่อยมาก และไม่ใคร่มีเวลาว่าง เจ้านาย

---

(๑) ในพี่น้องเหล่านี้ต่อมาได้รับราชการ แต่พระยาคงคาธราธิบดี (พลอย ณนคร) สมุหเทศาภิบาลมณฑลสุราษฎร์ในเวลานี้ เมื่อเสด็จประพาสยังเด็กอยู่

และข้าราชการทั้งข้างน่าข้างในที่มา เจ็บป่วยตัวร้อนด้วยถูกแดดถูกฝนบ้าง ลงท้องเพราะผิดน้ำบ้าง แต่ไม่มีผู้ใดอาการมากมายอันใด วันหนึ่งสองวันก็หาย แต่ตัวฉันมีความสบายมาก

สยามินทร์

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๓

เรื่อพระที่นั่งอุบลบุรทิศทอดที่เกาะลังกาวี

วันที่ ๑๐ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๐๙

ถึงที่ประชุมเสนาบดี ซึ่งรักษาพระนคร

ด้วยแต่ก่อนบอกมาถึงวันที่ ๓๐ เดือนเมษายน ซึ่งมาจอดเรืออยู่ที่เมืองภูเก็จแล้ว บัดนี้จะขอบอกระยะวันต่อมา

วันที่ ๑ เดือนพฤษภาคม เวลาเช้าฝนตกมาก สามโมงฝนหาย จึงได้ขึ้นบก ที่เรือทอดนี้ห่างฝั่งประมาณไมล์ครึ่ง มีทุ่นกรุยปักรายทางตลอดเข้าไป ที่เขาโต๊ะแซซึ่งพระยาวิชิตสงคราม (๑) ทำเปนด่านมีเสาธงบอกเรือไว้ชำรุดเสียเขาซ่อมแซมขึ้นดีแล้ว พระอนุรักษ์โยธา(๒)

---

(๑) พระยาวิชิตสงคราม (ทัด รัตนดิลก ณภูเก็จ) พยายามทำนุบำรุงการทำเหมือง จนที่เมืองภูเก็จซึ่งเปนเมืองขึ้นของเมืองถลางอยู่แต่ก่อน เจริญรุ่งเรืองเปนเมืองใหญ่ หลวงมหาดไทยได้เปนที่พระภูเก็จ แล้วเลื่อนเปนพระยาภูเก็จแต่ในรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อแก่ชราตามีด ทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้เลื่อนเปนพระยาวิชิตสงคราม จางวางเมืองภูเก็จอยู่จนถึงอนิจกรรม

(๒) พระอนุรักษ์โยธา ข้าหลวงรักษาราชการในตำแหน่งผู้ว่าราชการเมือง

พลับพลาที่เมืองภูเก็จ

ได้ทำด่านขึ้นใหม่อีกตำบลหนึ่งที่เกาะตะเภาน้อย อยู่น่าอ่าวมีเรือนตะเกียงและเสาธงบอกเรือ ตึกชาวด่านอยู่หลังหนึ่ง ดูท่าทางเปนอ่าวที่เปนท่าเรือเคยไปมาจอดดีอยู่ มีเรือเมล์เมืองปีนังมาจอดอยู่สองลำ เปนเรือมาจากห้างจีนเดิรห้าวันครั้งหนึ่ง บันทุกดีบุกออก บันทุกเข้าและเสบียงอาหารต่าง ๆ กลับมาเมืองภูเก็จ แต่เดิรแข่งกันอยู่ทั้งสองลำ ไม่ได้ผลัดเปลี่ยนเวลามักจะมาถึงพร้อม ๆ กัน ขึ้นที่ตะพานทำแอบมากับตะพานศิลาเก่าสำหรับท่า แต่ต้องทำยื่นออกมามาก ด้วยลำคลองนั้นน้ำตื้นขึ้นทุกที เพราะเรื่องดินล้างแร่ ตกแต่งผูกใบไม้และมีซุ้มใบไม้ที่ต้นตะพาน กรมการและพวกจีนหัวน่าแต่งตัวเต็มแบบอย่างผู้ดี มาคอยรับอยู่เปนอันมาก แขกที่รักษาด่านยิงปืนทองสลุตเรียบร้อยดี ทหารกรุงเทพ ฯ และโปลิศแขกสำหรับเมืองยืนคอยรับที่ตะพาน ตั้งแต่ตะพานขึ้นไปดาดปรำผ้าขาวมีระบายตลอดทาง เดิรขึ้นไปหลายเส้นจึงถึงบริเวณโรงทหารใหม่ ซึ่งยกลงมาตั้งอยู่ในเหมืองหลวงบำรุงจีนประเทศที่ขุดแร่ขึ้นแล้วอยู่ริมทเล ที่นั้นที่เปนรอยเหมืองขุดลึกลงไป เขาทำประตูกั้นปิดน้ำเพื่อจะได้ขังน้ำจืดซึ่งมาตามเชือกน้ำที่ไขมาทำเหมืองไว้เมื่อเวลาขัดสนน้ำจะได้สูบไปใช้ในการล้างแร่ มูลดินซึ่งขุดเปิดบ่อแร่ กองเปนหย่อมสูง ๆ เหมือนลูกเนินเขาเล็กเขาใหญ่ ถ้าจะว่าไปในบริเวณนั้นก็คล้ายประทุมวัน เมื่อทหารมาอยู่ปลูกโรงใหญ่ขึ้นบนกองดินที่เปนเนินใหญ่ แล้วช่วยทำทางวงเวียนไปตามบ่อแร่ที่ขังน้ำ ปลูกไม้ดอกไม้ผล เปนเหมือนสวนฝรั่ง ครั้งนี้ทำพลับพลาในที่นี้ เขาก็ตกแต่งเพิ่มเติมออกไปกว้างขวางทั่วทั้งบริเวณนั้นเกือบเท่า

ประชุมวัน มีโรงศาลาที่นั่งเล่นหลังเล็กหลังใหญ่ในที่ต่าง ๆ และโรง แถวแปดเหลี่ยมทำด้วยไม้จริงสองหลัง พลับพลาทำที่กองดินใหญ่ใน กลางเหมืองซึ่งมาจัดตั้งรอบทำตะพานใหญ่ยาวข้าม พลับพลานั้นปลูก ด้วยเสาไม้หมากเปนพื้น แต่การกั้นห้องตกแต่งเปนความคิดพระอนุ- รักษ์โยธาซึ่งเปนชาวกรุง ก็คมคายงดงามพิสดารกว่าพลับพลาทั้งปวง การที่ทำพลับพลาที่รับดาดปรำแต่งถนนหนทางเหล่านี้ ได้อาศรัยกำลัง พวกจีนหัวน่าช่วยทำมาก พักอยู่ที่พลับพลารับพวกกรมการและพวกจีน มาหา สนทนาด้วยการต่าง ๆ จนเวลาบ่ายจึงไปดูเหมืองแร่ของหลวง บำรุงจีนประเทศที่ทำอยู่ติดกันกับหลังพลับพลา เมื่อนั่งอยู่บนพลับพลา ก็แลเห็นทำการได้ เหมืองนี้ใหญ่โตควรจะพิศวง โดยกว้างเกือบสาม เส้น ยาวกว่าสี่เส้น ใช้ตะพานที่หาบมูลดินเบิดน่าเหมืองถึงสามตะพาน ที่ขุดแร่ล้างแร่สองแห่ง ใช้จีนลูกจ้างถึงเก้าร้อยคน ที่นี่ขุดลึกลงไป กว่าที่เมืองระนองมากจึงถึงแร่ ได้ดูเวลาล้างแร่เห็นเนื้อดีบุกมากกว่า ที่เมืองระนองหลายเท่า แต่เปนแร่เม็ดใหญ่ ถามได้ความว่าแร่ร้อยชั่ง ได้ดีบุกถึงห้าสิบห้าชั่ง มีศิลาที่ก้อนแร่ปนอยู่ต้องตำก่อนแล้วจึงล้างก็มี เครื่องจักรน้ำใช้สติมเอนยินอย่างโลโกโมติฟ ขนาดสูบแปดนิ้วหมุนสูบ เซนติฟิกัลขนาดท่อแปดนิ้ว แต่วิธีตำแร่ยังใช้แรงคนตำ สู้เมืองระนอง ไม่ได้เขาใช้น้ำ ลักษณะที่ทำผิดกันคนละอย่าง ที่ระนองทำอย่างละ- เอียดลออแต่ไม่ทำใหญ่โต ค่อยทำค่อยไปเหมือนอย่างเก็บส่วนของ ตัวกินเอง แต่ที่ภูเก็จนี้ทำเอาแต่ประโยชน์ที่จะได้มาก ไม่สู้ถ้วนถี่และ ทำไม่เรียบร้อย ในบริเวณตั้งแต่ฝั่งทเลขึ้นไปจนถึงบ้านหลวงบำรุงจีน

เหมืองแร่เก่าหน้าพลับพลาเมืองภูเก็จ

ประเทศไปตามถนนทางสามสิบเส้นเศษ [illegible]เห็นเปนแต่เหมืองที่ขุด
แล้วตลอดไปจนสิ้นสุดตา ที่ภูเก็จนี้พวกจีนไม่สู้ร้อนรนด้วยเรื่องถูกจ้าง
เหมือนอย่างเมืองระนอง เปนแต่อยู่ข้างขัดสนทุน ด้วยพวกเมืองปีนัง
ไม่ใคร่จะออกทุนให้กู้ ด้วยเหมืองดีที่ใกล้ๆ ไม่ใคร่มีใหม่ขึ้น ต้อง
ไปทำทางไกลโสหุ้ยมากมักจะขาดทุน วิธีลักษณะทำก็มีหลายอย่าง
แต่จะพรรณาจะยืดยาวนัก ขึ้นรถไปตามถนนทางไปตลาดตั้งแต่พ้นที่
เหมืองไปถึงบ้านหลวงบำรุงใหญ่โตมาก เบิดสายน้ำมาขังเปนคลอง
ไว้น่าบ้านสำหรับคนอาบกิน มีต้นมะพร้าวเต็มทั้งบ้าน ถัดเข้าไปเปน
บ้านใหญ่อยู่อีก คือบ้านตันเลียงกีและบ้านตันเพ็กเกียด มีคลองซึ่ง
ขุดเข้าไปใหม่สำหรับบันทุกแร่คลองหนึ่ง มีเกวียนล้อเหมือนรถใช้
บันทุกเข้าสารและบันทุกดีบุกมาก มีคนสำหรับรับจ้างพวกหนึ่ง ถัด
คอเวอนเมนต์ออฟฟิศเข้าไปเปนถนนตลาดตึกติดต่อกันทั้งสองฟากประ
มาณสักสามสิบเส้น ดูผู้คนแน่นหนาครึกครื้นเหมือนถนนเจริญกรุง
ได้ไปรถทางตั้งแต่ท่าสักแปดสิบเส้น หมดหมู่ตึกไปก็เปนโรงและเปน
สวน ตึกที่นี่ก็มีเก่าบ้างใหม่บ้างไม่สู้ชุดโซมนัก แต่ถนนนั้นโซมที่เดียว
ทั้งที่ตกแต่งแล้วก็ยังใส่โครกเปือนเปรอะ และขุดต่ำน้ำขังเปนถนนเสีย
ใช้ไม่ได้ทีเดียว เขาเตรียมทางไว้ที่จะให้ไปเที่ยวได้หลายตำบล คือ
ตำบลตลาดกระทู้ทางหนึ่งก็ไม่สู้ไกล แต่เวลาเย็นมากเสียแล้วทั้งฝนตก
ทางเปนหล่มด้วยไปไม่ได้ ทางไปท่าเรือและไปเมืองถลางถึงห้าร้อย
เส้นเศษไปไม่ได้ แต่เพียงไปพ้นเกินตลาดหน่อยหนึ่งเท่านี้ ขากลับก็
ถูกฝนมากจะแวะวัดมงคลนิมิตก็ไม่ได้แวะ เปนแต่ว่าโบกชำรุดซุด

โซมมาก เห็นว่าเปนที่ถือน่าอยู่ จึ่งให้พระยาศรีสรราช (๑) ไปคิดจัดการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถขึ้น กลับมาที่คอเวอนเมนต์ออฟฟิศ (๒) ดูก็อยู่ข้างชุดโซมมาก ที่หลังวังเปนที่น้ำฝนขังเจิ่งไป มีเรือนกระท่อมเล็กกระท่อมน้อยรุงรัง โรงทหารห้าแถวที่ทำไว้รับเสด็จคราวก่อนทหารยกลงไปอยู่เสียริมทเล พวกโปลิศแซกเข้าอยู่สองโรง หลังต่อไปก็ชำรุดเห็นหลังคาพังลงมาก็มี ปลูกตึกสำหรับนายทหารขึ้นใหม่หลังย่อม ๆ พึ่งจะแล้วหลังหนึ่ง ที่พระที่นั่งซึ่งใช้เปนคอเวอนเมนต์ออฟฟีศนั้น ทลายลงทุกหลัง ท้องพระโรงไม่ได้ทำขึ้น แต่หลังยาวซึ่งเปนที่เลี้ยงโต๊ะ และที่ข้าราชการอยู่ทำแล้วเสร็จได้ใช้เปนออฟฟีศอยู่หลังต่อกับพระที่นั่งเขาทำเปนสามชั้นขึ้นใหม่พึ่งจะแล้วเสร็จ พระที่นั่งหลังใหญ่ก็ทำขึ้น ยังค้างปูพื้นและถือปูน การที่ทำขึ้นใหม่หมดจดเรียบร้อยดีกว่าของเดิม บริเวณข้างล่างที่สระอาบน้ำสองสระและที่ขอบเขตเหล่านั้นก็ทำใหม่และตกแต่งเรือกสวนสอาดสอ้านดี แต่บ้านพระยาวิชิตสงครามและบ้านพระยาภูเก็จ (๓) ซึ่งอยู่ติดกับที่นั้นชำรุดซุดโซมมากทั้งสองแห่ง หมดเวลาจวนค่ำจึ่งได้กลับมาลงเรือ จำนวน

(๑) พระยาศรีสรราชภักดี (หนูเล็ก โกมารกุล ณนคร) ข้าหลวงใหญ่กำกับหัวเมืองฝ่ายตวันตก รวมทั้งเมืองภูเก็จด้วย

(๒) คอเวอนเมนต์ออฟฟีศ ตั้งที่บริเวณวังซึ่งพระยาวิชิตสงครามสร้างรับเสด็จ คราวเสด็จกลับจากอินเดีย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๒

(๓) พระยาภูเก็จโลหเกษตรารักษ์ (ลำดวน) บุตรพระยาวิชิตสงคราม

ตลาดเมืองภูเก็จ

เหมืองใหญ่ที่ทำอยู่ในเมืองภูเก็จเดียวนี้หกสิบสองตำบล เหมืองน้อยหกสิบเก้าตำบล รวม ๑๓๑ เหมือง จีนที่ทำการอยู่ ๘๙๘๔ คน จีนที่เข้าออกในเมืองว่าเปนต่างปีมากต่างปีน้อย เข้าง่ายออกง่ายไม่เหมือนเมืองระนอง ถ้าฝนดีน้ำดีพวกจีนก็เข้ามาก ถามจำนวนจีนเข้าออกเทียบดูสองปี ปีชวดสัมฤทธิศก (พ.ศ. ๒๔๓๑) จีนเข้า ๗๐๖๐ คน ออก ๔๔๖๘ คน เข้ามากกว่าออก ๒๕๙๒ คน รัตนโกสินทรศก ๑๐๘ [๒๒] จีนเข้า ๕๖๐๙ คน ออก ๖๘๑๘ คน ออกมากกว่าเข้า ๑๒๐๙ คน ถ้าคิดเทียบดูในสองปีนี้ก็ยังมีคนเหลือติดเมืองมาก พิเคราะห์ดูก็ยังจำได้เมื่อมาสิบเก้าปีแล้วนั้น ตึกรามผู้คนแน่นหนาขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก แต่ในแถวตลาดเขาตรวจได้จำนวนตึกถึง ๓๑๑ หลัง เรือน ๓๖๗ หลัง รวม ๖๗๘ หลัง คน ๒๗๖๗ คน ที่ตลาดกระทู้ตึก ๒๖ หลัง โรงร้าน ๑๑๒ หลัง รวม ๑๓๘ หลัง คน ๖๒๓ คน ตามแขวงอำเภอ ๘ ตำบล ๕๙๑ เชิงเรือน คน ๒๒๗๗ คน ไม่ได้นับคนที่ทำเหมือง เมื่อเรือแล่นมารอบเกาะไม่ได้เห็นเขาใดที่ว่างไม่ได้ทำไร่สักเขาหนึ่งเลย บันดาหัวเมืองข้างแถบตวันตกนี้ จะหาเมืองใดมีผู้คนมากเหมือนเมืองภูเก็จไม่มีแล้ว เปนเมืองที่จำจะต้องบำรุงรักษาไว้อย่าให้ซุดโซมลงได้ โปลิศที่รักษาเมืองอยู่ทุกวันนี้เปนหลายหมวดหลายกอง มีทั้งไทยทั้งจีนทั้งมลายูทั้งแขกแต่งตัวต่าง ๆ กัน แขกต่อแขกด้วยกันเองก็แต่งตัวไม่เหมือนกันถึงห้าพวก การฝึกหัดก็ดูไม่เรียบร้อยเหมือนเมืองระนอง บอกเพลงปีนยังเปนภาษาอังกฤษ จำนวนโปลิศที่ใช้อยู่ทั้งสิ้น ๒๐๘ คน เสียดายมีเวลาน้อยนักไม่ทันที่จะตรวจตราไต่ถามการตลอด และในเวลานี้ฝนก็ชุก

ระนองมีลูกจ้างอยู่ร้อยเศษ มีพวกจีนทำเองบ้าง ลูกจ้างอีกประมาณสองร้อยคน แร่ดีบุกที่เมืองตะกั่วทุ่งไม่เหมือนตะกั่วป่า มักจะมีเปนห้วงเปนตอนไม่ใคร่เปนลำสายใหญ่ เหมืองหนึ่งที่เปนอย่างใหญ่ คนทำก็ไม่เกินห้าสิบคน ถัดโรงคลวงไปเปนศาลากลางอยู่น่าบ้านพระบริสุทธิ์ เปนควนอันเดียวกันกับที่ตั้งพลับพลา ที่บ้านนั้นตีระเนียดไม้กระดานกว้างขวางแน่นหนา หลังประตูเปนร้านท่าสู้เจ๊กเหมือนกันข้างในบ้านนั้นเปนสองตอน มีเรือนจากอยู่นอกตอนหนึ่งอยู่ในหมู่หนึ่งเปนเรือนใหญ่ มีตึกฝาขัดแตะถือปูนใหญ่หลังหนึ่ง ตามลานบ้านก็ปราบราบเรียบและปลูกต้นไม้เปนระยะ แต่เปนที่ตั้งใหม่ต้นไม้ยังไม่โต ถ้าจะเทียบกันกับบ้านพระยาสาย (๑) ก็เห็นจะพอรับรองกันได้ ข้างหลังบ้านออกไปทำสวน ปลูกต้นจำปาดะ ทุเรียน มม่วงหิมพานต์ มะพร้าว ตัดถนนหลายสาย ปลูกต้นไม้เปนอะเวนยู แต่ยังย่อม ๆ ขนาดสองปีสามปีทั่วไปทั้งนั้น ออกจากบ้านพระบริสุทธิ์เดิรไปตามถนนใหญ่ถึงควนหน่อยหนึ่งถึงถนนตลาดกว้าง ๖ วา มีโรงตลาดเหมือนอย่างเมืองระนองหลายสิบหลังแล้ว แต่ยังไม่เต็มมีที่ว่างมากมีตึกกำลังก่อสร้างขึ้นใหม่สองหลัง ถนนตลาดนี้ก็พึ่งเกิดขึ้นใหม่ในครั้งพระบริสุทธิ์ผู้นี้ออกมาจัดการ เดิรไปสุดตลาดแล้วขึ้นรถกลับมาแยกไปโดยทางสายโทรเลข ซึ่งไปต่อแด่นเมืองพังงาระยะทาง ๑๑๘ เส้น เขาทำเปนถนนรถกว้างสี่วา พูนดินได้ที่มีรางสองข้างน้ำไม่ขังถนน ในเวลานี้ฝน

---

(๑) พระยาสาย เจ้าเมืองสายบุรี ในมณฑลปัตตานี

ตกชุกอย่างยิ่งทางก็ไม่เปนหล่มโคลนมาก เปนแต่รถไปฝืดเพราะเปียกบ้างบางแห่ง และทางนั้นขึ้นสูงลงต่ำเปนลูกเนินไปทั้งนั้น ที่สูงมากก็ตัดฉายลงมาพอให้ราบรถไปได้ การที่ทำถนนนั้นเขาทำเปนเมื่อแรกคิดว่าจะไปดูสักหน่อยหนึ่งพอให้เห็นภายในแล้วจะรีบกลับ แต่ครั้นเมื่อไปตามทาง เห็นภูมิฐานบ้านเมืองงดงามและมีการเพาะปลูกที่เกิดขึ้นใหม่น่าดูอยู่ จึ่งได้เลยต่อไปตามข้างทางข้างซ้ายมือนั้นแต่เห็นเขาเปาะ ซึ่งเปนเทือกยาวใหญ่ แลเห็นแต่ในลำคลองขึ้นมายืนประจำไปตามข้างถนนจนตลอด ที่บนหลังเขานั้นก็เปนที่ทำไร่รายกันไป ที่พื้นล่างเปนที่ราบก็เปนนาออกมาจนถึงข้างถนนโดยมาก ที่เปนหมู่ไม้เล็ก ๆ ยังมิได้ตัดฟันลงทำนานั้นน้อยกว่าที่เปนนา ฟากข้างขวาไม่มีเขา แต่มีนาคั่นกับป่าไม้เล็ก มีบ้านเปนหมู่ ๆ อยู่บ้าง ส่วนพริกไทยเกิดขึ้นใหม่หลายแห่ง ส่วนของพระบริสุทธิ์เองเปนที่กว้างใหญ่มีพริกไทยที่ได้ลงแล้วหมื่นสองพันค้าง ได้ชักชวนพวกจีนที่มีทุนรอนให้ลงทุนทำอีกหลายแห่ง เห็นตามข้างทางกำลังปลูกอยู่โดยมาก เขาได้ประกาศว่าถ้าผู้ใดปลูกพริกไทยขาดทุน ไม่ชอบใจขายจะรับซื้อค้างละเหรียญและ ๕๐ เซ็นต์ตามที่เปนผลและยังไม่เปนผล ดังเกตดูพื้นแผ่นดินริมทางก็คล้ายกับเมืองจันทบุรี จะเสียเปรียบกันก็เรื่องน้ำ ที่นี้ต้องใช้น้ำบ่อไม่มีลำธาร เห็นว่าความคิดที่ทำนุบำรุงการเพาะปลูกนี้เปนทางที่ถูกแท้ ด้วยการทำดีบุกในเมืองเหล่านี้มีแต่จะร่วงโรยน้อยลงไป เพราะเขตรแดนก็แคบ ดีบุกทำมาช้านานก็มีแต่จะหมดไปสิ้นไป ตัวอย่างที่ปลูกพริกไทยได้ประโยชน์มากเช่นเมืองตรังก็มีอยู่ เมื่อ

สุดทางนี้ถึงลำคลองเรียกว่าคลองวัดถ้ำ เปนลำธารตื้น ๆ น้ำริน ๆ ไม่กว้างนัก ที่นี่เปนพรมแดนกับเมืองพังงา ทางฝากข้างพังงาก็ตัดทางกว้างจะระบิกเฆ่าโทรเลขแล้ว แต่ไม่ได้ปราบราบเปนถนนต้นไม้เล็ก ๆ ขึ้นเต็ม เขาปลูกพลับพลายกไว้หลังหนึ่งที่ใกล้ต้นชัณฑสกรริมลำคลอง ต้นไม้นี้กำลังมีดอก เมื่อแลเห็นบนต้นคล้ายดอกประยงค์ สีดอกแก่เหลืองที่ดอกอ่อนเขียวเปนช่อโต ๆ เมื่อเก็บลงมาเห็นดอกใหญ่ขนาดดอกรสคนธ์ตูม เมื่อบานกลีบแยะออกเปนสี่กลีบแต่กลีบไม่กาง ถัดจากพลับพลานั้นเปนทางเลียวโอนไปหน่อยหนึ่ง ขึ้นที่เนินสูงไปตามลำดับ จนถึงเขตรวัดถ้ำ มีกุฎีพระสงฆ์อยู่หมู่หนึ่ง ลานวัดกว้างมีไม้ดอกไม้ผลบางอย่าง คือลิ้นทมและมะเฟืองเปนต้น รายเปนขอบคันปากถ้ำนั้นอยู่ต่ำเสมอพื้นดิน ข้างซ้ายเปนเพิงหน่อยหนึ่งแต่ตื้น ช่องปากถ้ำกว้างจนแสงสว่างส่องได้ตลอดถ้ำ เวลาที่ไปกำลังมืดมัวฝนยังแลเห็นทางเดิรได้ สัณฐานถ้ำนั้นเหมือนเก๋งเรือสำปั้นเก๋ง ฤๅจะว่าประทุนก็ได้ ตรงกลางเข้าไปกว้างเกือบเสมอกันหมดตลอด เว้นแต่ที่ปากถ้ำ ในนั้นมีพระพุทธรูปยืนใหญ่อยู่ริมประตูองค์หนึ่ง ต่อเข้าไปมีพระนั่งใหญ่ ๆ บ้างเล็กบ้าง มีพระปางห้ามญาติองค์หนึ่ง พระนอนใหญ่องค์หนึ่ง พระนิพพานองค์หนึ่ง ปลายถ้ำเข้าไปตรงน่าพระนอน มีศาลาสองห้องโถง ๆ ผูกพัทธสีมาเปนโบถ มีพระสงฆ์นั่งคอยรับอยู่ห้ารูปที่ใกล้พระนิพพาน มีศิลาเปนรูปใบเสมา จารึกอักษรไทยเปนขอมว่า พระพุทธศักราช ๒๔๐๑ จุลศักราช ๑๒๒๐ ปีมเมียสัมฤทธิศก พระบริสุทธิ

โลหภูมินทราธิบดี มีนามบัญญัติเดิมว่า ถินนาม(๑) เปนที่(พี่)ผู้ใหญ่ พระเพ็ชรคีรีศรีพิไชยสงครามปลัดผู้น้อง มีนามบัญญัติเดิมว่า ปุตตนาโม ต่อไปพรรณาถึงเรื่องที่ลงทุนลงรอนมาสร้างและเอาอัฐิคุณยายคุณมารดาบรรจุไว้ในพระปรางค์ ลงท้ายอธิฐานไม่เอาสวรรค์สมบัติมนุษย์สมบัติจักรพรรดิมหาศาล จะขอให้ได้ตรัสรู้เปนพระสัพพัญญูตญาณ อย่างพุทธภูมภักดิ์แท้ ต่อขึ้นไปข้างหลังถ้านั้น เปนถ้าเวิ้งสูงขึ้นไปอีกชั้นหนึ่งแต่ช่องสว่างกว้างดูเปนรอยน้ำซึมเปนน้ำเงินไปเกือบทั้งถ้ำ ข้างซ้ายเดิรต่อเข้าไปได้อีกยาวแต่มืด ถ้าจะว่าแต่ในตัวถ้ำกันแล้ว ถ้ำนี้อยู่ข้างหมดจดเรียบร้อยกว่าที่เมืองพัทลุง เปนถ้ำสำหรับคนแก่ไปได้เหมือนกัน ราษฎรไปประชุมกันทุกปี กลับจากถ้ำมาตามทางเดิรถึงพลับพลาเวลาพลบ พักกินเข้าอาบน้ำ ฝนตกเสมอเวลาจวนทุ่มหนึ่งจึงได้กลับ เพราะไม่ได้ตระเตรียมตัวมาจะค้าง ๔ ทุ่มเศษจึงได้ถึงเรือที่เกาะหมาก

วันที่ ๓ ขึ้นเมืองพังงาค้างอยู่บนเมืองพังงาคืนหนึ่ง

วันที่ ๔ ไปเที่ยววัดประพาศประจิมเขตร แลที่เขาหลังบ้านแล้ว กลับลงมาเรือ

วันที่ ๕ ลงเรือเข้าไปในลำน้ำปากลาว แล้วกลับมาขึ้นที่เกาะหมาก ในสามวันนี้ฝนตกยังค่ำยังรุ่งเปนคราว ๆ ลมพายุพัดจัด เห็นว่าจะเปนเวลาเปลี่ยนฤดู แต่เวลาที่มีคลื่นลมนี้ เรือจอดอยู่ใน

---

(๑) พระบริสุทธิ ฯ คนนั้นชื่อถิน

เกาะหมากบังลับ ไม่ได้ถูกคลื่นเปนแต่ถูกลมกับฝน แลเปนเวลาขึ้นอยู่บกเสียบ้าง

วันที่ ๖ ออกเรือจากเกาะหมาก ลมสงบเปนแต่ยังมีลูกคลื่งน้อย ๆ จะแวะที่กระบี่แลประกาไส ก็เห็นว่าวันเกินกำหนดในโปรแกรมมากแล้ว จึ่งได้ลงไปเกาะลันตาทีเดียว ถึงเวลาบ่ายจะขึ้นก็เปนเวลาน้ำลงทอดนอนอยู่คืนหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันที่ ๗ เข้าในแม่น้ำเมืองตรัง แลขึ้นเมืองตรังในวันนั้นค้างอยู่คืนหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันที่ ๘ เวลากลางวันกลับลงมาเรือ ค้างอยู่ในลำน้ำอีกคืนหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันที่ ๙ ออกจากเมืองตรังลงมานอนที่เกาะตรูเตาแขวงเมืองไทรบุรีคืนหนึ่ง

วันที่ ๑๐ เวลาเช้าเลื่อนลงมาจอดที่อ่าวคัวเกาะลังกาวี จะได้อยู่ที่เกาะลังกาวีนี้อีกสองคืน เที่ยวที่เกาะลังกาวี เพราะการที่คิดจะไปเมืองสตูลเมืองปลิตแต่ก่อนนั้นเปนอันจะต้องเลิก ด้วยจะไปสองเมืองนั้นเรือจะต้องทอดอยู่ที่เกาะลังกาวีนี้ ลงเรือไฟเล็กไปสี่ชั่วโมงต้องให้ถูกคราวน้ำหาไม่ก็เปนเลนตื้นออกมาเรือไฟเข้าไม่ได้ เมื่อขึ้นแล้วต้องถอยเรือไฟออกมาให้พ้นที่ตื้น ขากลับต้องให้อยู่ในคราวน้ำหาไม่ก็เปนเลนแห้งแลต้องตีกระเชียงออกมาด้วย กลัวว่าเวลานี้จวนมรสุม ถ้าถูกลมจัดจะตีกระเชียงกลับออกมาไม่ไหว แลดูตามระยะทางนั้น ถ้าโดยจะไปสดวกดีไม่มีเหตุการณ์อันใด ก็จะต้อง

รูปหมู่ฉายที่บ้านพระยารัตนเศรษฐี ซึ่งพระราชทานชื่อว่าบ้านระนอง ที่เกาะหมาก

ไปสัก ๓๒ ชั่วโมงทั้งไปทั้งมา เห็นเหลือเกินนักจึ่งได้งดเสียไม่ไป ที่เที่ยวที่นั่นก็มีหลายแห่ง จะร่นวันเข้ามาให้ถึงเมืองไทรให้เร็วขึ้นอีกก็ไม่ได้ ด้วยการข้างเมืองไทรเขายังไม่แล้ว เพราะมาเร็วเกินกำหนด วันที่ ๑๓ จึ่งจะได้ไปเมืองไทร พระยาไทรบุรีมารับอยู่ที่เกาะลังกาวีนี้ บันดาผู้ที่มาเปนสุขสบายทั้งสิ้น จะบอกรายละเอียดเช่นตอนต้นมาในเวลานี้ไม่ทัน จึ่งได้บอกความย่อมาให้ทราบก่อน

สยามินทร์

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๔

บ้านสยามเมืองสิงคโปร์

วันที่ ๗ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๐๙ [๒๓]

ถึงที่ประชุมเสนาบดี ซึ่งรักษาพระนคร

ด้วยหนังสือที่บอกมาแต่ก่อน ขาดระยะมาช้านานได้ร่างไว้เพียงถึงเมืองพังงา ซึ่งได้ส่งเข้ามาด้วยกับหนังสือนี้ แต่ที่แท้หนังสือซึ่งเล่าด้วยเมืองพังงานี้มิใช่เขียนในวันนั้นได้ ต้องทอยวันลงมา เขียนเมื่อเวลาเดิรเรือ ครั้นเมื่อไปถึงเมืองไทร ก็สิ้นเวลาที่จะได้เขียน เพราะต้องไปไหน ๆ ทางบกวันยังค่ำตลอดมาจนถึงวันนี้ ถึงว่ามาในทางเรือบ้างก็เปนเวลาพักเหนื่อยยังไม่ใคร่พอเสียอีก อย่าว่าแต่ซึ่งจะทำบอกยาว ๆ เช่นนี้เลย แต่จดหมายเรื่องย่อสำหรับกระเป๋าเสื้อก็ค้างอยู่ ๕ วัน ๖ วัน ต้องมีกระดาษเล็ก ๆ จดย่ออีกชั้นหนึ่ง จึงเปนการเหลือกำลังที่จะบอกเล่าได้ จึงมิได้มีหนังสือเข้ามา ด้วยอาศรัยใช้โทรเลขเปนการเร็ว ในเวลาพรุ่งนี้จะออกจากสิงคโปร์ไม่มีโทรเลข แต่ไม่มีโอกาศที่จะส่งหนังสือนอกจากส่งเรือเข้าไป จึงขอบอกข่าวย่อตามที่เปนไปแล้ว ต่อข่าวย่อที่ได้บอกมาแต่เดิม เพียงถึงเกาะลังกาวี

คือวันที่ ๑๐ เดือนพฤษภาคม ออกเรือจากเกาะตรูเตามาถึงเกาะลังกาวีทอดที่เรียกคำบลคัว เวลาเย็นขึ้นไปไล่กระจง รุ่งขึ้นวันที่ ๑๑ ลงเรืออ่องกงไปขึ้นที่น่านอกเรียกว่าบุเราตะลากา แปลว่าบ่อ

โบราณ คือน้ำตกใหญ่แต่กั้ดน่าหินเปนบ่อๆ พวกเขากว่า ๗ แต่เรานับดูเหมือนจะกว่า กลับมานอนที่ตำบลคิว วันที่ ๑๒ ขึ้นที่ตะยาบุนคิง แปลว่านางมีครรภ์ คือมีทเลสาบน้ำจืดตรงกับลัยคฤๅอะไรที่มีในเมืองสกอตแลนด์ชุมๆ เห็นจะเปนแห่งเดียวที่ได้มีในพระราชอาณาจักรของเรา น้ำจืดกับน้ำเค็มอยู่ใกล้กันน่าพิศวงอยู่ เวลาค่ำไปที่คิวจะริตะ ถ้ำจาริก มีหนังสืออาหรับโบราณเหมือนพระฉายอยู่ที่น่าผาแลมีถ้ำด้วย กลางคืนเดิรเรือไปเมืองไทร วันที่ ๑๓ ขึ้นเมืองไทรอยู่ที่อะนะปูเกต ฝนตกไม่ได้ไปแห่งใด วันที่ ๑๔ ไปบาไลเบซา คือศาลากลางแลตลาด วันที่ ๑๕ ไปตะงะทิ่มรหุ่มฝังศพญาติวงศ์สุลต่านเมืองไทร เวลาค่ำดูละคอน แขกเรียกว่า "บังซาวัน" เลียนละคอนฝรั่ง วันที่ ๑๖ ไปบ้านพระยาสุรพลที่ทางไปสงขลา ดูไล่หมูป่าแลชนโคชนกระบือ วันที่ ๑๗ ออกจากเมืองไทรไปเมืองปีนัง ขึ้นบกเวลาค่ำอยู่ที่เรือนระนอง วันที่ ๑๘ รับเยี่ยมเยียนเรสิเดนต์เคาน์ซิลเลอเปนต้น แลผู้อื่นๆ เวลาเย็นไปดูที่น้ำตก วันที่ ๑๙ ไปคอเวอนเมนต์ออฟฟิศ. เตาน์ฮอลบ้านเรสิเดนต์เคาน์ซิลเลอที่ทำใหม่ เรสิเดนต์เคาน์ซิลเลอไปด้วย ค่ำดูสวิชแบกเรลเว วันที่ ๒๐ ลงเรือไปเข้าคลองกวาลามุดากลับทางบกในโปรวินศ์เวลเลสลี มาลงเรือที่บาก๋นตวนกะจิ ข้ามกลับมาเกาะปีนัง วันที่ ๒๑ ขึ้นไปบนเขาสูงกินเข้าเริ่มสายน้ำตกในสวนเต็กซุน แล้วขึ้นไปพักกินกลางวันบนเรือนเจ้าเมืองยอดเขา กลับแวะที่สวนเชิงเขา วันที่ ๒๒ ลงเรือข้ามไปขึ้นที่ท่าบัตเตอเวอทเรสิเดนต์เคาน์ซิลเลอไปด้วย ไปตามทางบกถึงตำบลกุเล็มในแขวงเมืองไทร

ดูการทำสวนแลโรงจักรทำแป้งมันสำโรง แล้วกลับมาดูโรงหีบอ้อยที่ตำบลไปร ลงเรือในลำแม่น้ำไปร ออกปากอ่าวมาขึ้นเกาะปีนัง วันที่ ๒๓ ไปดูคุกดูโรงพยาบาลแลสวนจีนหลีปีเยียว วันที่ ๒๔ ไปดูวัดนางชี แล้วไปสวนจีนชูบูนก็อองแลบ้านสวนพระยายุทธการ เวลาค่ำลงเรือไปจอดนอนที่ปุโลดิเมา วันที่ ๒๕ ลงเรือเลดีเวลด์ไปเข้าลำแม่น้ำลารุตขึ้นรถไฟที่ปอตเวลด์ไปตำบลไต้เผง ดูทำเหมืองแร่ดีบุกแลพบกับรายายุสพซึ่งเรียกว่าสุลต่านอีดรีส์แลญาติวงศ์ เลี้ยงกลางวันที่เรสิเดนศ์ แลดูอื่น ๆ บ้างแล้วกลับ เรือเดิรยังรุ่ง วันที่ ๒๖ ถึงเรืออุบลซึ่งล่วงน่ามาคอยรับที่ปุโลดินดิง ออกเรือไปเข้าแม่น้ำกลังเปนเวลาค่ำเข้าไม่ได้ทอดอยู่ข้างนอก เรือเวสาตรีแล่นตามมาภายหลัง ด้วยความประมาทของกับตันเรือไปติดศิลาที่ปุลูอันซา วันที่ ๒๗ รายาสะเลมันซึ่งเปนรายามุดาเมืองสลางอกับคนอื่น ๆ ลงมารับนำเข้าไปในแม่น้ำกลัง ต้องรออยู่อีกวันหนึ่ง เพราะเขาเตรียมรับตามโปรแกรมเดิม ต่อพรุ่งนี้ วันที่ ๒๘ ขึ้นรถไฟจากกวาลากลังไปกวาลาลุมปอ ดูที่ต่าง ๆ รับรองที่บ้านจีนอายกซึ่งเปนลิยิสเลติฟเคานซิลเลอ กลับค่ำล่องน้ำลงมาหยุดรออยู่ที่ปากอ่าว วันที่ ๒๙ ออกจากปากอ่าวแม่น้ำกลัง เวลาจวนค่ำถึงมะละกา ขึ้นบกเที่ยวแลมีการเลี้ยงกลางคืน ออกเรือเวลา ๒ ยาม วันที่ ๓๐ เวลา ๒ ทุ่มถึงเมืองสิงคโปร์ ๔ ทุ่ม ขึ้นอยู่ที่เรือนสยาม (๑) วันที่ ๓๑ รับแอตดิงคอเวอน

---

(๑) คือบ้านพระอนุกูลสยามกิจ (ตันกิมเจ่ง) กงสุลเยเนราลที่เมืองสิงคโปร์ ให้ชื่อบ้านว่า "สยามเฮาส์"

เนอมาเยี่ยม ไปโรงพยาบาลทำบุญวันตายของหญิงใหญ่แลลูก (๑) ค่ำไปห้างจีนกวางตุ้ง วันที่ ๑ มิถุนายน ไปห้างแล้วไปกินน้ำชา บ้านเจ้าเมืองดูขังน้ำ วันที่ ๒ ไปแบงก์โปสตออฟฟีศคลาบ เวลาค่ำดูออปราที่เตาน์ฮอล วันที่ ๓ ไปแรฟฟลสกูล แลแองโคลไชนีสสกูล ไปมิวเซียมโรงจักรสูบน้ำ แลไปห้างบ้าง วันที่ ๔ ดูที่ทำน้ำแข็ง ที่ทำน้ำมันแลไปกาเดนปาตี้เซอชาลส์วาเรน (๒) ค่ำไปเวตดินเนอที่คอเวอนเมนต์เฮ้าส์ วันที่ ๕ ลงเรือไปดูอู่ตันยงปากาแลดูเรือเมล์เยอรมัน ซื้อหอยในเรือ วันที่ ๖ ไปดูคุกแลดูทหารตรุบบิงคอเลอ ที่ตังลินแบแรก วันที่ ๗ ไปดูที่ทำสับปรศ ซึ่งทำที่บ้านของเราเอง แล้วไปบ้านสวนพระยาอนุกูล เวลาเย็นไปในการรับรองของพวกทหารที่ป้อมแคนนิง เวลาตี๑๑ วันนี้จะลงเรือ ออกจากสิงคโปร์พรุ่งนี้เช้า วันที่จะไปต่อไป ได้บอกโทรเลขล่วงน่าแล้ว ส่งสำเนามาให้ด้วย (๓) วันที่กะนั้น "ผ่าน" แรงอยู่หน่อยหนึ่ง เหลือเผื่อขาด ถ้าคิดตามระยะจริง ๆ เห็นจะเหลือสักสองวันฤๅสามวัน เมื่อไปถึงสงขลาจะส่งเรือเข้าไปบอกข่าวก่อน

---

(๑) คือสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ กับสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพ็ชรรัตน์

(๒) เซอ ชาลส์ วาเรน คือนายพลบังคับการทหารที่เมืองสิงคโปร์

(๓) คือสำเนาที่พิมพ์ต่อท้ายพระราชหัตถเลขาฉบับนี้

ได้เขากระท้อย ต้องถึกระเชียงขึ้นไปน้ำแห้งเรือติดบ่อย ๆ ภายหลังจนต้องเขน พระยาบริรักษ์ภูธรเห็นขึ้นไปช้า จึ่งได้ลงเรือพาคนมาคอยเขนเรือด้วย ตั้งแต่ลงเรือขึ้นไปฝนตกพรำเพรื่อไม่ใคร่มีเวลาหยุด มากบ้างน้อยบ้างอากาศมัวคลุ้มไปวันยังค่ำ การที่ฉันสังเกตจำได้แต่ก่อน(๑) ว่าเมืองพังงามีภูเขาใหญ่ยาวริมน้ำ แลมีเพิงซึ่งเรือเข้าไปจอดได้ริมน้ำเหมือนพฤกกระดาที่ทางไปไทรโยคนั้น ก็ยังเปนความจริงมั่นคงอยู่เปนแต่เพิงที่นี่กว่าโตนั้นเล็กไปกว่าที่จำได้มาก ไม่มีโตเท่าพุฤกกระดาสักแห่งเดียว เรื่องเลียงผาที่ได้เคยเห็นแต่ก่อน ครั้งนี้ไม่มีเลย ถ้าจะพาลว่าเพราะฝนตกก็เหนจะได้ มีผู้สอบถามชาวบ้านนั้นก็รับว่ามีจริงตามเขาเหล่านี้มีน้ำหยดหลายแห่ง คือที่ในใต้เพิงเปนต้น เพราะเขานั้นเปนเขาศิลาปูน เปนโพรงซอกแซกมาก มีประเภทอันเดียวกันกับเขาทางลำน้ำน้อยแต่ที่นี่สูงตลอดเนื่องกันไป ถ้าจะประมาณตาดู เห็นสูงมาก แต่เขาประมาณกันว่าอยู่ในแปดร้อยฟิตเท่านั้น เห็นจะเปนเพราะเขานั้นชันดังกำแพง ไม่มีที่ลาด ๆ ลงมาเลย แลเราเข้าไปชิดเชิงเขาทีเดียวจึ่งได้เห็นสูงง้าอยู่บนศีรษะ เขาทำตะพานรับที่ตรงลานซึ่งปลูกพลับพลาครั้งก่อน เปนที่เตียนราบกว้าง หญ้าแพรกขึ้นเขียวเสมอเหมือนสนามหญ้า มีพลับพลาโถงใหญ่หลังหนึ่ง พลับพลาที่ประทับแรมย้ายไปทำที่บ้านท่าช้างเหนือน้ำขึ้นไป ต้องขึ้นรถจากพลับพลา

---

(๑) คือเสด็จประพาสคราวแรกเมื่อขากลับจากอินเดีย เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๑๕

พลับพลาที่เมืองพังงา

ตะพานน่านไปทางประมาณสัก ๑๕ มินิต ถนนที่ไปนั้นเปนถนนเก่าที่ทำแต่ครั้งมาคราวก่อน เขายังรักษาไว้เรียบร้อยเปนปรกติดี มีหญ้าขึ้นตามขอบถนนสองข้างไม่เปนรอยทำใหม่ แต่ไม่ได้ทำเพิ่มเติมขึ้นจากที่ทำไว้แต่เดิมเลย คงมีถนนตั้งแต่ท่าที่ขึ้นไปจนถึงวัดคงคา ซึ่งเปลี่ยนชื่อเปนวัดประพาสประจิมเขตร์ทาง ๑๑๘ เส้นเท่านั้น มีทางเล็ก ๆ แยกไปบ้านพระยาพังงาบ้างไปตลาดริมน้ำบ้าง ก็เปนทางทำในคราวเดียวกัน ชมได้แต่ว่ารักษาดีไม่ปล่อยให้ซุดโซมไปเหมือนเมืองตะกั่วป่าเมืองภูเก็จ แต่ที่จะงอกงามอะไรขึ้นอีกนั้นไม่มี วันนี้จะไปเที่ยวแห่งใดก็ไม่ได้ พอถึงพลับพลาฝนก็ยิ่งตกหนักลงมา จนสาดเข้าไปในพลับ-พลาที่เปนท้องพระโรงเปียกเกือบครึ่งหลัง ได้ถามพระยาพังงาถึงทางโทรเลขซึ่งตัดไปต่อเมืองตะกั่วทุ่งที่คลองวัดถ้ำ ก็ว่าทางนั้นแล้วเสร็จเปนแต่ไม่ได้ทุบปราบต้นไม้ต้นหญ้าขึ้นรก ถ้าจะตัดเปนทางเดิรก็เพียง ๒๐๐ เส้นแต่คร่างไปว่าเปนที่ดีอยู่แต่ที่ใกล้แดนเมืองตะกั่วทุ่ง ต่อเข้ามาข้างในมีศิลาเปนที่สูงบ้างต่ำบ้าง แต่มิใช่สูงเป่นภูเขา ถ้าโปรดให้ทำก็จะทำได้ แต่จะไม่สู้มีประโยชน์อันใดนัก ทางเดิมที่ "พอจุรอยผู้เดียวเดิร" มีอยู่ จะบิดเสียให้เดิรทางใหม่ ฉันเห็นว่าดีที่ได้รักษาสายโทรเลขง่าย แลทางใหม่นี้ก็เปนทางตรงใกล้ด้วย จึงได้สั่งให้ตัดตามระยะทางนั้น ก็ได้ความว่ามีคนอยู่ทำไร่บ้างนาบ้างตามพื้นที่ เปนตอน ๆ ไป เหมือนอย่างในแดนเมืองตะกั่วทุ่งซึ่งได้ไปเห็น ถ้าเปนทางดีเดิรไปมาสดวกคนเห็นจะติดตามทางได้ แต่ทางโทรเลขที่จะไปส่งถึงปากลาวยังไม่แล้วเสร็จ ค้างอยู่เล็กน้อย แต่หนทางนั้นขึ้นตาม

ช่องเขานางหงส์สูงชันมากช้างเดิรไม่ได้ การทำเหมืองแร่ดีบุกในเมืองพังงาเริ่มโรยมานานแล้ว เดี๋ยวนี้มีคนทำอยู่ประมาณหกร้อยเศษ มีเหมืองใหญ่อยู่สองตำบล มีคนเหมืองละสามสิบสี่สิบคน นอกนั้นทำเหมืองคลาคาที่เรียกว่าเหมืองคลากับเหมืองแล่น ดูก็เกือบจะเปนลักษณอันเดียวกัน คือต้องอาศรัยน้ำฝน ทำแต่ในฤดูฝน แต่เขาเถียงว่าไม่เหมือนกัน ว่าเหมืองคลานั้นเปนที่ดินขาวเหมือนอย่างดินสอพอง

ฝนที่ตกในเวลานี้ก็น่าที่จะเข้าใจว่าเปนเพราะเปลี่ยนฤดู แต่พระยาบริรักษ์ยังยืนยันอยู่ว่าฝนในเมืองพังงาสองปีนี้ไม่ได้แล้งจนสิบวันเลย อยู่ข้างจะตกมากกว่าเมืองอื่น ๆ ซึ่งใกล้เคียงเพราะเปนที่อยู่ในหงว่าเขารอบ นาข้างเหนือมักจะดี แต่นาข้างใต้มักจะเสียด้วยล่มน้ำเปนพื้น ที่นามีน้อยต้องกินเข้าเมืองพม่า ปีหนึ่งเข้าเข้าเมืองแปดพันกุหนี่ คือ ๕๗๒ เกวียน การเพาะปลูกอื่น ๆ เกือบจะไม่ใคร่มีอันใด พระยาบริรักษ์เปนคนแม่นยำรู้การรอบคอบ ถามอะไรไม่ใคร่จน ระวังความผิดมาก แต่เปนอย่างเก่าแท้ เคยอยู่ปรกติอย่างไรให้อยู่เช่นนั้นแล้วเปนดี พวกผู้หญิงก็มาหาหลายคนด้วยกัน เปนคนที่ได้ทำราชการอยู่ในวังแต่ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าคนหนึ่ง แผ่นดินทูลกระหม่อมคนหนึ่ง พลับพลาทำทำนองเดียวกันกับเมืองตะกั่วทุ่ง แปลกแต่มีหลังแปดเหลี่ยมอยู่ในกลางวงเรือนทั้งปวงอีกหลังหนึ่ง กับลักษณตกแต่งโบราณกว่าตะกั่วทุ่ง มีของเลี้ยงดูบริบูรณ์ แต่กว่าจะขนของขึ้นมาได้จากเรือจนดึกเพราะน้ำแห้งต้องเข็นเรือขึ้นมาชั้นหนึ่ง ครั้นมาถึงทางบกฝนก็ตกรถมีน้อย เพราะพวกนี้ปรกติไม่ได้ใช้รถ ซื้อฤๅเช่า

มาใหม่จากเกาะหมากทั้งนั้น ฝนตกคืนยังรุ่งไม่ได้สงบเลย

วันที่ ๔ ฝนตกพรำมาแต่เช้าจนสองโมง เห็นสว่างไสวดีหมายว่าจะไปเที่ยวได้ พอออกมามีพวกกรมการไทยจีนมาหา หยุดพูดประเดี๋ยวเดียวฝนตกใหญ่ ต้องเรียกคนขึ้นพลับพลา ในเมืองตะกั่วป่าตะกั่วทุ่งพังงานี้ ดูเหมือนรู้ว่าฝนจะตกอยู่แต่เมืองตะกั่วทุ่งเมืองเดียว พลับพลามีฝาตั้งใจจะกันฝน ที่สองเมืองนั้นไม่มีฝา ฝนสาดจนเกือบถึงฝาประจันห้องที่กั้นเสมอแนวเฉลียงหลัง ให้ตราจุลจุมภารภรณ์ พระยาบริรักษ์ภูธร และมัณฑนาภรณ์พระบริสุทธิโยธามินทราธิบดี ฝนหายขึ้นรถไปตามทางใหญ่สายเดียวซึ่งว่าแล้ว ข้างทางเปนสวนบ้างนาบ้างติดต่อกันไป จนถึงปลายถนนเข้าบรรจบถนนตลาดเก่า ทางแคบและคดเคี้ยวเปนงูเลื้อยเปนถนนน้ำท่วมเหมือนเมืองตะกั่วป่า มีตึกสองฟากไม่สู้มากนักดูไม่สู้โทรมเหมือนเมืองตะกั่วป่า ที่ร้างก็ร้างไปที่เดียวสักแห่งหนึ่งสองแห่งแต่ไม่เห็นมีท่าเกิดขึ้นใหม่เลย ออกไปพ้นถนนตลาดหน่อยหนึ่งก็ถึงวัดประพาศประจิมเขตอยู่ตรงเขาพังงา วัดนี้เปนวัดของฉันให้ปฏิสังขรณ์ขึ้นเปนที่รฦกในการที่มาเมืองพังงาครั้งก่อนเมื่อจุลศักราช ๑๒๓๓ ปีมแมตรีศก ที่ตั้งพระอุโบสถเปนโคกสูงมีอัฒจันท์ใหญ่ขึ้นสัก ๖-๗ ขั้น มีกำแพงแก้วล้อมรอบ ตัวพระอุโบสถเปนขนาดโรงอุโบสถในแถบเมืองเหล่านี้ อย่างกว้างกว้างเตีย ๆ ช่อฟ้าไม้ดุ้นใหญ่โบ้งโล้ง มีพระพุทธรูป ๕ องค์ หน้าตาจะเปนต่อ

พระประธานวัดวรนายก (๑) สักหน่อยหนึ่ง พระครูในวัดนั้นและเจ้าอธิการวัดอื่น ๆ อีกแปดรูปมานั่งคอยรับ พระสงฆ์อันดับมีอยู่เก้ารูป ได้ถวายเงินตามสมควร และมอบเงินให้พระยาบริรักษ์ไว้สืบซั้ง ให้ซื้อทองคำเปลวปิดฐานพระและทำกุฏิที่เพลิงไหม้ แล้วกลับทางเดิม เลี้ยวลงทางริมน้ำเข้าไปดูบ้านพระยาบริรักษ์ มีหอนั่งตึกหลังหนึ่ง ตึกอยู่ข้างในหลังหนึ่ง ดูก็ใหญ่โตอยู่ แต่ตัวอยู่ไม่ได้ให้ป่วยไข้ไม่สบายไป ต้องลงไปอยู่เรือนจากอีกหมู่หนึ่ง เปนเรือนหลังใหญ่ ๆ ห้าหลังปลูกชิดกันมีรางอย่างเรือนแฝด แล้วทำเฉลียงแล่นตลอดด้านหุ้มกลองดูเหมือนในเรือนนั้นจะเปนถ้ำสำหรับไว้เก็บเข้าของ ไม่ต้องมีแสงสว่างครอยอิงรูม ซิตติงรูม ไดนิงรูม ปาเลอ อามอรีฮอลออฟฟีศ สเตเบอลการ์เด็น รวมเสร็จอยู่ในเฉลียงแห่งเดียว หอนั่งที่อยู่ข้างน่าออกไปอีกหลังหนึ่งทำนองเดียวกับโรงพิธีที่เมืองนครศรีธรรมราช ก็เต็มไปด้วยกูบและสัปคับช้างไม่มีที่นั่ง แต่มีต้นไม้ดอกโต ๆ งาม ๆ มากคือต้นพิกุลบุนนาคลำดวนเปนต้น ออกจากบ้านไปที่สวน สวนนั้นอยู่คนละฟากถนนกับบ้าน ทำอยู่กับเชิงเขาไม่มีชื่อ เรียกกันว่าเขาหลังเปนเนินสูงขึ้นไป ปลูกต้นมพร้าวเปนพื้น ต้นไม้อื่น ๆ เปนไม้ดอกมากต้นมพร้าวไม่งามเลย ที่ว่าลงไว้สิบปีแล้วก็ไม่เห็นสูงสักกี่ปล้อง งามแต่ไม้ดอก ไม้ผลที่ค่อยงามหน่อยหนึ่งก็อย่างเช่นต้นมม่วงหิมพานต์ แต่หญ้าขึ้นรกทั่วไป เพราะเจ้าของไม่ได้มาดูแล ทางที่ตัดไว้นั้นก็โต ๆ

---

(๑) วัดวรนายกรังสรรค์ คือวัดเขาดินที่พระนครศรีอยุธยา

เหมือนจะให้เปนทางรถ แต่ชั้นรถขึ้นไปไม่ได้ มีเรือนอยู่บนหลังเนินสูงแห่งหนึ่ง เปนตึกห้าห้องต่ำ ๆ ที่เรือนนั้นแลเห็นไปได้ไกล แต่ยังไม่เหมือนบนช่องเขาซึ่งทำพระเจดีย์ไว้ที่หลังเรือน ถ้าขึ้นไปบนนั้นแล้วแลเห็นเมืองพังงาทั่วทุกแห่ง ล้วนแต่ภูเขาสลับซับซ้อนติดกันเปนเทือกไป เมื่อแลลงมาดูบ้านพังงาซึ่งเปนที่รียาวอยู่ในหว่างเขา ก็เหมือนอย่างเรายืนอยู่บนฝั่งริมน้ำ แลเห็นเขาฟากข้างโน้นเปนฝั่งอีกข้างหนึ่ง ต้นไม้และท้องนาอยู่หว่างกลางเปนท้องคลอง มีช่องที่โปร่งอยู่สองช่อง คือช่องเขานางหงส์ที่ออกไปพรมแดนปากลาวที่คลองมรุย เปนทางโทรเลขตัดพาดขึ้นไปบนหลังเขาหญ้าคาขึ้นสีเขียวอ่อน เปนสายยาวไปเหมือนคลี่แพรสีใบโศกทั้งม้วนพาดไว้กับหลังเขา อีกช่องหนึ่งก็ช่องที่ลำแม่น้ำเข้ามาแต่ทเล แลเห็นเปนทางกว้างตรงออกไปจนตลอดถึงทเล เพราะที่เมืองพังงาเปนภูเขาเต็มไปเช่นนี้ จึงได้มีเรื่องนิทานสำหรับภูมิเทศคล้ายอย่างตาม่องไล่ ว่าตายมดึงคนหนึ่งทำนาอยู่ที่เขาช่องแขวงเมืองตะกั่วป่า มีช้างตัวหนึ่งไปแทงยุ้งเข้าทลาย ตายมดึงโกรธจึงได้จับหอกไล่ช้างข้ามเขากะทือยมา หอกที่ถือมานั้นถือลากด้าม ด้ามกัดเขากะท้อยเปนช่องห่างกันอยู่หน่อยหนึ่ง จึงได้ปรากฎชื่อว่าช่อง "ลาเฮ่าะ" ครั้นมาพบช้างแทงช้างนั้นตายกลายเปนภูเขาอยู่ที่ข้างทางขึ้นมาแต่ท่า ที่เขานั้นยังมีช่องหอกที่แทงปรากฏอยู่ เมื่อฆ่าช้างตายแล้วจึงได้ถอดงาช้างไปพิงไว้ที่เขาตรงน่าวัดประพาศ จึงได้ปรากฏชื่อว่าเขาพิงงา พระเจดีย์ที่ทำไว้บนเขานี้ไม่ได้ความว่ารูปอะไร ท่านองก์ตั้งใจจะทำไม้สิบสอง แต่รูปร่างไม่เปนท่า ฝีมือช่างไม่มีเลย

ในเมืองนี้ กลับมาจากเขากินเข้าและอาบน้ำที่พลับพลา เพราะร้อนจัดเต็มที่ แล้วกลับมาลงเรือในเวลาเที่ยงด้วยเปนเวลาฝนตกแดดไม่มีแล้ว วันนี้มีแสงแดดอยู่สักสองชั่วโมงเท่านั้น บ่าย ๒ โมง ๓ เสี้ยวถึงเรือ ทางที่จะขึ้นเมืองพังงานี้ ทั้งเรือไฟลากและตีกระเชียง ขาขึ้นจะเอาเปนแน่ไม่ได้เพราะต้องเข็น ขากลับก็เปนเวลาน้ำลงเชี่ยว ถ้าไปให้ถูกเวลาน้ำ คงจะอยู่ในไม่เกินสองโมงครึ่ง

ฝนตกในหมู่นี้พร่ำเพรื่อเปรอะปรึงมาก ไม่มีกำหนดว่าจะตกเวลาใด บางทีก็เปนลมตึง ๆ มาก่อน แล้วฝนก็ตกกราวไปสักครู่หนึ่งหาย บางทีก็อยู่ดี ๆ ฝนตกกราวลงมาก่อนแล้วเปนลมพัดตึง ๆ มาภายหลังฝนเลยหาย ไม่มีระยะห่างช้ากว่าครึ่งชั่วโมง ทเลข้างนอกคูมอย่างยิ่ง จึ่งเปนอันตกลงยังไปไหนต่อไปไม่ได้ แต่ที่เรือมาทอดอยู่หลังเกาะหมากนี้ไม่มีคลื่นเลย รำคาญแต่ลมกับฝนเท่านั้น

รับเสด็จที่เมืองตรังกานู (รูปทรงถ่าย)

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๕

เรือพระที่นั่งอุบลบุรทิศ ทอดที่ปากน้ำเมืองสงขลา
วันที่ ๑๕ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๐๙ ๒๓

ถึงที่ประชุมเสนาบดี ซึ่งรักษาพระนคร

ด้วยแต่ก่อนได้บอกข้อความย่อมาแต่เมืองสิงคโปร์ วันที่ ๗ ความแจ้งอยู่แล้ว วันที่ ๘ เวลาก่อนย่ำรุ่งได้กลับลงเรือที่ทางยอนซันเบี่ยร์ รอรับน้ำและดูพวกแขก ชาวเรือจน เวลาเช้าโมงเศษได้ออกจากเมืองสิงคโปร์ วันที่ ๙ มาถึงน่าปากอ่าวเมืองปาหัง เวลาเช้า ๔ โมง มายิสเตรตที่รักษาปากน้ำลงมาในเรือ เวลาบ่าย ๒ โมงขึ้นบก ดูโรงเลื่อยที่ปากน้ำ ซึ่งพึ่งจะตั้งขึ้นใหม่ทำงารได้ ๖ วัก แล้วออกจากโรงเลื่อยขึ้นไปตามลำน้ำถึงตำบลปะกันซึ่งเปนตัวเมืองทาง ๖ ไมล์ ขึ้นที่เรสิเดนซีอังกฤษมีทหารรับและสลุต เลี้ยงน้ำชา ได้พบตนกูมหมุดลูกสุลต่านซึ่งยกขึ้นเปนรีเยนต์ เพราะตัวสุลต่านขึ้นไปอยู่ปูลูเตาวา ทางเหนือน้ำขึ้นไปร้อยห้าสิบไมล์ แล้วลงเดิรดูตามถนนที่ตัดไปใหม่ลงที่ท่าเรือเมล์จอด กลับลงมาเรือเวลาค่ำ เวลา ๘ ทุ่มออกเรือ วันที่ ๑๐ เวลาเช้าถึงตำบลขมามัน เปนตำบลบ้านใหญ่ในเขตรแดนเมืองตรังกานู พระยาตรังกานูเช่าเรือเมล์ลงมาคอยรับ ถึงแต่เวลาคืนนี้ เวลาบ่ายลงมาหาในเรืออุบลบุรทิศ ได้สนทนาด้วยข้อราชการต่าง ๆ พระยาตรังกานูเดี๋ยวนี้เปนคนละคนกับเมื่อมาคราวก่อนเกือบจะเหมือนเมืองแขกขึ้น

ในเข้ามา เวลาบ่ายได้ลงเรืออุไทยราชกิจลงไปตรวจดูเขตรแดนเมือง ตรังกานูต่อกับเมืองปาหังที่คลองเจอรติน นอกบูเกตต์เตงเงาะ มีข้อความที่เกี่ยวข้องอยู่บ้างเล็กน้อย เรสิเดนต์เมืองปาหังมีหนังสือถามมาถึงพระยาตรังกานูด้วยเรื่องเขตรแดน พระยาตรังกานูเต็มใจให้เราเปนผู้แนะนำการที่จะโต้ตอบ ไปดูที่ตำบลนั้นแล้วกลับมาถึงเรือเวลาค่ำ วันที่ ๑๑ ขึ้นไปดูที่ตำบลบ้านขมามัน เปนหมู่บ้านใหญ่โตกว่าเมืองปะกันที่ปาหัง เวลาเย็นกลับลงมาออกเรือไปเมืองตรังกานู วันที่ ๑๒ เวลาเช้าถึงเมืองตรังกานู คราวนี้มีดาดปรำตั้งแต่ท่าขึ้นไปจนถึงเรือน คนมาดูมากกว่าแต่ก่อน เลิกเหนับกฤช เดิรออกจากบ้านไปตามตลาด ลงเรือที่บ้านกับต้นจีนแล้วขึ้นไปดูเหนือน้ำกลับมาเรือในเวลาเย็น ออกเรือจากเมืองตรังกานู วันที่ ๑๓ เวลาเช้าโมง ๑ ถึงกลันตันได้ให้หลวงปฏิพากย์(๑) ขึ้นมานัดไว้ก่อน ให้พระยากลันตันลงมาคอยหาที่เรือ เพราะจะไม่ขึ้นไปถึงบนเมือง พระยากลันตันลงมาคอยอยู่ที่ปากน้ำแล้ว แต่ผเอินมีคลื่น พวกเมืองกลันตันกลัวคลื่นไม่อาจออกมา มีแต่เรือออกมารับ ๔๐ ลำเศษ ครั้นจะให้ไปตามออกมาก็เห็นจะมาเมาคลื่นพูดจาอะไรกันไม่เปนเรื่อง จึงให้หลวงปฏิพากย์นำของฝากขึ้นไปให้ แล้วออกเรือจากกลันตัน วันนี้ฝนตกมืดมัวไม่มีแดดเลย เวลาค่ำแวะเข้าจอดที่ฮีลลิเคปเมืองสาย เวลาดึกสักห้าทุ่มพระยาสาย

---

(๑) หลวงปฏิพากย์พจนกร (หมัด) ตำแหน่งล่ามมลายู ต่อมาได้เปนที่พระโกชาอิศหาก

พระยาตรังกานูคอยรับเสด็จ

ให้ฅนกุมซน้อง กับฅนกฤิงเงาะมาฟังราชการ มาแต่เมืองสายชั่วโมงเศษ เวลา ๙ ยามสามเสี้ยวออกเรือ วันที่ ๑๕ เวลาสี่โมงเศษถึงเมืองหนองจิกแวะรับน้ำรับฟืน พระยาหนองจิกลงมาหา เวลาค่ำพระยาตานี พระศรีบุรีรัฐพินิต พระพิพิธภักดีเมืองตานี พระโยธานุประดิษฐเมืองยะหริ่งตามขึ้นมาหาที่เรือ พระยายะหริ่งมาถูกพยุเวลาบ่ายหายไป(๑) เวลา ๘ ทุ่ม ๒๐ มินิตออกเรือ วันนี้เวลาเช้าถึงเมืองสงขลาขึ้นดูเขาวงกฏที่แหลมสมิรา แล้วเข้ามาที่เมือง กำหนดจะได้ออกเรือในเวลาเย็น วันที่ ๑๖ ที่ ๑๗ และที่ ๑๘ เวลากลางวัน จะเที่ยวอยู่ในหมู่เกาะช่องอ่างทอง และเกาะสมุยเกาะพงัน หมายจะสรงสุริยอุปราคาที่น้ำตกธารเสด็จเกาะพงัน ต่อวันที่ ๑๘ เวลากลางคืนจึงขึ้นไปชุมพร วันที่ ๑๙ อยู่ชุมพร วันที่ ๒๐ ถึงสามร้อยยอด วันที่ ๒๑ จะออกจากสามร้อยยอดไปนอนที่ปากน้ำ วันที่ ๒๒ จึงจะได้ขึ้นไปถึงกรุงเทพ ฯ การที่มาเรียบร้อยดีตลอดมาทั้งไม่มีการป่วยไข้และไม่มีขัดข้องอันใด พระยาไทรบุรี พระยายุทธการโกศล ตามมาส่งถึงเมืองสงขลาแล้วจึงกลับไปทางบก หนังสือรายเลอียดไม่มีเวลาที่จะทำ ค้างถึงเดือนเศษ ที่ทำไว้ได้เพียงใดก็ได้ส่งมาด้วยกับหนังสือนี้แล้ว

สยามินทร์

---

(๑) ได้ความภายหลังว่าหนีคลื่นเข้าไปแอบตลิ่ง มาไม่ได้

สำเนาที่ ๑ ส่งพร้อมกับพระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๕

ถึงที่ประชุมเสนาบดี ซึ่งรักษาพระนคร

ด้วยแต่ก่อนได้บอกรายละเอียดมาเพียงวันที่ ๔ เดือนพฤษภาคม ถึงเมืองพังงา บัดนี้จะขอบอกข้อความตามรายละเอียดต่อไป วันที่ ๕ เวลาเช้าลงเรือกระเชียงตรงไปปากอ่าวบ้านปากลาว ปากช่องมีเกาะสองเกาะเรียกสองพี่น้อง ลำแม่น้ำกว้างใหญ่ มีภูเขารายเข้าไปข้างฝั่งขวามือไม่สู้สูงนัก แต่เปนเขาใหญ่ ๆ อยู่ แต่ข้างซ้ายมือแลเห็นเขากะทอย เขานางหงส์ ในเมืองพังงาเปนเทือกสูงใหญ่ ดูไม่สู้ห่างนัก ในลำคลองมีศิลาในน้ำมาก ว่าเข้าไปข้างในหน่อยหนึ่งจึงจะเปนสองแยก แยกข้างซ้ายเรียกคลองมรุย เปนพรมแดนเมืองพังงากับบ้านปากลาว แยกขวาเปนคลองปากลาว มีเรือนโรงคนอยู่ข้างฝั่งขวาประมาณสักสิบโรง เห็นจะเปนโรงคนทำปลา เพราะมีรั้วโป๊ะอยู่ในที่ริมฝั่งนั้น ได้แวะเข้าไปดูที่โรงจีนแห่งหนึ่ง พื้นดินเปนที่น้ำท่วมโดยมาก เว้นแต่ที่ตรงโรงจีนตั้งเปนที่ดอน ตามริมฝั่งเปนศิลาแดง ถามได้ความว่าเปนโรงกงสีจำหน่ายยาฝิ่นและสุรา ลมในทเลกำลังพัดจัด น้ำเปนระลอกคลื่นใหญ่ เรือไฟจะเข้าไปต่อไปอีกไม่ได้ ด้วยกระเชียงก็ต้องทวนน้ำสายน้ำเชี่ยว จะขึ้นไปตามลำแม่น้ำอีกก็เห็นช้าเวลานัก และเขาว่าที่ข้างบนขึ้นไปก็มีแต่บ้านราย ๆ ห่าง ๆ เช่นที่เห็นแล้วนี้ ว่าเมื่อแต่ก่อนมีกรมการเมืองนครศรีธรรมราชสองคน

ราษฎรเมืองตรังกานูมาดูกระบวรเสด็จ

เปนหลวงอะไรจำชื่อไม่ได้ ได้มาตั้งบ้านรวบรวมคนอยู่แห่งหนึ่ง แต่บ้านนั้นก็อยู่ในดอนไม่ได้อยู่ริมแม่น้ำ ในลำน้ำกระบี่บ้านเรือนคนก็ราย ๆ เหมือนลำน้ำน่าน แต่ลำน้ำปะกาไส่ว่ามีบ้านเรือนคนเปนหมู่ใหญ่ พื้นที่ในเมืองกระบี่ปะกาไส่ปากลาวสามตำบลนี้เปนที่ราบมาก ไม่เหมือนเมืองพังงา ที่นาก็ทำได้ แต่คนมักทำเข้าไร่เสียมากกว่าทำนา คนมีน้อยไม่พอแก่ภูมที่ เข้าในนาและในไร่ทำพอกิน นาน ๆ จึ่งต้องซื้อเข้าเมืองพม่า ไม่ได้เข้าไปเห็นเองตลอด เปนแต่ฟังคำบอกเล่า กลัวจะไปลำบากนักและไม่เห็นอันใด จึ่งได้กลับมาขึ้นที่เกาะหมาก ขากลับนี้ต้องทวนลมทวนคลื่นตลอดทาง เกาะหมากตรงที่เรือจอดเปนสวนมพร้าวของพระยาบริรักษ์ภูธร มีมพร้าวอยู่หลายพันต้น แต่ต้นผอม ๆ เซีย ๆ มีด้วงกิน ไม่งามเหมือนเกาะสมุย เจ้าของว่าเปนด้วยที่พื้นแผ่นดินไม่ดี มีแต่ทรายหยาบกรวดหยาบ ไม่ใคร่มีดินปน แต่เมื่อพิเคราะห์ดูก็เปนที่น่าสงสัยอยู่บ้าง กลัวว่าจะเปนด้วยการบำรุงรักษาไม่ดีด้วย เพราะใช้แขกมลายูรักษา เปนคนเกียจคร้านมากไม่เหมือนจีน เห็นได้อีกอย่างหนึ่งว่า มพร้าวหมู่ที่ใกล้ ๆ เรือนแขกอยู่รักษา งามกว่าที่อยู่ไกล ๆ มีเรือนจากพระยาบริรักษ์ปลูกอยู่หลังหนึ่ง เปนที่สำหรับออกมาพักตรวจเรือลาดตระเวน ในที่เกาะนี้ขุดได้น้ำจืดทุกแห่ง แต่เมื่อทิ้งบ่อไว้นาน น้ำก็กร่อยไปบ้าง มีสายน้ำจืดมาแต่เขา ลงมาตกริมหาดสายหนึ่งอยู่เหนือเรือนพระยาบริรักษ์ขึ้นไป เขาเอาไม้หมากผ่าซีกเปนรางรับน้ำลงไปลงเรือ ถึงปากถังในเรือซึ่งจอดอยู่ที่ชายหาดได้ เวลาบ่าย ๔ โมงกลับมาลงเรือ จะไปแห่งใดก็

ไม่ได้ด้วยเปนเวลากำลังลมจัด จึงได้นิ่ง ๆ อยู่กับที่ เวลาเย็นฝนไม่ตก ลูกชวนขึ้นไปเล่นทำเหมืองดีบุกที่หาดทรายอีกครั้งหนึ่ง กลับลงมาเวลาพลบ ในวันนี้ฝนตกพรำเพรื่อจนลำบากและรำคาญ แต่ลมสงบเรียบร้อยดี หมายว่าจะออกเรือในเวลาค่ำก็มืดนัก ต้องทอดสมอค้างอยู่อีกคืนหนึ่ง

วันที่ ๖ ออกเรือเวลาย่ำรุ่ง เวลาเช้ามีคลื่นหน่อย ๆ สายยิ่งมากขึ้น แต่ไม่ถึงเดือดร้อนรำคาญ เปนแต่คลื่นลูกกลิ้งทำให้เรือแคลงเท่านั้น เวลาบ่ายคลื่นสงบ ครั้นจะลงไปถึงเมืองตรัง กลัวว่าจะเข้าปากอ่าวไม่ทัน จึงได้หยุดทอดสมอที่เกาะลันตา ซึ่งมีในโปรแกรมแต่คิดจะเลิกเสียแล้วนั้น คอยเรืออื่นยังไม่มาถึง จนบ่าย ๕ โมง จึงได้ลงเรือเล็กไปขึ้นบก แต่เปนเวลามืดมัวฝน และไม่มีใครรู้เบาะแสว่าจะขึ้นลงอย่างไร ตีกระเชียงไรไรเรเรเห็นมีเรือนอยู่ที่เกาะลันตาห้าหกหลังก็ตีกระเชียงตรงเข้าไป เห็นน้ำแห้งเปนเลนออกมาห่างเกาะไกลมาก ว่าพวกเมืองกระบี่มาทำพลับพลารับต่อหมู่เรือนนั้นลงไปแต่ก็ไม่พ้นจากที่ชายเลนที่จะขึ้นไม่ได้ แต่เรือเล็กพายเดียวยังติดอยู่บนเลนทั้งลำ ถามนำร่องก็ว่าต้องขึ้นด้วยเรือลำนั้นเอง เปนอันสิ้นโหย ต้องกลับมาเรือ อำเภอรักษาเกาะลงมาหาเปนมลายู แต่พูดภาษาของตัวเองไม่ได้ พูดชาวนอกอย่างเสียงนกเสียงกาแท้เข้าใจยาก รวบรวมที่ได้ไต่ถามได้ความว่า ที่เกาะนี้มีมลายูประมาณ ๘๐ คน แต่เปนมลายูที่พูดภาษาของตัวไม่ได้ เช่นตัวนายอำเภอทั้งสิ้น มีจีนประมาณ ๒๐ คน คนไทยมี ๒๐๐ เศษ แต่เปนพวกชาวน้ำทั้งสิ้น

รูปทางรับเสด็จเข้าบ้านพระยาตรังกานู

คำที่เรียกว่าขาวน้ำนี้ แปลว่าเปนโรคตามผิวหนัง เรียกพันระไนเปน เกือบจะทั่วทุกคน เพราะเปนโรคติดกัน ทำนาทำไร่ได้เข้าพอกินไม่ต้องซื้อจากอื่น หาปลาทำหอยมุขตัดเปลือกโปลง เปลือกโปลงนี้เปนสินค้ามีเรือจีนมารับ เวลาที่มาน้ำกมีเรือจอดอยู่ลำหนึ่ง จีนผูกภาษีจากกระบี่ทั้งเกาะเปนเงินพันเหรียญ ขายผื่นขายสุราตั้งบ่อนเบี้ย เก็บภาษีเปลือกโปลง ร้อยมัดเก็บ ๑๐ เซ็นต์ ราคาซื้อขายกันอยู่ร้อยละเหรียญ ๒๐ เซ็นต์ ได้ความเพียงเท่านี้ ที่เรือจอดนี้อยู่น่าใน ตรงเกาะซึ่งแขกเรียกว่าปุลูกาปอ เวลาค่ำลมสงัดจนร้อนนอนไม่ใคร่จะหลับ

วันที่ ๗ ออกเรือเวลาตี ๑๓ เช้า ๓ โมงครึ่ง ถึงปากอ่าวเมืองตรัง เรือต้องเดิรเข้าไปช้า ๆ เพราะมีศิลาตามข้างร่องมาก เมื่อล่วงเข้าในลำน้ำแล้วก็เดิรได้สดวก น้ำลึกลำคลองก็กว้าง มีบ้านเรือนคนตัดฟืนและทำปลารายขึ้นไปไม่ใคร่จะขาด เข้าไป ๒ ไมล์ทอดสมอ พระยามนตรีสุริยวงศ์ (๑) ไปตรวจการตลอดถึงเมืองไทรแล้ว กลับขึ้นมารับอยู่ที่นี่

เวลาบ่ายโมงครึ่งลงเรืออุไทยราชกิจขึ้นไปตามลำน้ำ บรรดาลำน้ำในหัวเมืองของเราข้างฝั่งทเลนี้แล้ว เมืองใดจะมาดีเท่าเมืองตรังนั้นเปนไม่มี ถ้าถูกคราวน้ำเรือไฟใหญ่ ๆ ขึ้นไปได้ถึงควนธานี พระชลยุทธโยธินทร์ได้เคยพาเรือพิทยำรณยุทธขึ้นไปครั้งหนึ่งแล้ว มีศิลาในลำน้ำบ้างสองสามแห่ง แต่ไม่เปนการกันดารอันใด ซึ่งจะหลีกให้

(๑) พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชื่น บุนนาค)

พ้น ตามริมน้ำทั้งสองข้างเปนที่ต่ำ น้ำขึ้นท่วมถึงตลอดไป ที่แผ่นดินเปนควนมาก ที่หว่างควนซึ่งเปนที่ราบทำนาได้ดูคล้ายกับแม่น้ำกรุงเทพ ฯ ตอนข้างล่าง ๆ มีป่าจากรายขึ้นไปตั้งแต่ปากน้ำตลอดจนถึงควนธานี และมีที่ล้มไม้ทำไร่เปนหย่อม ๆ ตั้งแต่ข้างล่างขึ้นไปไม่ใคร่ขาดย่านบ้าน หมู่ใหญ่ ๆ ก็มี เช่นบ้านควนยายทองสี ซึ่งเปลี่ยนเรียกว่าควนราชสีห์ และบ้านย่านซื่อ ก็มีคนมากทั้งสองตำบล มีเขาอยู่ริมน้ำสองสามเขาติดกัน เรียกว่าตุลุต ที่ตรงนี้เปนที่มีศาลาแห่งหนึ่ง ขึ้นไปสองชั่วโมงหย่อน ๆ ถึงตำบลแก้มดำ ซึ่งเปนที่โรงภาษีและเรือเมล์จอด มีเรือเมล์เดินไปมากับบีนังสองลำ เวลามาน่าเห็นจอดอยู่ลำหนึ่ง ตั้งแต่แก้มดำนี้มีถนนเดินขึ้นไปถึงควนธานี เปนทางใหญ่แลตรงไปมาได้ใกล้ มีคลองลัดด้วยคลองหนึ่งยังใช้เรือไปมาได้แต่รกเสียมาก ทางแลคลองนี้ได้ทำในเวลาพระยามนตรีเปนข้าหลวง เรือไฟไปตามลำแม่น้ำอีก ๑๕ มินิตก็ถึงท่าควนธานี

ที่ท่ามีพลับพลารับริมน้ำหลังหนึ่ง ดาดผ้าขาวทาสีสวรรค์แดงไหลเลอะเปรอะเปื้อน ไม่มีรถหรือม้าอันใดสำหรับขับขี่ ต้องเดินขึ้นไปตามท่าจนถึงพลับพลาบนหลังเนินทางสัก ๒๐ เส้น ถนนที่ขึ้นไปเปนถนนใหญ่ ทางรถตัดเรียบร้อยดี ปลูกต้นประดู่ทั้งสองข้าง ที่ตายเสียก็มากที่ดีอยู่ก็มี แต่ถนนนั้นโทรมทั้งสิ้น พลับพลาทำที่ที่ซึ่งสมเด็จเจ้าพระยาออกมาตั้งพักอยู่แต่ก่อน แต่ไม่ได้เตรียมตัวไว้เลย เมื่อพระยามนตรีมาถึงพึ่งยกหลังเล็ก ๆ ขึ้นได้สองหลัง ต้องเร่งทำกันทั้งกลางวันกลางคืน เพราะไม่เปนแต่ปลูกสร้างถึงต้องตัดไม้และเย็บจาก

รูปกระบวนเรือแห่เสด็จที่เมืองกลันตัน

ใหม่ด้วย พออยู่ได้แต่เลวกว่าทุกแห่ง ซึ่งมีผู้บอกเจ้าพระยาพลเทพ(๑) ว่าพระยาตรัง (๒) ทำทำเนียบไว้รับตามกำหนดที่ว่าจะออกมาแต่ก่อน หมายจะยืมทำเปนพลับพลานั้นไม่จริง ไม่มีทำเนียบอันใดที่ได้ทำขึ้นใหม่เลย ทำเนียบสมเด็จเจ้าพระยาและที่ข้าหลวงอยู่ต่อ ๆ มาก็พังหมดแล้ว ข้าหลวงชั้นหลังตั้งแต่พระยาระนอง พระสุรินทรามาตย์ตั้งมาอาศรัยอยู่ในเรือนฝากระดานหลังเดียว ที่พระยามนตรีทำขึ้นในสวนพระตรังเก่า ซึ่งสมเด็จเจ้าพระยาจะสร้างตึกเปนคอเวอนเมนต์เฮาส์ในที่นั้น วันนี้เปนวันร้อนอย่างยิ่ง ที่พลับพลาปลูกต่ำ ๆ และดาดใบผ้าขาวนั่งเหงื่อโทรม ต่อเวลาเย็นจึงได้ออกเดินเที่ยว ที่ตำบลซึ่งเรียกควนธานี คือเนินเขาเมืองนี้ มิใช่เปนควนเดียว ดูเปนควนติด ๆ กันหลายควน ทางเดินต้องขึ้นสูงลงต่ำตลอดไปทุกแห่ง แต่ไม่สูงนักต่ำนักติดกันเปนพืชใหญ่ ตามหลังเนินเหล่านี้ได้ตัดทางเปนทางรถครั้งสมเด็จเจ้าพระยาออกมาจัดการหลายสาย มีทางยาวไปตำบลแก้มดำสายหนึ่ง ไปทับเที่ยงตลาดบางรักทางหนึ่ง คิดจะให้เปนทางรถ แต่ไม่มีรถเดินก็เลยทิ้งโทรมไป เนินลูกที่ปลูกพลับพลามีถนนตัดกลาง

---

(๑) เจ้าพระยาพลเทพ (พุ่ม) ที่สมุหพระกลาโหม ต่อมาเปนเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์

(๒) พระยาตรังคภูมาภิบาล (เอี่ยม ณนคร) เปนบุตรเจ้าพระยานคร (น้อยกลาง) ต่อมาโปรด ฯ ให้กลับไปรับราชการเมืองนครศรีธรรมราช เปนพระยาบริรักษ์ภูเบศร์

ก็อทางที่จะไปทับเที่ยง ต่อออกไปข้างริมน้ำอีกลูกหนึ่งเรียกว่าสวนพระตรัง เดิรจากพลับพลาไปไม่ไกลนัก บ้านพระยาตรังตั้งอยู่บนชายเนินลูกนี้ เปนบ้านอย่างเมืองนครศรีธรรมราชแท้ คือมีรั้วห่าง ๆ ประตูไม้ช่องใหญ่ ๆ เรือนหลังคาจากปลูกชิด ๆ กัน ถัดบ้านพระยาตรังเข้าไปหน่อยหนึ่งถึงสวนพระตรัง มีหมากมะพร้าวมาก ไปข้างปลายสวนริมน้ำมีหมู่ต้นจำปาดะหลายร้อยต้น เปนที่งามดีอยู่ ที่สวนนี้ด้วยเหตุใดไม่ทราบตกเปนสวนของหลวง สมเด็จเจ้าพระยาเมื่อออกมาจัดการเมืองตรัง คิดจะสร้างคอเวอนเมนต์เฮ้าส์ ได้ลงมือก่อขึ้นมาพ้นดินประมาณสองศอกเศษแล้ว ตึกนั้นโตใหญ่โดยยาวเกือบจะเท่าคอเวอนเมนต์เฮ้าส์สิงคโปร์ แต่ไม่มีมุขหรือปีกข้างหลัง คิดว่าจะให้เปนศาลชำระความและที่ว่าการของข้าหลวงอยู่ในหมู่นั้นหลังเดียว ที่ดินในบริเวณนั้นก็ตัดเปนทางสวน เดิรวนเวียนไปสนุกสนานดีอยู่ แต่การที่คิดนั้นไม่ตลอดก็เลยค้าง ตามเชิงเขาเหล่านี้เปนที่นาพื้นราบเหมือนท้องนาในกรุงเทพ ฯ พระยามนตรีได้เคยเอาพรรณเข้าปลูกในกรุงเทพ ฯ มาจำหน่ายให้คนปลูก ก็ได้ผลบริบูรณ์ดี แต่คนที่นี่ไม่พอใจทำนา ประพฤติตัวคล้าย ๆ พวกมลายู เกียจคร้านโดยมาก เมื่อพระยามนตรีอยู่ต้องตั้งบังคับไว้ว่า ถ้าผู้ใดทำนาเปนไม่ต้องเกณฑ์ ถ้าไม่ได้ทำนาต้องเกณฑ์ทำถนน ในเวลานั้นมีผู้ทำนามากขึ้น จนเข้าไม่สู้จะต้องซื้อเข้าเมืองพม่ามาก แต่เดี๋ยวนี้ที่นาทิ้งร้างเสียก็มี ต้องซื้อเข้าเมืองพม่าจากเมืองปีนังมากินมากขึ้นกว่าแต่ก่อน การปลูกเพาะต่าง ๆ ก็มีอยู่แต่พวกจีน มีจีนมะเกามากกว่าชาติอื่น พริกไทยเปนสินค้าใหญ่

รูปแขกรายทางรับเสด็จที่เมืองกลันตัน

ปลูกที่ตำบลทับเที่ยงโดยมาก ที่ควนธานี้ก็มีบ้าง แต่ไม่สู้มากนัก เมือง ตรังถ้าจัดการทำนุบำรุงให้ดีจะเปนเมืองที่มีประโยชน์ได้มาก เพราะมีที่ดินอุดมดีควรแก่การเพาะปลูก พริกไทยที่ออกจากเมืองอยู่ทุกวันนี้ อย่างมากอยู่ในหมื่นแปดพันหาบ อย่างน้อยอยู่ในเจ็ดพันหาบ แร่ดีบุกที่ท่ามะปรางไม่สู้มาก ปีหนึ่งออกอยู่ในสักสามร้อยหาบ คนในพื้นเมืองสังเกตดูมีคนไทยมาก ตามจำนวนสำมโนครัวว่าชายฉกรรจ์หกพัน แต่ได้ความเปนแน่ว่ามากกว่านี้มากถึงหมื่นเศษ แต่การปกครองในเมืองตรังเดียวนี้ พระยาตรังเปนคนอ่อนไม่พอแก่การ ไม่มีอำนาจอันใด การที่จะรับเสด็จนั้นกว้างเองจนน่าเขียว จะหาผู้ใดช่วยเหลือไม่ได้ พวกจีนก็คิดอ่านจัดการรับของเขาเองส่วนหนึ่งต่างหาก ปลูกพลับพลารับที่ทับเที่ยงแห่งหนึ่งต่างหาก แต่ไม่มีพาหนะที่จะไปด้วยระยะทางถึง ๒๘๐ เส้น จึงได้บอกเลิกเสีย พระยาตรังนั้นไม่แต่ไม่มีอำนาจเพราะขัดข้องอย่างหนึ่งอย่างใดอย่างเดียวเท่านั้น ไม่สามารถที่จะทำการให้แขงแรงได้ เพราะสติปัญญาและความรู้ไม่พอแก่การด้วย แต่เปนคนซื่อใต่ถามการอันใดก็บอกตรง ๆ ตามความจริง ไม่คิดอ่านแก้ตัวปกปิดเอาแต่ความดีมาพูด ทุกวันนี้ในเมืองตรังราษฎรได้ความเดือดร้อนอย่างยิ่งด้วยโจรผู้ร้าย แต่ในปีฉลูเอกศกที่พระยาตรังมาว่าการนี้ มีผู้ร้ายปล้นที่ฉกรรจ์ ๑๐ เรื่อง ฆ่าเจ้าทรัพย์ตายห้าเรื่อง ไม่ได้ตัวผู้ร้ายเลยแต่สักคนเดียว พระยาตรังร้องว่าไม่มีกำลังที่จะติดตาม เปนผู้ร้ายมาแต่เมืองพัทลุงบ้าง เมืองปะเหลียนบ้าง เพราะระยะทางเดิรข้ามแดนไม่ถึงสิบสองชั่วโมง แต่ได้ความตามพวกจีนว่า พระยาตรังไม่สันทัด

ในทางถ้อยความอันใด ตัวเองก็ไม่ได้ว่าถ้อยความมอบให้แต่กรมการ กรมการนั้นแต่งว่าจะได้ตัวผู้ร้ายมาก็ลงเอาเงินปล่อยเสีย จนพวกชาวเมืองตรังตีราคากันว่าถ้ามีเงินเพียง ๒๐ เหรียญแล้วเปนไม่ต้องกลัวอันใด พวกจีนจับผู้ร้ายได้ก็ไม่ส่งเจ้าเมือง ชำระว่ากล่าวลงโทษเสียเอง เพราะว่าถ้าส่งให้กรมการแล้วเปนหนี้ได้ทุกคน พระยาตรังบังคับบัญชาได้อยู่แต่ที่ตำบลควนธานีแห่งเดียว ที่ตำบลทับเที่ยงเกือบจะไม่รู้ไม่เห็นอันใดกันเลย เห็นว่าการในเมืองตรังถ้าจะให้เปนอยู่เช่นนี้ คงจะเกิดความใหญ่สักครั้งหนึ่งไม่ช้านักเปนแน่ ด้วยคนในสัปเยกต์อังกฤษไปมาค้าขายมาก ถ้าเกิดผู้ร้ายฆ่าตายเช่นครั้งพระสุรินทรามาตย์เปนข้าหลวงแต่ก่อนแล้ว จะเอาอะไรแก่พระยาตรังไม่ได้เลยเปนอันขาด

ยังเรื่องเจ้าภาษีกับจีนในพื้นเมืองนั้นก็อีกอย่างหนึ่ง น่าจะเปนเหตุขึ้นได้เหมือนอย่างเมื่อคราวหลวงวิเศษสุงกากร แต่ก่อนพวกจีนก็พากันร้องว่าเจ้าภาษีกดขี่ข่มเหงเปนที่สองถ้าเปนอีกอย่างหนึ่ง นอกจากกรมการที่คอยปล่อยผู้ร้าย ครั้นพวกจีนในเมืองนี้จะไปผูกภาษีเองจากที่กรุงเทพ ฯ ก็ต้องลงทุนกู้เงินไปสำหรับล่วงน่าและใช้สอย เมื่อไปว่าภาษีไม่ได้ก็ต้องเสียดอกเบี้ยเปล่า บางทีผู้ซึ่งรับธุระเข้าไปว่าภาษีนั้นโกงกันขึ้นแรงเอาเงินไปจำหน่ายสาบสูญเสียก็มี จึ่งไม่อาจที่จะคิดเข้าไปว่ากล่าว ทนความคุมเหงของเจ้าภาษีซึ่งออกมาแต่กรุงเทพ ฯ ข้างฝ่ายจีนฝ่ายเจ้าภาษีก็ทำเรื่องราวมายื่น กล่าวโทษพวกจีนว่าขัดแขงในการภาษีต่าง ๆ การก็จะเปนจริงด้วยกันทั้งสองฝ่าย เพราะไม่มีอำนาจกลาง กล่าวคือผู้รักษาเมืองกรมการที่พอจะปราบปราม

สำรับเลี้ยงที่เมืองกลันตัน (รูปทรงถ่าย)

การที่ผิดล่วงเกินต่อกันในพวกเจ้าภาษีและพวกจีนทั้งสองฝ่ายได้ จึงได้ต่างคนต่างจะหาประโยชน์ของตัวให้อย่างยิ่ง ไม่มีบันทัดที่จะตัดเปนเส้นกลางลงได้ เพราะฉนั้นจึงเปนเหตุอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งควรจะคิดอ่านแก้ไขในการเจ้าเมืองไม่มีอำนาจจะปกครองรักษาบ้านเมืองนี้

การเมืองตรังเปลี่ยนแปลงมาโดยลำดับ แต่ก่อนขึ้นเมืองนครศรีธรรมราชก็มีแต่การกดขี่กันขนาบมา ภาษีอากรอันใดก็ไม่เปนประโยชน์ถึงกรุงเทพ ฯ ปิดบังซ่อนเร้นเสีย ต่อมาเมื่อเกิดเหตุจีนกำเริบขึ้นในเมืองภูเก็จครั้งพระยามนตรีสุริยวงศ์เปนข้าหลวง พระยามนตรีเองเปนผู้คิดที่จะอยากย้ายข้าหลวง ให้มาอยู่เสียเมืองตรังพ้นจากอันตรายพวกจีนที่ภูเก็จ และถ้าข้าหลวงอยู่ห่างเช่นนั้นเปนที่กลัวเกรงมากกว่าที่อยู่ด้วยกันชินไป และเมืองตรังซึ่งเปนเมืองลดับแต่เปนเมืองมีประโยชน์มาก จะได้มีความเจริญขึ้น สมเด็จเจ้าพระยาฉวยเอาความคิดนี้ไปคิดที่จะออกมาจัดการสร้างเมืองตรัง เอาอย่างเจ้าพระยาบดินทรเดชาไปสร้างเมืองพระตบอง และเจ้าพระยานิกรบดินทร์ไปสร้างเมืองนครเสียมราฐ สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ไปสร้างเมืองกาญจนบุรีและเมืองจันทบุรี จึงได้คิดมุ่งหมายที่จะออกมาสร้างเมืองตรังมากกว่าที่จะจัดการทำนุบำรุงผลประโยชน์การเพาะปลูกและค้าขาย แต่การสร้างเมืองคือป้อมกำแพงไม่ต้องกับฤดูกาล จึงได้เปลี่ยนเปนมาสร้างตึกใหญ่ค้างอยู่มาแล้ว และท่านก็จะจัดการตามแบบเจ้าพระยาบดินทรเดชาขึ้นไปสักเลขหัวเมืองลาว คือจะลงมาทำบาญชีสำมะโนครัวแจกหนังสือพิมพ์คุมสักอีกอย่างหนึ่ง ควบในการที่จะคิดมาสร้าง

เมืองตรังนี้ด้วย การที่ท่านคิดครั้งนั้น ท่านไม่อยากให้ผู้ใดแซกแซงเกี่ยวข้อง จะไต่ถามฤๅหารือประการใดไม่ฟังเสียงและไม่ยอมพูดด้วยเลย รับอาสาจัดตอนเปนส่วนของท่านขาด เพราะว่าแก่แล้วจะหาชื่อให้เปนของท่านจัดเองคนเดียว ที่สุดจนลูกท่านเอง (๑) ก็ไม่ได้รู้ทางความคิดว่าจะจัดอย่างไร และเกลียดการเรื่องนี้เปนอย่างยิ่ง ครั้นเมื่อออกมาจัดการต้องใช้เงินทองมาก ท่านไม่พอใจจะขออนุญาตฤๅบอกกล่าวอันใด เล่นลืมจ่ายกันตะพัดไป เงินภาษีอากรในเมืองตรังก็ไม่ส่ง ซ้ำใช้เงินภาษีอากรเมืองอื่นเข้าไปอีกด้วย เปนทั้งการโยธาก่อสร้างและค่าเบี้ยเลี้ยงของข้าหลวง ไม่ได้มีกำหนดว่าเดือนหนึ่งเท่าใดปีหนึ่งเท่าใด ข้างเจ้าพนักงารคลังก็ทวงเงินทีกลาโหม ข้างกลาโหมไม่ชอบความคิดนี้อยู่แต่เดิมแล้ว ก็มีตราขนาบข้าหลวงออกมา ข้าหลวงก็ร้องต่อสมเด็จเจ้าพระยา สมเด็จเจ้าพระยา "กางร่ม" ไม่ยอมที่จะยื่นบาญน้ำบาญชีอันใด เรื่องเมืองตรังและเรื่องที่จะจัดการแจกหนังสือพิมพ์คุมสักก็เลยกลายเปนเอ่ยขึ้นไม่ได้ จนข้าหลวงเหลือทนก็ต้องลาออก การเรื่องนี้เจ้าพระยาภาณุวงศ์ (๒) เปนผู้ทักท้วงผู้หนึ่ง ซึ่งสมเด็จเจ้าพระยาค่อยฟังกว่าผู้อื่น คือว่าควรจะจัดการค้าขายก่อน เพราะเหตุนั้นเมื่อข้าหลวงออกแล้ว จึงได้ไปเอาพระยารัตน-

---

(๑) คือ เจ้าพระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ (วอน บุนนาค) ที่สมุหพระกลาโหม ซึ่งเปนเจ้ากระทรวงบัญชาการหัวเมืองนั้น

(๒) เจ้าพระยาภาณุวงศ์ (ท้วม บุนนาค) สำเร็จราชการต่างประเทศ

เศรษฐีมาเปนข้าหลวง เพราะเปนผู้ชำนาญในการค้าขาย พระยารัตน-เศรษฐีก็ได้มาจัดการยังมีร่องรอยปรากฏอยู่บ้าง คือร่องที่ปลูกมันทิ้งร้างว่างอยู่มาก แลโรงใหญ่ ๆ ซึ่งเปนที่ไว้สินค้า แต่ทนไม่ไหวตั้งตัวไม่ทัน จึ่งได้ลาหนีไปเมืองตรังจึ่งได้ตกอยู่ในข้าหลวง คือพระอนุรักษ์โยธา กลิ่น พระสุรินทรามาตย์ ข้าหลวงสองนายนี้ไม่ได้มาอยู่เมืองตรัง เมืองตรังจึ่งได้เปนอันทรุดโทรมลงไปตามเดิม เพราะเมืองตรังเคยกินยาแรงอยู่ในบังคับข้าหลวงมาเสียช้านานเช่นนี้ พระยาตรังผู้นี้เปนคนอ่อน ออกมาอยู่ก็ไม่ผิดอันใดกับนายอำเภอบ้านควนธานีเท่านั้น เวลาค่ำพระครูวิสุทธิวงศาจารย์เจ้าคณะ กับปลัดและพระสงฆ์อื่นบ้างมาหาไต่ถามได้ความว่ามีวัด ๓๘ วัด พระ ๑๐๐ เศษ ปลัดนั้นเปนพระชาวกรุงเทพ ฯ พูดจาแขงแรงอยู่วัดควนธานีใกล้กับพลับพลา พูดกันถึงเรื่องเทศน์มหาชาติ ว่าเทศน์ได้อยู่จึ่งได้ให้ไปนิมนต์พระที่เทศน์ได้นั้นมา องค์หนึ่งตาบอดนุ่งผ้าตาสี่แดงเทศน์ชูชก ขึ้นต้นว่าจุณณียบทแล้วก็ว่าเนื้อความนอกไม่มีเนื้อเลย ให้ว่าเนื้อและว่าคาถาก็ไม่ได้เลย ท่านองที่เดินนั้นเหมือนอย่างกับเจรจาหนังตลุง ท่านองขึ้นคล้ายมหาพนที่เรียกว่าแหลบางช้าง อีกองค์หนึ่งเทศน์มหาพนท่านองคล้ายกรุงเทพ ฯ เนื้อความก็เปนเนื้อความท่านเจ้ากลิ่นแต่ขาดตกบกพร่องเปนอันมาก คาถาว่าไม่ได้เลย

พระยาปลิตมีหนังสือส่งระยะทางมาที่พระยามนตรี วัดละเอียดทั้งทางบกทางน่าเบนเส้นเปนวา ลองคิดกะระยะดูในเมืองเหล่านี้ จะต้องไปจอดอยู่ที่เกาะลังกาวีซึ่งเปนที่อาไศรยบังคลื่นได้แห่งเดียว ออก

จากเกาะลังกาวีไปถึงเมืองไทรเมืองปลิศเมืองสตูลทั้งสามเมือง อยู่ในสี่ชั่วโมงเท่า ๆ กัน แต่ในเมืองเหล่านี้ มีน่าเมืองที่ฝั่งเปนชายเลนกว้างออกมาทุกแห่ง เรือไฟจะเข้าได้แต่ฉะเพาะเวลาน้ำขึ้น และในเมืองปลิศเมืองสตูลจะเข้าไปถึงลำคลองไม่ได้ ต้องลงเรือเล็กไปอีกต่อหนึ่งเรือไฟต้องถอยมาคอยอยู่ที่น่าลึก ในเมืองปลิศตั้งพลับพลาประทับร้อนใกล้ปากคลองแล้วต้องลงเรือเล็กไปตามลำคลองถึงตลาด ทางตั้งแต่ปากคลองไปถึงตลาดอยู่ในสามร้อยเส้นเศษ ถ้าจะไปถึงบ้านพระยาปลิศต้องขึ้นบกไปอีกชั่วโมงเศษ เมืองสตูลก็คล้ายคลึงกันแปลกแต่บ้านเจ้าเมืองลงมาอยู่ใกล้ตลาด เห็นว่าถ้าจะไปโดยว่าจะเปนการสดวกได้ ก็ต้องไม่ต่ำกว่าสิบสองชั่วโมงทั้งไปทั้งมา ถ้าขากลับเปนเวลามีคลื่นลม จะตีกระเชียงเรือเล็กโต้ออกมากลัวจะไม่ไหวจึ่งได้บอกเลิกการที่จะขึ้นเมืองปลิศเมืองสตูลเสีย เมื่อเวลาอื่นมีโอกาศที่จะได้ไปทางนั้น จึ่งค่อยขึ้นต่อไป แต่จะต้องคิดแรมจึ่งจะได้ การที่เลิกไม่ไปเมืองปลิศนี้ เมื่อพระยาปลิศตามมาหาที่เกาะลังกาวีเศร้าโศกเสียใจมากถึงกับร้องไห้ อ้อนวอนจะให้ไปให้ได้ ด้วยตัวลงมาทำพลับพลาอยู่เอง ที่ไม่ไปนั้นเปนการอายเขา (เขานั้นคือเมืองไทร "ลอย" กันอย่างยิ่ง) เมืองปะเหลียนนั้นกะวันที่จะไปก็ไม่ใคร่พอเพราะเรื่องสทกสท้านมรสุมอยู่ข้างจะเยี่ยมเยียนบ่อย ๆ พระปะเหลียนก็กรอบแกรบมาก จึ่งได้เลยบอกเลิกไปไว้น่าด้วย

วันที่ ๘ ที่นี่กลางวันร้อน แต่เวลาดึกหนาว กินเข้าแล้วออกรับพวกจีนแห่ของกำนันมาให้ตามแบบเมืองข้างนี้ จีนเหล่านี้เปนพวก

อยู่ตลาดบางรักทั้งสิ้น กระบวรแห่นั้นคือมีป้ายทาแดงตัวหนังสือทองคู่หนึ่ง ผ้าผูกกิ่งไผ่มีตัวหนังสืออันหนึ่ง ธงสีต่าง ๆ หลายคัน เล่าโก๋หามในเก๋งสำรับหนึ่ง ม้าล่อสองอันโต๊ะสอดคานหามมีเหงาใช้ตะกั่วสำรับหนึ่ง สิ่งของต่าง ๆ จัดขึ้นบนโต๊ะมีคานหามทุก ๆ อย่างคือม้าล่อ แลพิณพาทย์แบบเขา จุดประทัดด้วย แต่พระยามนตรีห้ามเสียผู้ซึ่งเปนหัวน่านั้นคือหลวงภิรมย์เปนจีนมะเกาอายุ ๗๐ เศษ เปนหัวน่าของพวกจีนเปนผู้ที่คิดอ่านทำพลับพลารับที่ทับเที่ยง กับชื่อหลวงประเทศคนหนึ่ง ขุนล่ามคนหนึ่ง จีนมีชื่ออีกสิบหกคน กับพวกกรมการเปนคนเมืองนครศรีธรรมราชโดยมาก แล้วไปวัดควนธานีเปนวัดเก่า แต่หลวงชาติสุรินทร์เรี่ยรายสับปุรุษปฏิสังขรณ์ขึ้น ทั้งปฏิสังขรณ์แล้วเช่นนั้นก็ดูยังงอมแงมเต็มที่ มีโบถสามห้องพระระเบียงรอบ ทั้งในโบถแลที่พระระเบียงเต็มไปด้วยพระพุทธรูป ขนาดน่าตักศอกเศษสองศอกแต่ละองค์ละองค์น่าเหมือนน่ากากต่าง ๆ น่าหัวเราะมากกว่าน่าเกิดความเลื่อมใส เจ้าอธิการวัดต่าง ๆ อยู่ตำบลทับเที่ยงบางรักโดยมากมาหา ๑๓ วัด พระสงฆ์อันดับในวัดอีกยี่สิบเศษ ได้ตั้งเจ้าอธิการวัดควนธานี เปนพระครูอนาคารคุณธำรงเจ้าคณะรอง พระสงฆ์ที่มารับขยันโตถวายเงินทั่วกันทุกองค์ เมื่อวานนี้ได้ยินเสียงอู้ ๆ ที่ร้านพระชยันโตไม่ทราบว่าอะไร ต่อวันนี้จึงได้ความว่าพราหมณ์เป่าสังข์วันนี้มาหาสามคนได้แจกเงินให้ด้วย เพราะสมณกับพราหมณ์ที่นี่เกือบจะเรียกต่อกันได้ บ่ายโมงหนึ่งเดิรกลับมาลงเรือ มีคนมานั่งดูเรียงเปนแถวตามข้างถนนอย่างเรียบร้อยทั้งเมื่อขึ้นแลเมื่อลง เปนคนไทยมากกว่าเจ๊กแลแขก

ลืมกล่าวเสียอย่างหนึ่งถึงเรื่องปืนใหญ่ มีปืนเหล็กอย่างเขื่อง ทิ้งอยู่ที่ริมศาลเจ้าข้างทางบนควนธานีสี่บอก อยู่ที่ควนยายทองสักบอกเห็นไม่ถนัด มีโรงจากคลุมอยู่ว่าเปนปืนครั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราช(๑) ไปตีเมืองไทรได้มาทิ้งไว้ที่นี่ ยังมีปืนทองเหลืองอย่างเช่นแห่นำตามเสด็จอีกสองบอก ทิ้งอยู่ที่โรงริมที่พักข้าหลวง ว่าเปนปืนครั้งเมื่อจีนวุ่นวายที่เมืองภูเก็จ

กลับลงมาถึงเรือบ่าย ๓ โมงกับ ๒๐ มินิตเร็วกว่าเมื่อขาขึ้นหน่อยหนึ่ง ควรกล่าวได้ว่าระยะทางอยู่ในสองชั่วโมงเท่านั้น ได้สั่งให้หลวงภิรมย์สมบัติตามลงมาที่เรือ ให้สัญญาบัตร เลื่อนเปนหลวงสมานสมัคจีนนิกรปลัดจีน เพราะเห็นว่าเปนคนแก่ อยู่ในเมืองตรังมาถึง ๕๐ ปีแล้ว โดยว่าจะเกะกะมากขึ้น (เพราะเจ้าภาษีกล่าวโทษ) ก็เห็นจะไม่ยืดยาวไปเท่าใดนัก ถ้ามีเจ้าเมืองฤๅข้าหลวงแข็ง ๆ แล้วก็เห็นจะเรียบร้อยได้ เพราะจีนที่นี่ทำมาหากินฝังรกฝังรากมีที่ดินเรือกสวนไม่เหมือนพวกลูกจ้างทำเหมืองซึ่งมีแต่ตัว ไม่มีทุนรอนอันใดที่ได้ลงไว้ในบ้านเมือง

วันที่ ๙ ออกเรือเวลาเช้า ๒ โมง ตามที่คิดกันจะเร่งเวลาให้เร็วขึ้น แต่ก็ออกไม่ได้ ต้องรออยู่จนสี่โมงเช้าน้ำขึ้นนั้นเอง(๒) พอ

---

(๑) เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ตีเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒

(๒) เนื่องในการเสด็จประพาสเมืองตรังครั้งนี้ ทรงตั้งพระอัษฎงคตทิศรักษา (คอซิมบี้ ณระนอง) เปนพระยารัษฎานุประดิษฐ์ มหิศรภักดี ผู้ว่าราชการเมืองตรังต่อมา

ออกมาถึงข้างนอกพบเรือสุริยมณฑล พึ่งได้ทันกันในวันนี้ เพราะคลาดกัน ตามขึ้นไปถึงเมืองภูเก็จไม่พบแล้วตามลงมาพังงากระบี่ พึ่งได้รับหนังสือบางกอกลงวันที่ ๒๒ เมษายนคราวนี้เปนครั้งแรก ลมไม่มี ๆ แต่คลื่นลูกกลิ้งพอเรือเคลง เกาะตามแถบนี้เปนเกาะศิลาปูนอย่างต่ำ ๆ โดยมาก แต่แผนที่ไม่ตรงกับที่เกาะอยู่โดยมาก คนนำร่องเมืองตรังสองคน มาแต่เกาะลังกาวีสองคน ถามชื่อเกาะก็บอกต่าง ๆ กันไป อยู่ข้างจะเลือนมากนำร่องเองก็เมาคลื่นด้วย เห็นว่าถ้าจะลงไปเกาะลังกาวีจะถึงต่อเวลาค่ำ ตำบลคัวซึ่งจะเปนที่ทอดเรือ ซึ่งพระยามนตรีให้ย้ายมาทำที่รับใหม่ เพราะเดิมเขาจัดรับไว้ที่เบราตลากาเปนน่านอกไม่บังคลื่น นำร่องไม่ทราบว่าคัวอยู่แห่งใด จึ่งได้ตกลงกันเปนต้องไว้เข้าต่อเวลากลางวันดีกว่า แลบางทีพระยามนตรีจะออกมานำไปด้วย เวลาบ่าย ๕ โมงทอดสมออยู่ที่เกาะตรูเตา เปนเกาะใหญ่มีเกาะเล็ก ๆ รายอยู่ข้างน่า ตั้งแต่เรือถึงหัวเกาะข้างเหนือแล้วแล่นลงไปเกือบชั่วโมงหนึ่งจึ่งได้ทอดที่อ่าวตรงเขาสูงน่า ในคลองมีบ้านคน เกาะนี้เปนของเมืองไทร แมงกะพรุนตัวใหญ่ ๆ ลอยเต็มไปทั้งทเล ถังตักน้ำขนาดใหญ่ตักขึ้นมาตัวเดียวเต็มบริบูรณ์ดีทีเดียว

วันที่ ๑๐ เวลา ๑๑ ทุ่มออกเรือจากเกาะตรูเตา เวลาโมงเช้าฝนตกหนักจนมืดแลไม่เห็นทาง ต้องหยุดทอดสมอ ฝนซาจึ่งได้เดิรต่อไปอีกได้ พบเรือสติมลอนช์พระยามนตรีกับพระยาไทรพานำร่องมาส่งตามเรือต่าง ๆ แล้วนำไปด้วย เกาะลังกาวีนี้ทรวดทรงสัณฐานก็

อย่างเดียวกันกับเกาะตรุเตา คือตัวเกาะใหญ่เปนภูเขาสูง ๆ ซ้อนบังกันเปนชั้นบ้าง หัวเขาท้ายเขาเกี่ยวกันบ้าง มีเกาะเล็ก ๆ รายตามน่าเกาะใหญ่ไปตลอดนับไม่ถ้วน เรือเดิรมาในระหว่างเกาะเล็กน้ำเพียงแปดศอกก็มี ต่อล่วงเข้าไปใกล้เกาะใหญ่ตามอ่าวที่ทอดน้ำลึกถึง ๖ วาแล ๖ วา ๒ ศอก เข้าทางริมเกาะตรุบา ทอดที่ในอ่าวตรงเขาสูง เรียกว่ากุหนุงรายา ในแผนที่ว่า ๒๙๕๒ ฟีต เปนสูงกว่าในหมู่เขาทั้งปวงในเกาะนี้ เรือได้ทอดที่เวลาเช้า ๕ โมงกับ ๑๕ มินิต พระยามนตรีนั้นให้ล่วงน่าลงมาก่อนจากเมืองตรังแต่เวลาวานนี้ พระยาไทรยังมาไม่ถึง ต้องให้ไปตาม ที่เกาะลังกาวีนี้หวันหมัดชามัน หลวงธานินทร์นิพัทธ (๑) เจ้าตำบลเปนผู้จัดการ พระยาไทรพึ่งมาถึงในเวลาเช้าวันนี้ ได้ไปรับพระยาไทรแลตนกูมะหมัดบุตรพระยายุทธการ หลวงธานินทร์นิพัทธลงมาหาที่เรือเวลาตรี ที่เกาะลังกาวีนี้ไม่ได้ตรวจทำบาญชีสำมโนครัว แต่ประมาณว่าชายฉกรรจ์อยู่ใน ๖๐๐ คน เกณฑ์เข้าการงารอยู่ได้ ๒๐๐ คน ที่น่าเบราตลากามีที่นามาก เดิมพวกแขกก็ชอบทำไร่บนเขา แต่เจ้าพระยาไทร (๒) ห้ามเสียเพราะเห็นว่าล้มไม้ลงทำไร่สามปีทิ้งเสีย เสียไม้ใหญ่บนเขามากกว่าได้ประโยชน์ในการทำเข้าไร่ คงทำอยู่แต่นาพื้นราบ เข้าพอกินไม่ต้องซื้อ การหาปลาและตัดฟืนมีมากจนได้จำหน่ายออกไปขาย

---

(๑) หลวงธานินทร์นิพัทธเปนน้องของหวันเต๊ะมารดาเจ้าพระยาไทร

(๒) เจ้าพระยาไทร (อหมัด) บิดาพระยาไทร (อับดุลอ่ามิด)

ที่เมืองไทรบ้างเมืองปีนังบ้าง ถัดหวายแลตัดไม้เลื่อยกระดานก็มีได้จำหน่ายออกไปเหมือนกัน การตัดฟันนั้นเปนของพวกจีน มีอยู่ประมาณสักร้อยเศษ การที่จะรับรองที่เมืองไทรยังไม่แล้วเรียบร้อย แลที่นั้นก็มีที่เที่ยวอยู่หลายแห่ง จึงได้ขอให้รออยู่ที่นั่นอีกสองวัน เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ ขึ้นบกตรงหมู่บ้าน มีต้นมพร้าวมากกว่าเปนสวนของหวันหมัด เปนที่เลนท่าตะพานน้ำลงมายังไม่แล้ว แต่เวลานั้นมีน้ำพอเรือเข้าเทียบถึงหาดได้ มีพลับพลาอยู่ใต้ร่มมพร้าวสี่เหลี่ยมเล็กดาดสี่หลัง มีหลังใหญ่สี่เหลี่ยม หัวท้ายเปนปั้นหยาอีกหลังหนึ่ง พักอยู่บนพลับพลาครู่หนึ่ง เดิรไปดูสวนพึ่งลงต้นดูกใหม่ ๆ มีต้นผลไม้อื่น ๆ บ้างเล็กน้อย มีเรือนประมาณห้าหกหลัง ไปดูคอกสุกรป่าในที่ใกล้กันกับสวนนั้น เพราะที่ในเกาะนี้มีสุกรป่าชุมมาก มักมาทำอันตรายเข้าในนา จึงต้องตั้งคอกไว้สำหรับคอยดักหลาย ๆ แห่งทั่วไป คอกทำเหมือนอย่างคอกจับช้างของพวกชาวตวันตก กว้างสักสี่ศอกห้าศอกแล้วชักปีกกาออกไปกว้าง เมื่อพบก็ต้อนให้วิ่งเข้าคอก แล้วแทงทิ้งเสียเท่านั้น ว่ามีเดือนหนึ่งหลาย ๆ ตัว แล้วขึ้นเดือนซึ่งเขาจัดทำขึ้นใหม่ตั้งเก้าอี้หวายมีเพดาน ลากด้วยกระบือไปตามทางในที่รกหน่อยหนึ่งจึงออกทางกว้าง เปนถนนซึ่งทำไว้แต่ครั้งเจ้าพระยาไทร ยาวสามไมล์ กว้างประมาณสามวา ว่าเพราะพวกจีนพากันมาทำไร่ยาสูบในที่นี้ แต่ดินไม่ดีจึงได้เลิกไปเสีย ตามข้างถนนซึ่งข่ายไล่กระจง คราวแรกได้สามตัวคราวหลังได้สี่ตัว ที่วิ่งหักป่าไปเสียก็มาก จะเปนด้วยเรื่องคนมากเกินไปนั้นเอง กลับมา

ทางเดิม ที่ตามทางบนบกมีต้นไม้อย่างหนึ่งลูกขนาดลูกหว้า แต่เปนสี ชมภูบ้างขาวบ้างกลิ่นเหม็นเหมือนน้ำมันดินฟุ้งไปทั้งนั้น เมื่อขาขึ้น ไปก็ดูพากันเฉย ๆ แต่ครั้นเมื่อไปถึงที่ไล่กระจง มีใครเอ่ยขึ้นว่าเรียก ต้นพระยาดาบหักกินอยู่คง พวกทหารของเราพากันขุดกันถอนมาคน ละหอบสองหอบอยากอยู่คงทั้งนั้น เวลากลับลงเรือน้ำแห้งต้องลง เรือเล็กเข็นมาตามเลน วันนี้เขาจัดไว้จะให้ดูจับปลาอีก แต่ได้ความ ว่าระยะทางไกลนักจึงไม่ได้ไป

วันที่ ๑๓ เวลา ๔ โมงเช้าลงเรืออุไทยราชกิจ ให้พระยาไทร กับหวันหมัดลงเรือไปด้วย ไปตามทางหว่างเกาะใหญ่กับเกาะเล็ก ที่รายรอบนอก โดยแต่เกาะเล็ก ๆ เหล่านี้มากมายนัก จนบังไม่ใคร่ จะแลเห็นทเลกว้าง เหมือนอย่างกับไปในช่องฤๅคลองกว้าง ๆ แคบ ๆ แลดูข้างในที่เกาะใหญ่ล้วนแต่เปนภูเขาสูง ๆ สลับซับซ้อน เมื่อไป ถึงเหลี่ยมหนึ่งก็เปลี่ยนเปนอย่างหนึ่งไป ข้างนอกก็เปนเกาะเล็ก ๆ รูปต่าง ๆ เพราะเปนเขาศิลาปูน บางแห่งมีต้นไม้บางแห่งไม่มีต้นไม้ จนจำไม่ได้ว่าไปอย่างไร น้ำเหล่านี้ลึก ๆ เรือแล่นเข้าไปจนใกล้ชิด เกาะเหล่านั้นได้โดยมาก อ้อมออกไปข้างน่านอกแลเห็นหมู่บ้านคนอยู่ ในอ่าวเปนบ้านหมู่ใหญ่ ว่าที่ตำบลนี้เปนที่ทำนามาก เรือเลี้ยวออก มาข้างนอกนี้มีคลื่น ฝนตกพรำอยู่เสมอตั้งแต่แรกออกเรือมา มาก บ้างน้อยบ้าง พอเข้าในอ่าวก็แลเห็นสายน้ำตกจากภูเขาสูง เปนลำ ใหญ่หลายสาย ตามเขาเปนหมอกคลุมอยู่ครึ่งเขาค่อนเขา ที่ตรงน้ำ ตกนั้นเปนหมอกพาดอยู่กลางเขา ต่อเมื่อเรือเข้าไปทอดที่ใกล้หาดจึ่ง

ได้ลับไม่แลเห็นสายน้ำตก ที่บนฝั่งทำพลับพลาเปนหลังคาต่อ ๆ กัน หลายหลัง ห่วงที่ก็เที่ยวพลับพลามวยงารพระเมรุ กั้นเปนข้างน่าข้างใน มีโต๊ะเก้าอี้เตียงที่นอน ขึ้นบกทั้งกำลังฝนพักอยู่ที่พลับพลาจนคนมาพร้อม เขาจัดแคร่มาหาม ตัวที่นั่งเปนไม้มลิด เหลี่ยมหุ้มเงินดูกว้างกว่าแคร่ที่ใช้กัน ราวสักเท่าเสลี่ยงหิว แต่คานใช้หุ้มผ้าเหลืองผูกสี่แต่คนหามไม่เดิรในหว่างคาน บิดคานที่หามขวางคนออกไปเดิรอยู่นอกเปนคู่กัน กรมวังของเราเห็นอดไม่ได้ ไปสั่งสอนให้หามอย่างใหม่เอาคนเข้ามาเดิรหว่างคาน คนที่หามนั้นแต่งตัวเสื้อกระลาสีตัดด้วยสักหลาดแดง สวมหมวกแดงอย่างเตอรกี ข้างในใช้เก้าอี้หวายผูกคานหามขึ้นบ่าอย่างยานุมาศ ขึ้นขี่แคร่นั้นไปได้สักค่อนทางเชือกขาดแต่เพราะแคร่นั้นผูกต่ำอย่างเอกตื่นเกือบระดิน พอขาดก็ยันถึง ตกลงเปนต้องเดิรต่อไป ขากลับต้องขี่เก้าอี้หามขึ้นบ่าเสียเปนพ้นอันตรายดีกว่าอย่างอื่น ทางที่ไปนั้นแรกไปราบ ๆ เปนรอยตัดต้นไม้ไว้เก่าทางกว้างอยู่แล้ว การที่แต่งทางก็เห็นจะเปนแต่ชั่วตัดต้นไม้เล็ก ๆ ริมทาง มีใบไม้แห้งซ้อนกันหลายชั้นพื้นเปนดินดำ ข้ามลำธารกว้าง ๆ มีตะพานเรือกสองแห่ง ที่เปนลำเล็ก ๆ ใช้เดิรลุย ทางอยู่ข้างจะแฉะและดินลื่น บางแห่งมีน้ำขัง ด้วยฝนตก ข้างบนเปนต้นไม้ครึ้มตลอดทาง บางแห่งก็เดิรเลียบลำธาร เปนธารกรวดก้อนใหญ่ ๆ สายน้ำเชี่ยว เมื่อไปสักครึ่งทางจึงขึ้นเขา แต่ทางที่ขึ้นเขานั้นไม่ชัน ค่อย ๆ สูงขึ้นไปตามลำดับ ถ้าฝนไม่ตกจะเดิรขึ้นลงได้ง่ายดีกว่าน้ำพุที่เคยไปที่อื่นทั้งสิ้น เวลาฝนตกดินลื่นลำบากและมีทากชุมเหมือนที่เขาสะบาป

ฉันก็ถูกทากเกาะสองตัว เมื่อขึ้นไปถึงที่สุดทางเลี้ยวเข้าในทางที่น้ำตก เปนไหล่เขาอันหนึ่งมิใช่ลำธาร ตัวลำธารที่มาแต่ข้างบน มีก้อนศิลาใหญ่ ๆ เห็นจะกว้างกว่าสิบวา แต่ที่ซึ่งตั้งพลับพลานี้ เปนที่ซึ่งแชกนับถือกัน เรียกว่าเบราตะลาภาคือบ่อโบราณ เขาว่ามีเจ็ดบ่อ แต่เมื่อได้เดิรดูจะตรวจ นับให้ลงรอยเจ็ดบ่อก็ยาก ถ้าจะนับทั้งที่รีและที่กลมรูปต่าง ๆ ก็จะกว่าเจ็ด ถ้าจะนับแต่ที่กลมเปนรูปบ่อก็จะไม่ครบเจ็ด แต่เปนอันแปลกกว่าน้ำตกอื่น ๆ ที่ได้เคยเห็นมาแต่ก่อน ด้วยที่ตรงนั้นเปนศิลาดาดเต็มไปหมดไม่มีดินเลย กว้างอยู่ในสิบห้าวาถึงเส้นหนึ่ง ยาวสักสองเส้นเศษสามเส้น พื้นสูง ๆ ต่ำ ๆ เปนน่าเขา ตามน่าศิลาดาดเหล่านั้นเปนห่วง ๆ ที่กว้างจนถึงห้าวาหกวาก็มี ที่เล็กเพียงสองศอกสามศอกก็มี แต่ลึกทุก ๆ บ่อ พื้นล่างก็เปนศิลา สายน้ำตกอาบลงมาตามน่าศิลาดาดนี้ เมื่อถึงที่บ่อใหญ่ ๆ ก็ตกลงและไหลเทต่อออกไปตามปรกติ แต่ที่เปนบ่อเล็ก ๆ สายน้ำที่ตกลงไปที่ปากบ่อย่อม ๆ แล้ววนในบ่อ ด้วยขอบปากบ่อนั้นสูง แล้วจึงไปไหลลงที่ขอบปากบ่อซึ่งเปนช่องต่ำกว่าที่อื่น ดูเหมือนหนึ่งน้ำไหลลงไปในบ่อนั้นแล้ววนเสียรอบหนึ่งแล้วจึงไหลตกต่อไป ดูก็ขลังขึ้น แต่น้ำไม่ใคร่สอาด สีออกเขียว ๆ เห็นจะเปนด้วยใบไม้สะสมอยู่มาก ที่ปลายศิลาดาดเปนฉง้อนเขาที่แลเห็นน้ำตกสูงแต่ในทเลเดิรออกไปได้ แลเห็นเปนชวากลึกลงไปจนถึงที่เรือจอด ที่ข้างชวากนั้นก็เปนเขาสูงตรงลิ่ว เรียกว่ากุหนุงชิงชังนับว่าเปนที่ดูวิวงามแห่งหนึ่งได้ จะหาที่จารึกยากเปนที่สุด เพราะไม่มีศิลาก้อนใหญ่ ๆ เหมือนที่น้ำตกทั้งปวง หาได้แต่ศิลา

น้ำตกบุเราตลากา เกาะลังกาวี แขวงเมืองไทร

ซึ่งติดอยู่กับศิลาดาดนั้นเองแห่งหนึ่ง ได้จารึก จ. ป. ร. และศักราชไว้ ที่พลับพลาบนนี้เขาทำเปนที่ประทับร้อนแต่ไปถูกฝนตกมากอยู่ข้างลำบาก ต้องเปียกกัน กินเข้ากลางวันและจารึกอยู่ประมาณชั่วโมงเศษจึงได้กลับ คิดดูระยะทางที่ไปตั้งแต่เรือออบลสองชั่วโมงเศษ ทางเดิรอยู่ในชั่วโมงหนึ่งถึงเบราตะลากา ขากลับก็ราว ๆ กัน ไปวันนี้อยู่ใน ๑๐ ชั่วโมงกลับมาถึงเรือเวลา ๒ ทุ่ม วันนี้เขานำไข่จันละเม็ดมาให้มากนับด้วยหมื่น แจกกันจนถึงกระลาสีว่าเปนไข่ที่เกาะอาดังอยู่ข้างใต้เกาะลังกาวีไม่สู้ไกล และมีอากรไข่เต่าด้วย กับหวันเตะมารดาพระยาไทรฝากแช่อิ่มมาให้ด้วย เวลาไปในเรือได้สนทนาการงารกับพระยาไทรมาตลอดทาง

วันที่ ๑๒ ลงเรืออุไทยราชกิจ ไปทางเดียวกับเมื่อวานนี้ แต่ไปเลี้ยวออกทางซอกเกาะเล็ก ซึ่งแลเห็นข้างนอกเหมือนลำคลองเล็ก ๆ แต่ครั้นเมื่อเข้าไปในปากคลองนั้น จึงเห็นว่าไปในหว่างเกาะซึ่งตั้งอยู่ใกล้ ๆ กัน และเกาะนั้นบังมิดไม่แลเห็นทเลเลย กุหนุงชิงชังซึ่งไปเมื่อวานนี้กลับอยู่ข้างหลัง แลเห็นวิวงามที่สุด ปลายช่องที่เรือจะออกแลดูเหมือนมีช่องพอจุลำเรือ แต่ครั้นเมื่อไปถึงที่ช่องนั้นจึงเห็นว่ากว้างใหญ่ เรืออุไทยราชกิจสักห้าลำแล่นเสมอน่ากันออกได้ น้ำนั้นลึกเรือเดิรชิดเกาะห่างเพียงสามวาสี่วาก็มี เปนซอกเปนแซกไปสมกับคำที่ว่าเกาะนี้สนุก ดีกว่าเกาะช่องอ่างทองมาก มีปากช่องแหวกเห็นทเลข้างนอกกว้าง ๆ หลายช่อง ถึงช่องที่สุดตรงทิศตวันตกเปนที่ซึ่งจะไป เลี้ยวขวากเขาะเข้าไปหน่อยหนึ่งทอดสมอในที่นั้น ตรงน่าเขา

ใหญ่มีหาดสั้น ๆ เขาทำพลับพลาไว้ในที่นั้นยาวหลังหนึ่ง สั้นหลังหนึ่ง ทางที่จะเดิรขึ้นไปชันกว่าวานนี้ เพราะต้องเดิรขึ้นไปข้ามเอนในระหว่างเขาต่อเขาต่อกัน แต่ใกล้ไม่เหมือนเมื่อวานนี้ ตำบลนี้คำสามัญเรียกกันว่าดายังบุนติง แต่หลวงปฏิพากย์ว่าอ่านตามตัวหนังสือซึ่งจะเรียกให้เข้าใจกันได้ทั้งมลายูฝั่งตวันออกและตวันตก ต้องว่าปายากมุนเต็งแปลว่านางมีครรภ์ ความหมายที่ให้ชื่อเช่นนี้จะเห็นว่าทเลใหญ่ฤๅเขาเหมือนครรภ์มารดา ที่ทเลน้ำจืดซึ่งขังอยู่ภายในเขากลางทเลใหญ่เหมือนลูก ที่เช่นนี้ในพระราชอาณาเขตรเราเห็นจะมีแต่ที่เกาะสีชังกาวีแห่งเดียว แต่ถ้าจะชี้ตัวอย่างว่าอย่างเดียวกับเช่นนี้มีบ่อย ๆ ในเมืองสกอตแลนด์เรียกว่า เลาะห Loch ก็เข้าใจได้ง่าย ทางที่ลงไปเหมือนปีนลงไปตามปากอ่าง เขาทำทับแคร่เปนที่พักตอนหนึ่งแล้วลงกระไดต่อลงไปตามน่าผาชัน ๆ มีหาดแคบนิดหนึ่งปลูกพลับพลาปักเสาในน้ำหลังเล็ก ๆ สามหลัง มีชานบนและชานล่างลงไปสูงกว่าหลังน้ำหน่อยหนึ่ง มีเรือไว้ให้ลงเที่ยวพายดู แต่ผเอินพอลงเรือไปฝนก็ตกลงมาขนาดใหญ่ ต้องอาบน้ำฝนจนหนาวเต็มที่ต้องกลับขึ้นมาเสียคราวหนึ่งต่อฝนหายจึงได้ลงดูต่อไปใหม่ ได้ให้เขาวัดที่และหยั่งน้ำทำแผนที่ให้ดู สระนี้เปนรูปไข่โดยยาว ๕๐๐๐ ฟีต โดยกว้าง ๑๓๐๐ ฟีตบ้างแคบกว่านี้บ้าง วัดโดยรอบได้ ๘๐ เส้น น้ำลึกเปนแห่ง ๆ ที่ลึกมากตอนข้างตวันตกจนใกล้ฝั่งถึง ๙ วาสองศอก ตอนกลาง ๆ น้ำอยู่ใน ๘ วาเศษ ตลอดตามริมฝั่งอีกสามด้านน้ำภุกอยู่ใน ๗ วา ฝั่งรอบสระเปนเขาสูงและชันเกินที่จะปีนขึ้นได้ทั้งนั้น มีช่องต่ำอยู่สองช่อง

เสด็จทรงเรือในทเลน้ำจืดในเกาะลังกาวี แขวงเมืองไทร

คือช่องที่ตั้งพลับพลาเปนด้านเหนือช่องหนึ่งยังสูงมาก แต่ช่องตวันตกนั้นต่ำทีเดียว เขาที่กั้นอยู่ก็บางไม่สู้กี่วาเดิรข้ามออกไปถึงทเลใหญ่ ถ้าฤดูลมตวันตกดูเหมือนคลื่นจะตีข้ามเข้ามาในสระได้ ถ้าจะว่าข้างน่ากลัวศิลาที่กั้นนั้นจะพัง จนสระนี้กลายเปนติดกับทเลใหญ่ก็จะเปนได้ ที่ศิลาคั่นนั้นมีถ้ำย่อม ๆ น้ำซึมหยัดอยู่ไม่ขาด น้ำในสระลึกและใส จนเปนสีเขียว ได้ชิมดูรสก็จืดแต่ไม่สนิทเหมือนน้ำลำธาร ออกกร่อย แต่มิใช่กร่อยเปนน้ำเค็ม กร่อยอย่างน้ำพุที่ไทรโยค จะเปนด้วยน้ำขังอยู่แห่งเดียวไม่มีที่ถ่ายไป ย่อมจะกร่อยเปนธรรมดาอย่างหนึ่ง และสังเกตได้ว่าเปนน้ำปูนอย่างไทรโยคแท้ เพราะได้เห็นต้นไม้โค่นลงไปจมอยู่ในน้ำมีตะใคร่ปูนจับ ดูสระนี้เปนที่ประหลาดมากไม่เคยเห็นได้ให้ถ่ายรูปมาด้วยแล้ว

อนึ่งในสระนี้ว่ามีจรเข้ตัวหนึ่ง เปนจรเข้อยู่มาช้านานถือกันว่าขลังคล้าย ๆ จรเข้เจ้า ว่ากล้านัก ใครไปคงจะได้เห็นเสมอ เวลาที่คนไปทำพลับพลาก็ขึ้นให้เห็นทุกวัน พระยามนตรีไปเกณฑ์ให้วางตกาง ก็ว่าไม่รับ แต่ที่แท้ดูเหมือนจะไม่กล้าวาง เพราะกลัว แขกพวกมลายูนี้เกือบจะมีศาลเจ้าเหมือนอย่างเจ๊ก ไม่ใช่ถือผู้สร้างคนเดียวแท้นัก คล้ายกับไทยเราเกรงใจพระอิศวร แต่ครั้นเวลาไปนี้ก็ไม่ได้เห็นจรเข้ตัวนั้นขึ้น เพราะไม่สู้จะอยู่ช้านัก รีบจะไปดูหนังสือโบราณซึ่งพวกมลายูนับถือกันว่า เปนที่ขลังศักดิสิทธิคล้ายศาลเจ้าฤๅพระฉายอย่างหนึ่ง เจ้าเมืองสิงคโปร์คนหนึ่งก็ได้ไปดูในที่นั้น แต่กว่าจะกลับมาถึงเรืออุบลได้ถึงบ่าย ๔ โมงกับสามเสี้ยวแล้ว ที่จารึกนั้นอยู่หัว

เกาะข้างเหนือ ต้องกลับทวนทางขึ้นไประยะทาง ๓ ชั่วโมงเศษ มืดมัวมีลมจัดแต่ไม่มีคลื่น ไปถึงที่ตำบลนั้นเวลา ๒ ทุ่ม ไม่สู้จะมีใครสมัครขึ้น เพราะมืดซึ่งนักที่ทอดเรือก็ไม่สู้ห่าง แต่แลเห็นเขาที่เกาะพอเปนเงาดำ ๆ เท่านั้น เห็นว่าไหน ๆ ได้แล่นกลับมาด้วยความลำบาก ไม่ขึ้นก็ดูใจเสาะนักเปลืองถ่านเปล่า ๆ จึ่งได้ "กางร่ม" ขึ้นจนได้ มีคนมาตกแต่งและกองไฟรับ เมื่อตีกระเชียงเข้าไปประมาณสัก ๑๕ มินิต แลเห็นเขาต่ำ ๆ เปนแหลมยื่นออกมาเหมือนข้อศอก พากันตกลงว่าคงจะไม่เปนเรื่องอะไร ครั้นเมื่อเข้าไปใกล้อีกหน่อยหนึ่ง แหลมที่เปนข้อศอกนั้นกลายเปนเกาะเล็ก มีช่องทเลห่างจากเกาะใหญ่ ขึ้นที่เกาะใหญ่มีหาดไม่สู้ยาวนัก เขาก็ต่ำ ๆ แต่วงอ้อม เมื่อเรือเข้าไปถึงเกาะเล็กที่เห็นเปนแหลมนั้นแล้วลมสงัดไม่มีเลย เขาทำตะพานออกมาในทเลยาว ขึ้นที่ตะพานเดิรไปตามหาดประมาณสักเส้นหนึ่ง ก็ถึงต้นมะขามสองต้นกำลังมีดอกเต็ม ต้นมะขามนี้อยู่ตรงน่าที่น่าผาจารึก แต่ไม่เปนเขาเลว ๆ เช่นคาดคะเนกันนั้นเลย เปนเพิงเงื้อมออกมาจนถึงหาด ตั้งแต่น่าเพิงลงมาถึงทเลประมาณสักสามสี่วาเท่านั้น ในเพิงเข้าไปจนถึงเขาประมาณสัก ๑๕ วา แล้วมีซอกเปนถ้ำเข้าไปข้างในอีก เหือกน่าเทวดาที่เกาะม่วยในทเลสาบแต่ใหญ่กว่า ที่จารึกนั้นเปนน่าผาในเงื้อม สูงพ้นจากพื้นดินขึ้นไปประมาณสามวา เปนน่าศิลาราบ เขาปลูกเกยขึ้นไว้ให้ขึ้นไปดู เอาไต้ส่องถ้ำถือชูไว้ห่าง ๆ สักสามศอกสี่ศอกแลเห็นตัวหนังสือชัด เปนสีดำออกแดงเหมือนเขียนด้วยน้ำมันอะไรอย่างหนึ่ง แต่ถ้าเอาไฟเข้าไปใกล้แล้วไม่แลเห็นตัวหนังสือ

ถ้าชูไฟไว้เสียให้ห่าง เอามือจับตัวหนังสือไว้ก่อน แล้วจึงเอาไฟเข้าไปใกล้ พิเคราะห์ดูพอแลเห็นว่าสีศิลาที่มีตัวหนังสือนั้นผิดกับที่ไม่มีตัวหนังสือน้อย ๆ ตัวหนังสือเปนหนังสืออาหรับโตประมาณ ๓ นิ้ว เขียนติดกันเปนพืดอย่างหนังสือแขก ตามขวางประทัดสองศอกคืบ ๗ นิ้ว ยาวตามประทัดสามศอกถ้วน ถ้าดูที่พื้นแผ่นดินเวลาเอาไฟส่องไม่เห็นเปนตัวหนังสือดูเหมือนอะไรเปื้อน ๆ เปนแผ่นอยู่ หนังสือนี้ว่ามีผู้อ่านได้บ้างแต่ไม่ใคร่ได้ความ เพราะเปนคำโบราณและลบเลือนเสียบ้าง มีเรื่องราวที่เล่า ว่าลูกเจ้าแขกอาหรับผู้หนึ่งไปแต่งงารกับลูกเจ้าเมืองจีน กลับมาถึงที่นี่มีนกตัวหนึ่งซ้อคล้าย ๆ โร้คมาตีเรือแตก เจ้าคนนั้นว่ายน้ำขึ้นมาอาศรัยอยู่ที่นี่ จึงได้จารึกไว้มีเรื่องราวที่แต่งไว้เปนหนังสืออ่านยึดยาว ตำบลนี้เรียกว่า คัวจะริตะ เขาแปลว่าหนังสือโบราณ แต่กระบวรสนทนากับคนเลว ๆ ที่ไปคอยรับอยู่ที่นั้น เพราะหวันหมัดตามไปไม่ทันไม่มีล่ามแขกจะพูด ลงพูดมคธกับเจ้าพวกแขกถามถึงคูหาเปนต้น จึงได้ความว่าคัวนี้คือถ้ำ จะริตะนั้นก็คือจารึก สำเร็จรูปเปน "คูหาจารึก" ตรงทีเดียว แลไม่ได้รู้เค้าเงื่อนมาว่าจะมีถ้ำอื่นต่อไปอีก ต่อเมื่อเดิรดูไปมาพบบันไดขึ้นไปปากช่องอีกแห่งหนึ่ง พระราชโกษา (๑) ซนขึ้นไปพบถ้ำ จึงได้ขึ้นไปดูถ้ำนั้น อยู่ข้างขึ้นยากต้องเหนี่ยวเส้นหวายซึ่งผูกขึงไว้ สูงประมาณสัก ๖ วา อยู่ข้างซ้ายที่จารึก ถ้ำนั้นเปนปล่องตรงเข้าไปเหมือนเจาะทาง

---

(๑) พระราชโกษา (หรุ่น วัชโรทัย) เดี๋ยวนี้เปนพระยาอุทัยธรรม

รถไฟ ต่อถึงปลายจึงผายออกหน่อยหนึ่ง ยาวประมาณสิบสองสิบสามวา ปากถ้ำมีรอยน้ำหยัด ในถ้ำไม่มีปล่องข้างใน ควันไต้อบหายใจเกือบไม่ออก มีฝรั่งเขียนชื่อไว้หลายคน ได้จารึกอักษร จ. ป. ร. แลศักราชพอเปนรอย ๆ ไว้ที่ผนังสุดถ้ำ เพราะเปนเวลากลางคืนและร้อนจัด จึงได้รีบกลับมา ลงมาถึง ๔ ทุ่ม เปนอันขึ้นไปไม่ป่วยการเลย ออกเรือในเวลา ๔ ทุ่มนั้น เพราะทางที่จะไปเมืองไทรกลับไกลออกมาอีก ๓ ชั่วโมง จำจะต้องขึ้นแต่เช้าทันคราวน้ำ แต่ก็เปนเคราะห์ดีที่ได้กลับทันในเวลานั้น เมื่อเรือมาเห็นพยุมืดตั้งอยู่ข้างหลังไล่กระชั้นเข้ามาแต่ไม่ถูกปลอดไป พระยาไทรบุรีกับพระยามนตรีล่วงน่าไปคอยรับที่เมืองไทรบุรีแต่เวลาคืนนั้น เพราะน้ำเรือไฟจะเข้าได้ฉเพาะเช้ามืดเวลาเดียว ถ้าจะรอไปต่อพรุ่งนี้จะถึงให้พร้อมกันไม่ทันเวลา

วันที่ ๑๓ เรือมาทอดที่น่าปากอ่าวเมืองไทรเวลา ๑๐ ทุ่ม ๑๕ มินิต มีคลื่นแคลงอยู่บ้าง เวลาย่ำรุ่งกับ ๒๐ มินิต ลงเรืออุไทยราชกิจเข้าไปในอ่าวเมืองไทร มีทุ่นหุ้มผ้าดำข้างหนึ่งหุ้มผ้าขาวข้างหนึ่งรายตลอดเข้าไปตามร่อง ตั้งแต่เรือไปประมาณครึ่งชั่วโมงถึงที่ปากอ่าว ถัดแหลมป้อมเก่าเข้าไปทำโรงโปลิศ ฝาชัดแตะถือปูนยาวหลังหนึ่ง อีกหลังหนึ่งฝาชัดแตะถือปูนพื้นสองชั้นเปนที่อยู่ผู้รักษาด่าน อีกหลังหนึ่งฝาชัดแตะถือปูนเหมือนกัน เปนออฟฟิศโทรศัพท์ เขามีโทรศัพท์ตั้งแต่ปากน้ำขึ้นไปจนถึงเมือง ระยะทาง ๕ ไมล์ ลงทุนทำ ๗๐๐ เหรียญ ต่อเข้าไปข้างในทั้งสองฟากน้ำ มีเรือนพวกคนหาปลาสามหมู่ใหญ่ ๆ หมู่หนึ่งหลาย ๆ สิบหลังเรือน ผิดกันกับที่เมื่อมาครั้ง

ก่อน เรือนจะมากขึ้นกว่าเก่าสักสามสี่เท่า จนเจ้านายที่มาชั้นหลัง ครั้งกรมหลวงเทวะวงศ์มาขึ้นเดิรที่เมืองไทร ก็ยังเห็นว่าแปลกขึ้นมาก มีเรือออกมารับปักธงข้างท้ายเรือสัก ๑๖—๑๗ ลำ ลำหนึ่งคนพาย ประมาณ ๑๕—๑๖ คน แต่ไม่ใช้ฆ้องใช้โห่อย่างธรรมดาเมืองแขก พายเรียบเรียบไปเหมือนอย่างเรือไทย เรือนั้นย่อมตกแต่งหมดจดมีทาสีใหม่เปนต้น คนที่พายก็แต่งตัวมีเสื้อเหมือน ๆ กัน มีเรือที่นั่งทรง ที่นั่งรองเปนเรือคอนโดเลอเก๋งพาย ทำไปจากที่กรุงเทพ ฯ มาในหมู่นั้นด้วย พบเรือเมล์เดิรสวนลงไปสองลำ ชักธงช้างทั้งสองลำเพราะพระยาไทรเช่าลำหนึ่ง พระยาปลิศเช่าลำหนึ่ง ใช้ในการรับเสด็จ เรือสองลำนี้เดิรผลัดกันวันละลำ สำหรับบรรทุกเข้าสารโคเปดไก่พื้นและดีบุก ซึ่งเปนสินค้าออกจากเมืองไทรไปเมืองปีนัง ถัดหมู่บ้านที่ปากน้ำขึ้นไป ริมน้ำเปนต้นไม้รกขึ้นไปประมาณสักชั่วโมงหนึ่ง ต่อขึ้นไปจึงเปนท้องนา ริมน้ำเปนสวนจาก มีเรือที่ลงมารับจอดรายอยู่ตามข้างฝั่งอีกหลายลำ ว่ากำหนดที่จะให้เรือแห่เหล่านี้ออกไปรับถึงที่เรือไฟทอด แต่เมื่อคืนนี้มีคลื่นจัดจึงได้พากันถอยหลบขึ้นมา เวลาเข้าลงไปไม่ทัน เรือเหล่านี้พายตามขึ้นมาทันกันกับเรือไฟ ตั้งแต่หมู่สวนจากขึ้นมานี้มีบ้านคนราย ๆ ขึ้นไป จนถึงหัวแหลม ซึ่งเปนที่เลี้ยวขึ้นไปถึงเมืองมีโรงสีไฟโรงหนึ่ง น่าโรงมีตึกสองชั้นสี่เหลี่ยมอยู่ริมน้ำ โรงสีไฟนี้เปนของจีนลิมเชียดแซ่หลิม เปนคนอยู่ในบังคับอังกฤษ ทำสัญญากับเมืองไทร ขอตั้งโรงสีไฟมิให้ผู้ใดตั้งแข่งขึ้นอีกในกำหนด ๒๐ ปี ได้ลงมือทำมาปีหนึ่งแล้ว ตั้งแต่โรงสีนี้ขึ้นไปลำน้ำเปนสองแยก

ที่ในระหว่างน้ำสองแยกนั้นเปนเมือง เดี๋ยวนี้เปนตึกสองชั้นอย่างเมืองปีนังเต็มตลอดไป ดูแน่นหนาจนจำเค้าเก่าไม่ได้เลย ตามริมน้ำก็มีถนนตลอด ตั้งแต่โรงสี่ขึ้นมาตกแต่งผูกธง มีผ้าเขียนตัวหนังสือเวลคัม ตามถนนก็ปักเสาแขวนธงประฎาก เปนธงช้างตลอดทั่วไปทุกแห่ง จนน่าต่างตึกร้านผูกผ้าแดงห้อยธงทั่วทุกแห่ง ตะพานน้ำทำขึ้นใหม่เปนตะพานข้างน่าตะพานข้างใน มีโรงใหญ่เปนที่เจ้าเมืองกรมการลงมายืนรับ ที่ข้างน่าพวกเจ้าเมืองกรมการแต่งตัวเต็มยศสวมเสื้อเยียระบับ พวกจีนแต่งตัวอย่างผู้ดีจีนยืนรายตามถนน มีทหารซิกแถวหนึ่งประมาณ ๕๐—๖๐ คน และกลองโน่บัด ซึ่งเปนกลองสำหรับเมือง ลงมาคอยยืนรับอยู่ตรงน่าโรงตะพาน พอเวลาเรือถึงก็ประโคมโน่บัด กลองโน่บัดนี้เปนยศโบราณอย่างหนึ่ง สำหรับตำแหน่งสุลต่านเมืองไทร ถามดูเมืองอื่นก็ว่าไม่มี อยู่ข้างจะนับถือกันขลังคล้าย ๆ มโหรทึกในกรุงเทพ ฯ เปนเครื่องประโคมสำหรับเจ้าเมืองคนเดียว เวลาที่เจ้าเมืองตาย ยังไม่ได้ตั้งเจ้าเมืองต้องหยุดโน่บัดประโคมไม่ได้ ต่อเลือกผู้ใดเปนเจ้าเมืองขึ้นใหม่ให้ประโคมโน่บัดให้ผู้นั้นแล้ว จึงได้ยกศพเจ้าเมืองเก่าได้ แต่เมื่อครั้งพระยาไทรไซนารชิด(๑)ตาย ยังไม่ตกลงว่าผู้ใดจะเปนเจ้าเมือง ประโคมโน่บัดไม่ได้ การที่จะยกศพเปนการขัดข้อง มีถ้อยคำร้องกันขึ้น ครั้งนั้นพระยา

---

(๑) เปนบุตรเจ้าพระยาไทร (อหมัด) เปนพี่ต่างมารดากับพระยาไทร (อับดุลหะมิด)

มนตรีสุริยวงศ์เป่นข้าหลวงอยู่ในที่นั้น ได้ตัดสินให้ประโคมโน่บัดให้แก่ข้าหลวงกรุงเทพ ฯ เปนการตกลงกันไปครั้งหนึ่ง พระยาไทรอับดุลหะมิดผู้นี้พึ่งได้ประโคมโน่บัด ต่อเมื่อรับตำแหน่งออกมาจากกรุงเทพ ฯ แล้ว ที่น่าบาไลบะซาร์ คือศาลากลางที่ว่าการของเจ้าเมืองมีโรงกลองโน่บัด สำหรับประโคมเวลาเช้าเวลาหนึ่งเย็นเวลาหนึ่งทุกวัน แต่วันศุกร์มีประโคมกลางวันขึ้นอีกเวลาหนึ่ง รับท้องตราต้องมีโน่บัดลงมารับทุกคราว ในการรับเสด็จครั้งก่อนก็มีเหมือนกัน นอกจากนั้นไม่ได้ใช้ที่อื่นเลย ถึงว่าเจ้าเมืองจะไปอยู่แห่งใด คงประโคมอยู่ที่โรงน่าบาไลบะซาร์แห่งเดียว เครื่องประโคมโน่บัดนั้นสำรับหนึ่งคือ โรตันดะรายา หวายหุ้มสักกะหลาดเหลืองยาวประมาณสี่ศอกอันหนึ่ง โน่บัดกลองน่าเดียวตัวกลองเปนไม้หุ้มสักหลาดเหลืองก้นกลองกลึงเหมือนเท้าโถ ขึงด้วยหนังแพะ แต่โบราณว่าขึงด้วยหนังศีร์ษะคนมีไม้ตีสองอันใบหนึ่ง ศะระใน (๑) ปี่คันหนึ่ง นาปีรี แตรเงินคันหนึ่ง คอง ฆ้องขนาดฆ้องไชยฆ้องหนึ่ง คันดัง กลองสองน่าตัวกลองหุ้มด้วยสักหลาดเหลือง มีสายตะพาน ขึงด้วยหนังแพะข้างหนึ่ง หนังเสือข้างหนึ่งมีไม้ตีอันเดียวเหมือนกลองชะนะสองกลองคู่กันเพลงที่ตีนั้นเสียงแปลกหู แต่นับเนื่องอยู่ในหมวดปี่กลองมลายู

ที่ข้างในมารดาพระยาไทรบุรีแลพวกผู้หญิงลงมาคอยรับ เมื่อขึ้นบกทักทายปราไสกรมการทั้งปวงแล้ว ขึ้นรถกับลูกชายใหญ่ ให้

---

(๑) เห็นว่าจะเปนคำเดียวกับที่เขามาเรียกว่า "ปี่ไฉน" นั้นเอง

พระยาไทรกับพระยามนตรีขึ้นมาด้วย ส่วนรถข้างในหวันเต๊ะมารดาพระยาไทร หวันหยา(๑) มารดาพระยาไทรไซนารชิด ตวันอีตำภรรยาพระยายุทธการ เจะดาราภรรยาพระยาสุรพลขึ้นไปในรถด้วย เขาปลูกเปนพลับพลาที่พักไว้ที่มุมถนนแยกตรงท่าขึ้นมาอีกหมู่หนึ่งหลายหลังแต่ไม่ได้ขึ้น เลยตรงมาทางน่าบาไลบะซาร์ ไปที่ตึกอะนะบูเกตที่เดียว ตามทางก็ปักเสาธงช้างแลมีซุ้มใบไม้ราย ๆ กันตลอดไป ระยะทางถึง ๔ ไมล์ เมื่อถึงที่อะนะบูเกตแล้ว รถอ้อมเข้าไปขึ้นทางข้างใน เมื่อชักธงสแตนดาดขึ้นเสาจึงได้สลุต แล้วออกไปนั่งที่ท้องพระโรง พวกเมืองไทรแลเมืองปลิศมาหา แต่เมืองสตูลตามมาไม่ทัน วันนี้เจ้านายแลข้าราชการที่มาแต่งตัวครึ่งยศติดตรา

เดิมกำหนดว่าเวลาบ่ายจะไปเที่ยว แต่เมื่อถึงเวลาฝนตกมากจึงได้เลยนั่งสนทนาอยู่กับพระยาไทรแลผู้อื่น พระยาไทรบอกขอจะทำวังที่อะนะบูเกตนี้ใหม่ ด้วยที่เดิมเล็กนัก แต่จะขอตัวอย่างว่าอย่างไรจะเปนที่ชอบใจ ได้รับยอมให้กรมสรรพสาตรเขียนแปลนให้

อนึ่งพระยาสุนทรานุรักษ์(๒) ออกมาคอยรับอยู่ที่เมืองไทร ๒๐ วันมาแล้วได้พูดจาไต่ถามถึงเรื่องหนทางในระหว่างเมืองไทรกับเมืองสงขลา พระยาสุนทราว่าทางในเมืองแขวงเมืองสงขลาน้ำท่วมมากกว่า

---

(๑) หวันหยาคนนี้เปนไทย

(๒) พระยาสุนทรานุรักษ์ (ชม ณสงขลา) ผู้รั้งราชการเมืองสงขลา ต่อมาได้เปนพระยาวิเชียรคีรี ผู้ว่าราชการเมืองสงขลา

ข้างแขวงเมืองไทร บางตอนถึงหกศอกเจ็ดศอก ด้วยทางเดิรที่ตัดไปนั้นประสงค์แต่จะให้ตรงอย่างเดียว ถูกที่พรุต่ำประมาณสักร้อยเส้น ตะพานที่ต้องข้ามน้ำอยู่เดียวนี้ถึง ๗๐ ตะพานกว่า ข้างเมืองไทรก็ต้องมีตะพานมากเหมือนกันแต่ยังชั่วที่น้ำไม่สู้ท่วมมาก ตะพานที่ทำนี้ก็ชั่ว เปนแต่ตะพานรั้วเสร็จ พอฤดูน้ำมากพังหมด ใช้ได้แต่เปนทางช้างเดิรต้องลุยน้ำ ถ้าจะคิดจัดให้เปนทางเกวียนเดิรไปมาได้เสมอ ในแขวงสงขลาจะต้องตัดทางใหม่ ย้ายตอนที่ลงพรุให้ขึ้นไปชายเรา ซึ่งเปนทางเดิรเล็กมีอยู่แล้ว อ้อมออกไปประมาณร้อยเส้น แลจัดให้มีคนรักษาให้ดีอยู่เสมอ ก็จะเปนประโยชน์ด้วยกันทั้งสองเมือง พระยาไทรรับจะจัดให้มีคนงารประจำรักษาอยู่ ๕๐ คน ข้างพระยาสุนทรา ก็จะจัดเหมือนกัน แต่ค่าจ้างช้างบันทุกสินค้าซึ่งเดิรอยู่ทุกวันนี้เที่ยวหนึ่งถึงเจ็ดเหรียญ บันทุกได้น้อย ถ้าเปนเกวียนจะบันทุกได้จุ ทุกวันนี้สินค้าที่เดิรไปมาทางเมืองนี้มีมาก ของที่ออกมาจากเมืองสงขลาคือ โคกระบือเปดไก่ส้มเปนต้น ที่เข้าไปจากเมืองไทรเปนสินค้าเกาะหมาก

เวลาเย็นเห็นพระยาไทรอดนอนบอบช้ำเหน็ดเหนื่อยมาก จึ่งไล่ให้กลับไปพักเสีย ได้ทราบว่าตั้งแต่รู้ข่าวก็ได้ยกมาตั้งจัดการอยู่ที่อะนะบูเกตนี้เดือนหนึ่งมาแล้ว การที่ตกแต่งที่ทางรับรองมากมายใหญ่โตกว่าครั้งเจ้าพระยาไทรรับครั้งก่อน (๑) เวลาเย็นฝนหายได้เดิรเที่ยว

---

(๑) คือครั้งเสด็จกลับจากอินเดียมาขึ้นที่เมืองไทร เสด็จทางสถลมารค ไปลงเรือที่เมืองสงขลา

ดในบริเวณอะนะบุเกต อยู่ข้างจะเปนโคลนเลอะเทอะบ้างแต่พอเดิรได้ ที่ตำบลเดินตรงอยู่ริมถนนซึ่งเปนทางจะไปเมืองสงขลา ฉะเพาะอยู่ที่ตรงหัวแง่ลำคลอง มีองไทรเลี้ยวโอบเปนปลายแหลม มีลำคลองเล็กตัดวงรอบในเข้ามาเกือบจะบันจบรอบเปนเกาะ ยังมีดินเปนเอ็นติดอยู่กับที่สวนซึ่งมารดาพระยาไทรซื้อใหม่หน่อยหนึ่ง เดี๋ยวนี้เขาลงมือขุดคลองตัดตรงแต่คลองเล็กออกไปหาลำคลองใหญ่จะให้ขาดเปนเกาะ แต่คิดจะลงเขื่อนอิฐยังไม่ได้เบิดทำนบ แต่เดิมบริเวณที่อยู่แต่รอบในซึ่งเปนสวนส้ม เดี๋ยวนี้ขยายออกไปข้างนอกอีกรอบจนตกลำแม่น้ำ ตรงตะพานที่ข้ามเข้ามาจากถนน ปลูกเรือนใหญ่หลังหนึ่งเปนที่พักเจ้านายข้าราชการ มีโรงครัวโรงหนึ่งต่างหาก ต่อเข้ามาข้างในตามริมน้ำปลูกเรือนสี่เหลี่ยมมีห้องหลังละสี่ห้องรายกันไปสี่หลัง เรือนสองหลังมีโรงครัวอยู่ในระหว่างกลางโรงหนึ่ง ชักหลังคาตั้งแต่โรงครัวมาบันจบเรือนทั้งสองหลัง เปนทางสำหรับยกของเลี้ยงในเวลาฝนตก ในเรือนสี่เหลี่ยมหลังสุดคือที่สี่นั้นจัดเปนโรงบิลเลียด ต่อไปมีโรงทหารปลูกหันน่าออกข้างนอกสามด้าน ครัวสกัดหลังใหญ่ยาวเหมือนอย่างพระระเบียง ต่อไป มีโรงทหารซีก สำหรับเมือง แถวยาวขวาง แต่ถนนลงไปหาลำ แม่น้ำสายหนึ่ง ด้านหลังมีเรือนพระยามนตรีหลังหนึ่ง เรือนพระยาไทรหลังหนึ่ง ต่อออกไปข้ามคลองซึ่งขุดใหม่เปนที่สวนปลูกหญ้าเลปลูกต้นไม้ต่าง ๆ กว้างใหญ่จนจดถึงสวนมารดา ปลูกโรงบังซาวันละคอนแขก มีพลับพลาอย่างพลับพลายาวเปนมุขลดลาดสี่ เว้นแต่ช่อฟ้าเปนช่อฟ้าแขก ด้านสกัดอีกด้านหนึ่งในส่วนของมารดาปลูกโรงครัว แลที่พัก

มารดากับพี่น้องผู้หญิง ยกกันออกมาอยู่ที่อะนะบูเกคนหมด เรือนแถวโรงเหล่านี้ รายอยู่รอบเนินเขาซึ่งเป็นตึกที่ไปอยู่ ตัวตึกนั้นเดิมทำไม่มีข้างในข้างน่า มีห้องที่อยู่ขึ้นบนแต่สองห้อง ห้องกินเข้าห้องหนึ่ง ห้องรับแขกห้องหนึ่ง ครั้งนี้ปลูกท้องพระโรงฝากระดาน เติมคร่อมออกไปข้างน่าหลังหนึ่ง กับก่อตึกสามห้องแอบขึ้นไปตามมุขเดิมอีกหลังหนึ่ง ยกตึกเปนที่ข้างในทั้งสิ้น กั้นรั้วรอบเชิงเขากันสวนส้มแลสวนสมุดไว้เปนข้างใน เครื่องตกแต่งก็เปนของที่จัดซื้อใหม่ เก้าอี้อย่างดีถึงสามสำรับ เครื่องตู้ต่างอันได้เปนอย่างที่พระนายสรรเพ็ธ (๑) สั่งเข้ามาใหม่ ๆ นี้ทั้งสิ้น เรือนเจ้านายข้าราชการก็มีเตียงนอนโต๊ะกินเข้าเหมือนอย่างโฮเตล อาหารเลี้ยงมีกับเข้าฝรั่งจ้างคนครัวคนใช้มาจากโฮเตลเมืองปีนังหลายสิบคนเลี้ยงอย่างดีตลอดไปจนถึงทหาร ดูเปนที่ชอบใจสรรเสริญกันมาก แต่ครัวของฉันนั้น มารดาพระยาไทรเปนผู้ทำ เปนอาหารอย่างแขกแท้ไม่มีกับเข้าฝรั่งกับเข้าไทยเจือปน ตั้งแต่ฉันขึ้นไปอยู่ที่เมืองไทรได้กินกับเข้าไทยกับเข้าฝรั่งมื้อเดียว เมื่อยังไม่รู้ว่าดีร้ายประการใด เลยยังไม่ลงร่องรอยกันเรียบร้อย แต่เมื่อแรกมากินกับเข้าแขกทั้งเช้าทั้งค่ำแลของว่างด้วยอีกเวลาหนึ่ง อาจจะปฏิญาณได้ว่าไม่ได้กินหมูเลยจนกระทั่งกลับจากเมืองไทร พึ่งได้มีความคิดเห็นว่าอาหารของพวกแขกจะกินได้จริงในครั้งนี้ เพราะที่ได้ไปเห็นมาแต่ก่อน ๆ อยู่ข้างเหลือทนเสียโดยมาก มีดีแต่ที่ตรังกานูกับที่กลัน-

---

(๑) เจ้าหมื่นสรรเพ็ธภักดี (บุศย์ เพ็ญกูล)

ฅันก็เปนบางสิ่ง แต่ที่นี่เขาทำดีมีของกินได้เสมอทุกเวลา มีรสชาติแปลกประหลาดกว่าที่ "เคยรับ" มาแต่ก่อน เปนแต่อยู่ข้างจะเนยมากอยู่สักหน่อยหนึ่ง ขนมแลผลไม้แช่อิ่มอยู่ข้างจะพิสดาร ใช้อย่างละมากมากสิ่ง สิ่งละเล็กละน้อยทั้งสิ้น การที่รับรองทั้งปวงเห็นเปนตั้งใจจัดจริง ๆ คิดทั่วถึงทุกอย่างไม่มีสิ่งใดซึ่งจะว่าเปนแต่พอใช้ได้เลย

เดิมได้ข่าวจากพระยาไทรที่เกาะลังกาว่า กรมหลวงเทวะวงศ์มาถึงเมืองบีนังแต่เห็นเร็วเกินไปก็ไม่สู้เชื่อ ครั้นเวลาวันนี้ได้หนังสือมิสเตอรนิวเบราเนอ(๑) ว่าเอกติงคอเวอนเนอให้เอดดิกงมีหนังสือมาจะขอให้ไปให้ทันในการเต้นรำวันเกิดกวีนในวันที่ ๒๓ แลเรสิเดนต์เคานซิลเลอจะขอให้ไปกินเนอในวันที่ ๒๑ ได้จดหมายให้บอกว่าจะไปถึงเมืองสิงคโปร์ไม่ทันกำหนดนั้นได้ แต่ที่จะไปเมืองบีนังนั้นได้ทราบกำหนดว่ากรมหลวงจะมาถึงต่อวันที่ ๑๕ น่าจะเปนเวลาเย็นค่ำ ถ้าจะไปถึงในวันที่ ๑๖ จะไม่ได้พังการร้ายดีอันใดก่อน จึงได้กำหนดเลื่อนไปเปนวันที่ ๑๗ เพื่อจะให้เปนที่ยินดีแด่พระยาไทรที่เขาได้ตั้งใจจัดการรับรองเปนที่ชอบใจ จึงได้อยู่ต่อไปอีกวันหนึ่งด้วย

---

(๑) เปนที่หลวงทวีปสยามกิจ ตำแหน่งกงซุลสยามที่เมืองเกาะหมาก ต่อมาได้เลื่อนเปนพระ และเปนกงซุลเยเนอราล

สำเนาที่ ๒ ส่งพร้อมกับพระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๕

ถึงที่ประชุมเสนาบดี ซึ่งรักษาพระนคร

ด้วยแต่ก่อนได้บอกรายละเอียดมาเพียงวันที่ ๑๓ เดือนพฤษภาคม ถึงเมืองไทร บัดนี้จะขอบอกข้อความตามรายละเอียดต่อไป วันที่ ๑๔ ขึ้นรถกับพระยามนตรีสุริยวงศ์ พระยาสุรพลพิพิธ ไปตามทางที่ขึ้นมา แวะที่บ้านพระยาสุรพลซึ่งอยู่ข้างทางนั้นก่อน ที่บ้านนี้รายามุดาซึ่งเจ้าพระยาไทรยกให้เปนบุตรเลี้ยงพระยาสุรพลอยู่ในนั้นด้วย เรือนเปนสองหมู่ รายามุดา (๑) ได้เจ๊ะราดานหลานเจ๊ะดาราภรรยาพระยาสุรพลเปนเมีย พาให้ดูบ้านเรือนจนตลอดถึงในที่นอน เรือนที่อยู่นี้เปนเสาไม้ตั้งบนตาม่อก่ออิฐโปร่งทั้งชั้นบนชั้นล่าง เครื่องตกแต่งก็เปนอย่างของเก่า ๆ ติดเลขยันต์ข้างแขกอยู่มาก ว่ากันเจ็บกันไข้ การรับแขกในเรือนใช้นั่งกับพื้นอย่างไทย ๆ เล่นถ้วยเล่นป้านและชามต่าง ๆ แต่เปนของสามัญโดยมาก เจ๊ะดาราเปนคนต้อนรับแขกแขงแรงกะปรี้

---

(๑) รายามุดา (ตนกูอับดุลยาซิด) น้องร่วมมารดากับพระยาไทร (อับดุลฮามิด) เปนที่พระเสนีณรงค์ฤทธิ์ รายามุดา ต่อมาได้เลื่อนเปนพระยา ฯ พระยาสุรพลไม่มีบุตร จึงเอารายามุดาไปเลี้ยงเปนบุตร

กะเปร่ามาก แล้วขึ้นรถจากบ้านพระยาสุรพล เปลี่ยนพระยาไทรขึ้นแทนพระยาสุรพล ไปที่บาไลบะซาร์ ซึ่งเปนศาลากลางที่ประชุม เปนศาลาโถงเสาไม้ยาว ๙ ห้องปลูกคร่อมกำแพงบ้านเจ้าเมือง ออกมาอยู่นอกกำแพง ๗ ห้อง อยู่ในกำแพงสองห้อง มีเฉลียงสามด้าน แต่ด้านน่าเปนมุขลดพื้นเสมอดินยื่นออกไปอีกสองห้อง ด้านทั้งสองข้างมีพาไลกันสาดต่ออีกชั้นหนึ่ง ในศาลานี้กั้นฝาเพียมเสมอแนวกำแพง พื้นยกสูงขึ้นกว่าข้างนอกสองศอกเศษ ดาดเพดานมีรบายด้วยแพรสีต่าง ๆ ตั้งโต๊ะเก้าอี้ ตอนข้างนอกเบิดโถงเสาหุ้มผ้าแดง ที่นี่เปนที่สำหรับรับท้องตราและชำระความใหญ่ ๆ ทางซึ่งจะเข้ามามีซุ้มใบไม้ใหญ่และทหารซิกยืนแถวรับ ที่ข้างบาไลบะซาร์น่ากำแพงมีฐานก่ออิฐถือปูนสำหรับปลูกต้นเทียนในการแต่งงารบ่าวสาวสำหรับใช้ย้อมมือ แต่มิใช่ปลูกอยู่เสมอ เวลามีงารจึ่งไปปลูกพอเปนพิธี ต่อออกไปข้างถนนเปนโรงโน่บัด รูปร่างคล้าย ๆ โรงทิมเผาศพเปนแต่มียกพื้นข้างบนเตีย ๆ เปนที่ไว้กลองเครื่องประโคม ชั้นล่างเปนที่คนอยู่ ต้องรอหวันเต๊ะอยู่หน่อยหนึ่งเพราะยังไม่มาจากโรงครัวที่อะนะบูเกตแล้วจึ่งพาลงทางศาลากลางในกำแพง ขึ้นเรือนไม้อย่างเดียวกันกับหลังนอก แต่มีฝาเปนที่สำหรับทำการแต่งงารและการทำบุญต่าง ๆ ลงจากเรือนนั้นพาไปเรือนเจ้าพระยาไทรเปนตึกหลังไม่สู้ใหญ่ แต่ชำรุดทรุดโทรมมาก พระยาไทรก็ยังอยู่ในที่นั้น ด้วยบ้านทำใหม่ที่เคียงกันกับบ้านนี้ยังไม่แล้วเสร็จคิดจะถ่ายออกไปอยู่บ้านนอกกำแพงก่อน เมื่อทำเรือนนี้แล้วเสร็จจึ่งจะกลับเข้ามาอยู่ ในเวลานี้ไม่ได้ตกแต่งอันใด รกร้อมี

แต่เตียงนอนกับเครื่องแต่งเรือนเก่าๆ ที่ติดอยู่ ตัวพระยาไทรไปทำการและเลี้ยงดูพวกพ้องอยู่ที่ออฟฟิศหลังเล็กซึ่งเปนเรือนเดิม เรือนนี้เปนแต่ที่นอนฤๅเปนเรือนส่วนผู้หญิง เรียกภรรยาให้ขึ้นมาต้อนรับพวกผู้หญิงด้วย หวันเต๊ะมาถึงจึงได้พาลงหลังเรือนเดิรในบ้านไปเรือนหวันเต๊ะซึ่งเปนเรือนหวันหมัดไฮรันที่เปนมะหวันมารดาเจ้าพระยาไทรบุรีอยู่ก่อน เมื่อพูดเอ่ยถามถึงที่อยู่เจ้าพระยาไทรขึ้นพากันร้องไห้ทั้งหวันเต๊ะหวันหยา ที่เรือนนี้ได้เห็นเครื่องเรือนแต่งงารบ่าวสาวหลายอย่าง คือปลาตะเพียนตัวใหญ่เกล็ดเงินเกล็ดทองและเครื่องที่สำหรับครอบอาหารซึ่งเปนบายศรีทำขวัญ รูปร่างคล้ายฝาโคมพระวิญญาณที่ทำกงเต๊กแต่ใหญ่กว่ามาก และที่น่าบาไลบะซาร์ได้เห็นหลังคาคานหามที่สำหรับแห่เจ้าบ่าว คล้ายยอดซุ้มระทาอย่างยอดเกี้ยว เครื่องทั้งปวงได้ใช้ในการแต่งงารตนกูมะหมัด บุตรพระยายุทธการซึ่งตวนอีต๋าเปนมารดากับน้องสาวพระยาไทรมารดาเดียวกัน ในการแต่งงารนี้พระยาสุนทราได้รับเชิญมาด้วย เล่าเรื่องราวอยู่ข้างพิสดารเกินกับที่จะลงในหนังสือนี้ ลงทางหลังเรือนมะหวันกลับขึ้นบาไลบะซาร์แล้วลงรถที่น่าบาไลบะซาร์ไปที่ตะพานน้ำ ลงเรือคอนโดเลอพายที่จัดไว้เปนเรือที่นั่งไปดูหมอจรเข้ลากจรเข้ขึ้นตรงที่น่าโรงสี่ไฟตัวหนึ่ง ได้โรงสี่ไฟตัวหนึ่งเปนจรเข้ไม่สู้ใหญ่นัก อยู่ในแปดศอกเก้าศอก เปนด้วยเกรงจะพลาดพลั้งขาดโปรแกรมไป จึ่งได้คิดวางตะกางเอามาเข้าอู่ไว้เสียก่อน เวลาลากขึ้นก็ไม่สู้แขงแรง ตัวแรกนั้นอ่อนมาก ตัวหลังค่อยดิ้นรนพาสายไปได้บ้างเล็กน้อย กลับมาขึ้นที่ตะพานแล้วขึ้นรถไปตามถนนแถวตลาดไปทาง

ริมคลองก่อน แล้วเลี้ยวขึ้นถนนกลางวนไปวนมาดูตึกในหมู่ตลาดนั้น มีถนนยื่นขึ้นไปสองสายถนนขวางสามสาย สองข้างถนนนี้เปนตึกอย่างเสาชิงช้าฤๅเมืองปีนัง ดูผู้คนติดแน่นหนาครึกครื้นมากกว่าแต่ก่อนหลายเท่า ตึกที่ยังสร้างใหม่ก็มีมาก คุกทำคล้ายกับที่เมืองระนองแต่เห็นจะย่อมกว่า แล้วกลับทางถนนเดิม ถนนที่จะไปอะนะบูเก็ตนี้ แต่ก่อนมีที่บ้านเรือนแต่ตอนใกล้บาไลบะซาร์ฤๅเปนหย่อม ๆ เข้าไป เดี๋ยวนี้ตอนข้างซ้ายมือเปนบ้านเรือนตลอดจนถึงอะนะบูเกต ข้างขวามือเปนบ้านเรือนออกไปสักครึ่งทาง ต่อไปเปนทุ่งนา กลับมาถึงอะนะบูเกตเวลาบ่าย ๒ โมง

เวลาเย็นพระยาไทรพาญาติพี่น้องมาหา มีรายามุดาเปนต้นและผู้อื่น ๆ รวมกันประมาณ ๑๕-๑๖ คน กับจีนลิมเชียกเจ้าของโรงสีไฟหลวงอร่ามสาครเขตรปลัดจีนเมืองภูเก็จที่ทำเหมืองดีบุกตำบลกุเล็มกับจีนมีชื่อมาแต่ตำบลกระทู้ที่เมืองภูเก็จอีกคนหนึ่ง ถามจีนลิมเชียกเรื่องโรงสีว่าสีเข้าได้วันละสี่ร้อยมุหนี มุหนีหนึ่งหนัก ๒๒๕ ปอนด์ฤๅ ๖๗๕๐ บาท คิดเปนเกวียนตามอัตราในกรุงเทพ ฯ เกวียนละ ๒๒ หาบ เปนเข้า ๕๕๒๒ เกวียน สีทั้งเข้าสารเข้ากล้องส่งไปขายปีนังบ้าง ส่งตรงถึงโกลัมโบบ้าง

หลวงอร่ามสาครเขตรทำดีบุกที่กุเล็ม ว่าดีบุกไม่ดีเหมือนที่ภูเก็จ ทำได้เพียงปีละ ๖ คลอง แต่อากรดีบุกต่ำ เก็บภาราละ ๗ เหรียญ ค่าตีตรา ๒ เหรียญ เปน ๙ เหรียญเท่านั้น

ค่ำวันนี้หมายว่าจะดูละคอนบังซาวัน แต่พอจวนได้เวลาฝนก็ตก

ที่น่าพลับพลาเปนแต่ปรำไม่มีที่นั่งจึงต้องเลิก

วันที่ ๑๕ พระยาไทรคิดกะว่าจะให้ไปที่ตำบลตะคะซึ่งเปนที่มรหุ่มผังศพญาติวงศ์เมืองไทร แต่เกรงอยู่ว่าจะเปนการเหลือเกินไม่สมควร จึงได้หารือพระยามนตรีแต่เมื่อลงมาตรวจการ พระยามนตรีตอบว่า ทรงพระกรุณาโปรดเจ้าพระยาไทรมาก เห็นจะเสด็จพระราชดำเนิรดอกจึงได้จัดการเตรียมไว้แต่เมื่อเวลาคืนนี้ ฝนตกมาถนนตอนนอกไม่ได้ถมศิลาอยู่ข้างจะหนักกันมาก แต่พระยาไทรถือว่าไปได้ไม่ยอมเลิกฤๅเปลี่ยนเปนทางเรือ เวลาเช้า ๔ โมงขึ้นรถไปกับพระยาไทร พระยามนตรี ตามถนนที่ขึ้นมาจนถึงน่าบาไลบะซาร์ แล้วจึงแยกไปตามถนนทุ่งนา มีม้าไปคอยเปลี่ยน ทางตอนนอกถูกฝนชุ่มอยู่ข้างจะฝืดม้าเดิรเหนื่อยอ่อน แต่ก็ไปได้สดวกไม่มีเหตุการณ์อันใด เปนแต่ช้าไปหน่อยหนึ่ง ถนนในเมืองไทรนี้เปนถนนทำไว้แต่ครั้งเจ้าพระยาไทรทั้งนั้น แต่บางถนนได้ตกแต่งถมศิลาใหม่ บางถนนไม่ได้ตกแต่ง ถนนนี้ไม่สู้จะเปนทางคนเดิรและเปนทางน้ำท่วมทิ้งร้างมาเสียนานพึ่งจะมาตกแต่งขึ้น มีทางแยกไปบุเก็ตบีนังอีกทางหนึ่ง แต่ทางนั้นไม่ได้ตกแต่งตะพานหักไปไม่ได้ ทางตั้งแต่น่าบาไลบะซาร์มาจนกระทั่งถึงที่มรหุ่ม ๕ ไมล์ รวมเปนทางที่ไปวันนี้ตั้งแต่อะนะบูเก็ตไปเก้าไมล์ด้วยกัน ตามสองข้างทางล้วนแต่เปนที่นาพื้นราบเสมอจนถึงเขา ซึ่งแลเห็นอยู่ไกลลิบ ๆ ที่เปนบูเกตย่อม ๆ ตั้งอยู่ในกลางนาที่นาล้อมรอบ เหมือนหนึ่งทุ่งนาเมืองลพบุรีซึ่งมีเขาสมอคอนตั้งอยู่ฉนั้น ถ้าจะเปรียบกับเมืองข้างบนขึ้นไป ตั้งแต่เมืองกระเมืองระนองลงมาจนถึงเมืองตะกั่วทุ่งเมือง

พังงา พื้นแผ่นดินผิดกันกับที่เมืองไทรมากจึงไม่ใคร่มีที่ทำนาต้องซื้อเข้าที่เมืองอื่นกิน ตั้งแต่ปลิศตูลงมาจนถึงเมืองไทรเปนที่ราบไปทั้งนั้น จึงกลับขายเข้าออกต่างประเทศ เรื่องปลูกจากอีกอย่างหนึ่งที่เมืองไทรนี้เห็นปลูกทุกหนทุกแห่ง ตามริมแม่น้ำลำมาบลำคลองลำกระโดงไม่มีที่เว้นว่าง จนจากเปนสินค้าออกจากเมืองปีหนึ่งมาก ๆ ตามแถบหนทางที่มานี้มีจากเกือบตลอดไป ไร่อื่น ๆ มีไร่มันสำโรงเปนต้นมีเล็กน้อย ถนนไปเลียบตามลำคลองหน่อยหนึ่งจึงถึงที่ตะพานข้ามลำคลอง พอข้ามคลองไปก็ถึงที่ฝังศพทีเดียว พิเคราะห์ดูภูมฐานที่ฝังศพไม่ได้เลือกหาที่ดีเหมือนอย่างจีน ถ้าเปนศพราษฎรข้างถนนรนแคมข้างเรือนแห่งใดที่พอน้ำไม่ท่วมก็ฝังลงไปอย่างนั้น ถึงที่นี่ซึ่งเปนปะดุกามรหุ่มที่ฝังศพสุลต่านก็ลักแต่ว่าเปนที่ดินสูงพอพ้นจากท้องนา คลองที่เข้ามาก็เปนคลองเล็กแคบ ใช้แห่ศพมาทางเรือทุกคราว ในที่ฝังศพนั้นก่อกำแพงกั้นรอบยาวสัก ๑๕-๑๖ วา กว้างสัก ๖-๗ วาเท่านั้น พื้นที่ในกำแพงกั้นก็เปนพื้นทรายปนดิน ดูเหมือนไม่ได้เกลี่ยปราบอันใดให้เรียบร้อยสูง ๆ ต่ำ ๆ อยู่ตามปรกติ ศพที่ฝังในนั้นมากมายหลายสิบศพ ไม่ได้ไว้ระยะให้ดีให้งามอย่างหนึ่งอย่างใด จับรายไปตามริมผนังด้านรีเรียงเปนแถวแถว เต็มตลอดแล้วสองแถว แถวกลางฝังมาได้ครึ่งแถว คงยังเหลือที่จะฝังได้อีกอยู่แถวครึ่ง คำซึ่งว่าแถวนี้ใช่จะเรียงเรียบกันเปนแถวเสมอหัวเสมอตีนในแถวหนึ่งนั้น ฝังขนาบคาบเกี่ยวกันสุดแต่พอมีซอกที่หีบศพจะลงได้แล้วเปนฝังได้ ไม้ที่ปักหัวศพตีนศพแลดูระกะกันไป ห่างกันอย่างมากเพียงศอกหนึ่ง เว้นไว้แต่ที่

ศพซึ่งก่อกุฎีใหญ่บ้างเล็กบ้างเปนกิ่นที่มาก แต่ไม่มากกว่ากว้างสัก ๕ ศอกยาวสัก ๖ ศอกเศษฤๅ ๗ ศอก หลักที่ปักก็เปนไม้เปนพื้นศิลามีอยู่น้อยศพ ไม่เห็นมีคำจารึกบอกชื่อเสียงอันใด เสาศิลาที่จารึกก็เปนจารึกคำโก้หร่านโดยมาก ที่มีชื่ออยู่สี่ห้าศพก็เห็นเขียนด้วยหมึกลงในกระดาษไปปิดไว้ ศพที่มีอยู่ในนั้นกว่า ๕๐ ถามไม่ได้ความว่าเปนศพใครนอกจากคนที่รู้จักสักสามแห่งฤๅสี่แห่งเท่านั้น ศพเจ้าเมืองที่ฝังอยู่ในนั้น ๗ คน รู้ได้สามคนทั้งเจ้าพระยาไทรและพระยาไทรไชนาระชิต นอกนั้นไม่รู้ว่าอยู่แห่งใด การที่จะจดจำว่าศพใครอยู่แห่งใดนั้น เห็นจะตกเปนน่าที่พระที่อยู่ประจำที่ฝังศพจำไว้ด้วยหัวเท่านั้น ท่วงทีเข้าแบบหอพระนาคแต่ก่อน สุดแต่ภูษามาลาบอกว่าของใครก็เปนของผู้นั้น ยังมีเรื่องเล่าต่อกันไปว่าเวลาที่จะขุดดินฝังศพลางทีไปพบศพอยู่ที่ในใต้ดินก็ขุดเยื้องเสียนิดหนึ่งเปนใช้ได้ ศพเจ้าพระยาไทรซึ่งเปนสำคัญในการที่ไปวันนี้เพื่อจะไปเยี่ยมนั้น ฝังอยู่แถวที่สามมีพื้นก่อขึ้นมาพอพ้นดินสักคืบหนึ่ง ตรงหับศพก่อเปนชั้นสูงขึ้นไปอีกสักหกนิ้วบนหลังชั้นนั้นมีก่อเปนเหมือนอย่างบัวที่ลอกไม้ มีรางอยู่กลางกว้างสักสามสี่นิ้วบรรจุทราย มีโรงเสาไม้ทาน้ำมันหลังคาเหล็กครอบดูพึ่งทำขึ้นใหม่ ๆ ในหลังคานั้นกางมุ้งตามแบบ ในบริเวณที่เปนกุฎีศพนี้กว้างก็อยู่ในสี่ศอกยาวอยู่ในหกศอกเท่านั้น ถัดไปข้างซ้ายของศพเปนหลุมศพพระยาไทรไชนาระชิตมีโรงจากสองเสาครอบ พูนดินต่ำ ๆ มีไม้ปักหัวท้ายแล้วกางมุ้งไว้เท่านั้น ต่อมาข้างขวาเปนศพพระยา

เกไดศวรินทร์ (๑) ศพตนกูอาเดเปนปลายเชือกในแถวนั้น แต่ก็ไม่มีอะไรเหมือนศพพระยาไทรไซนาระชิด ศพหวันหมัดไฮรันที่เปนมารดาเจ้าพระยาไทรแยกไปฝังอยู่ริมกำแพงแถวที่หนึ่งแซกลงไปหว่างใคร ๆ ตามบุญตามกรรม มีโรงจากสองเสาครอบเช่นนั้น ว่าแต่ก่อนเสศมหมัดลูกเขยมาทำกุฎิศิลาครอบที่ฝังศพไว้ ครั้นเมื่อเปนความหย่ากันกับตันกูสเบียที่กรุงเทพ ฯ กลับออกไปรื้อกุฎิศิลาออกไปทิ้งไว้เสียที่ริมคลอง ศิลานั้นก็ยังทิ้งอยู่เดียวนี้ แต่ที่ศพนั้นก็ไม่เห็นมีใครแก้ไขเปลี่ยนแปลงอย่างไรเปนรอยรื้อ ๆ อยู่เช่นนั้น มุ้งที่กางนั้นหวันหมัดสามันเปนผู้บอกเองว่าเลิกแล้ว แต่วันไปนี้เห็นมีมุ้งกางเปนมุ้งใหม่ แปลกสีเปนสีเขียว การที่กางมุ้งจะถามหาว่ามีกำหนดกางไปเพียงเท่าใดเลิก ก็ว่าใครมีแก่ใจไปกางให้ก็กางได้ เมื่อฉีกขาดยับเยินไปไม่มีใครไปกางก็เปนอันเลิกไปเท่านั้น การศพของพวกแขกมลายูดูตรงกันข้ามกับพวกแขกที่ในอินเดีย เจ้าแขกในอินเดียเอาธุระด้วยศพเหลือเกิน แห่งหนึ่งแห่งหนึ่งลงทุนนับด้วยหมื่นชั่งพันชั่ง แต่พวกมลายูนี้ไม่ลงทุนเลยจนชั้นป้ายชื่อฤๅอิฐสักสี่ห้าร้อยแผ่นก็ไม่เอาเปนธุระ เกือบจะเรียกว่าเปนฝังทิ้งกันได้ ที่ศพเจ้าพระยาไทรนั้นดูพระยาไทรมีอาไลยอาวรณ์อยู่มาก เมื่อเวลาไปเบิดมุ้งให้เราดูแลเห็นที่ฝังศพก็มีน้ำตาคลอกับตา มีตู้เล็ก ๆ ตั้งอยู่ใบหนึ่งผูกถุงติดตรา เมื่อแก้ถุงเบิดตู้ออกดูมีหีบเงินลายแทงโปร่งฝีมือจีน ในนั้นมีตราช้างเผือกและตรามงกุฎลงยาราชาวดีอย่างเก่าที่

---

(๑) เปนน้องเจ้าพระยาไทร

ทูลกระหม่อมประทานสองดวง กับตรามหาสุราภรณ์ดวงหนึ่ง เห็นจะเปนของเก็บอยู่กับบ้าน จัดไปตั้งในเวลามีคนไปดูเปนเกียรติยศคราวหนึ่ง พระยาไทรพูดว่าที่ฝังศพซึ่งทำไว้นี้ยังไม่เปนที่ชอบใจ คิดจะทำใหม่แต่ยังไม่ได้ทำ ฉันเห็นว่าเปนการสมควรอยู่ที่จะแสดงความรักใคร่ในส่วนเจ้าพระยาไทร ซึ่งมีความจงรักภักดีต่อกรุงเทพ ฯ ให้ปรากฏ เพราะได้มาถึงที่ฝังศพแล้ว จึงได้พูดปรารภมากับพระยาไทรแต่กลางทางว่าจะทำอย่างไรดี เขาจึงขอให้ทำที่ฝังศพนี้ที่เดียวเถิด การที่จะจารึกอย่างไรก็แล้วแต่เราจะจารึกทั้งสิ้น ฉันได้รับจะทำด้วยศิลาขาว แต่ที่จะใหญ่โตไปนั้นไม่ได้ ต้องกว้างสี่ศอกยาวหกศอกเท่าเดิม เพราะเปนที่จำกัด กำชับกำชากันอยู่แต่เรื่องปล่องหายใจที่หลังหีบซึ่งกรอกทรายไว้เท่านั้น ต้องขอให้มีให้ได้ ถ้าไม่มีปล่องนั้นแล้วเปนบาปแล้วออกไปพักที่ศาลาซึ่งปลูกไว้รับสองหลัง ตามรอบกำแพงเหล่านั้นก็มีที่ฝังศพอีกหลายหย่อม ๆ หนึ่งกว้างอยู่ใน ๖ วาสี่เหลี่ยม ดูจะฝังได้สักสามสิบสี่สิบคน ไม่รู้ว่าฝังเบียดยัดกันลงไปอย่างไร เห็นไม้ที่ปักนั้นระกะไปเหมือนอย่างจะตอกเข็มทำรากตึก กลับมาตามทางเดิมเปลี่ยนม้าผลัดหนึ่ง เมื่อมาในทุ่งแลเห็นฝนตกที่กอตาสตามากแต่เรามาไม่ถูกมากนัก เมื่อถึงที่กอตาสตาจึงเห็นน้ำนองไปตามถนน การที่ไปวันนี้ไม่สนุกสนานอันใด แต่ได้เห็นบ้านเมืองมากนับว่าเปนการดีอยู่

เวลาบ่ายหวันเต๊ะพาพี่น้องญาติวงศ์ผู้หญิง กับทั้งภรรยาแลบุตรพระยาไทรมาหาพร้อมกันหมด บุตรชายคนใหญ่ของพระยาไทรชื่อ

อิบบรฮิม เรียกกันว่าตนกูลงอายุ ๗ ขวบ มารดาเปนไทยท่วงทีดี อยู่ นอกนั้นก็ยังมีลูกผู้หญิงและผู้ชายเด็ก ๆ อีกหลายคน การที่ไปมานั้นเปนอย่างสนิทสนมไม่มีปิดบังซ่อนเร้นเลย

เวลาค่ำไปดูบังซาวันที่พลับพลา ซึ่งได้กล่าวมาวันก่อนแล้ว ผู้ชายนั่งดูที่ปรำน่าพลับพลา ผู้หญิงดูบนพลับพลา หวันเต๊ะและภรรยาพระ ยาไทร กับผู้อื่น หลาย คนใน พวก พี่น้อง มานั่งดู ด้วยบน พลับ พลาภรรยานั้นใช้สำหรับเปนล่าม

ละคอนนี้เล่นจัดโรงอย่างฝรั่งมีปิดม่านเปิดม่าน ข้างในก็เปนฉาก มีฉากวังแผ่นหนึ่ง คือเขียนรูปอะนะบุเกตนั้นเอง มีจนเสาธงสแตนดาดตัวธงก็ขอบแดงในน้ำเงิน มีฉากห้องแผ่นหนึ่ง ฉากป่าแผ่นหนึ่ง แต่ฝีมือเขียนอยู่ข้างเต็มที่ ตัวละคอนนั้นเปนคนเมืองปีนังบ้างคนเมืองไทรบ้างเล่นเลียนละคอนฮินดู แต่ร้องเปนภาษามลายูพิณพาทย์ใช้อย่างแขกบ้าง ซอจีนบ้าง ซอฝรั่งบ้าง เปนเครื่องสายมาก แต่ตัวผู้ชายใช้กางเกงคับ ๆ เสื้อสีสด ๆ ประดับกระจกเปนอย่างแขกนอก มิใช่มลายู ผู้หญิงก็ใช้นุ่งสายปล่อยผม เล่นผู้หญิงผู้ชายปนกัน มีตัวละคอน ๓๐ คน แต่เรื่องที่เล่นนั้นยากที่จะเข้าใจ พวกเมืองไทรเองก็น้อยตัวเข้าใจ แปลแล้วล่ามของเรายัง "ลักข" ติดศัพท์เสียมาก ได้แต่เข้าใจพอเปนเลา ๆ เล่นอย่างออปรามีร้องเสมอไม่มีเจรจา แรกเปิดโรงตัวละคอนออกหมดโรงมาร้องเพลงว่าเปนคำสรรเสริญ นานกว่าจะจบจึ่งได้จับเรื่อง ในท้องเรื่องนั้นว่ามีเจ้าหนุ่มคนหนึ่งนอนหลับอยู่ มีนางมีปีกคนหนึ่งมาเห็นชอบใจ จึ่งใช้ให้ผีมาชลอเตียงเจ้านั้นไป

เกี่ยวพาลกันจนได้เปนผัวเมีย เปนอย่างผู้หญิงเกี้ยวผู้ชาย ฝ่ายบิดาของนางปีกนั้นมีลูกสาว ๗ คน เขาเรียกว่าเย็น คือเย็นในเรื่องอาเรเบียนไนต์อยู่บนฟ้าลงมานั่งที่เล็ดจออก มีผีสองคนยืนประคองข้างรับสั่งให้หาลูกสาวมาทีละคน ลูกสาวจะมาแต่ละคนนั้น ออกมาร้องลำเสียนาน ๆ เกือบ ๆ จะเท่ากันกับระบำสิบท จนสิ้นโหปว่าถ้าครบ ๗ คนแล้วเห็นจะเกือบรุ่ง แต่ยังชั่วที่ย่อลงเพียงสี่คนถึงนางที่ไปพาเจ้าผู้ชายมาไว้ นางนั้นพาเอาเจ้าคนนั้นขึ้นไปด้วยให้ผียืนบังไว้ ข้างเจ้าผีรักษาองค์ของพระเจ้าเย็น ให้เหม็นสาบมนุษย์จามเสียจริง ๆ เปนกระบวรเล่นตลกหาตัวพบแล้วตีผีที่บังหนีไป พาตัวเจ้านั้นเข้าไปถวายท่านพระเจ้าเย็นกริ้วกราดถึงเงือพระแสงจะฆ่า นางพี่น้องเหล่านั้นขอไว้จึงให้เอานางลูกสาวไปตัดปีกปล่อยเสียที่เมืองมนุษย์ แต่ส่วนเจ้าผู้ชายนั้นให้เอาลงในกระจาดยาพิษไปทิ้ง ดูได้เพียงเท่านี้เหนื่อยอ่อนก็กลับเสีย แต่เรื่องราวนั้นว่าต่อไปมีผู้มาช่วยเจ้าผู้ชายไม่ตาย ต่างคนพลัดกันไปในป่า ภายหลังได้พบอยู่ด้วยกัน กระบวรที่เล่นมีผลุดขึ้นผลุดลงจากพื้นโรง และมีเหาะใช้รอกเดิรปราดเดียวปราดเดียว ไม่ออกมาโตงเตงอยู่นานนานเหมือนเรา เวลาพระเจ้าเย็นจะมาลงจากเพดานเวลาที่ผี ชลอเตียง เจ้าผู้ชาย นอน ก็ติด รอกเตียง ผลักโยนไปโยน มาได้ใช้ลวดเกลียวทั้งนั้น ละคอนนี้ว่าพึ่งมีเล่นขึ้นในเมืองไทรไม่นานนัก มีตึกที่สำหรับเล่นอยู่ในหมู่ตลาด มีบอกซ์ชั้นบนสำหรับผู้หญิงดู เรียก ๑๐ เซ็นต์ ชั้นล่างผู้ชายดูเรียก ๕ เซ็นต์

วันที่ ๑๖ วันนี้ไปทางถนนที่จะไปเมืองสงขลา ตั้งแต่อะนะบูเกต

ไปจนถึงบ้านพระยาสุรพลทาง ๔ ไมล์ จำได้ว่าแต่ก่อนเมื่อเดิรทาง ไปสงขลามีบ้านเรือนอยู่แต่ที่ต่ออะนะบูเกตออกไปหน่อยหนึ่ง ข้างหนึ่งเปนทุ่งนาแลไปไกล ข้างหนึ่งเปนนาลงไปจนถึงฝั่งน้ำ แต่ในคราวนี้ ฟากถนนข้างซ้ายมือคือที่ริมน้ำไม่มีท้องนาเลย เปนสวนและบ้านเรือนคนตลอดไป ถึงฟากข้างขวาที่เปนท้องทุ่ง ที่ริมถนนก็ยกนาเปนสวนเตยสำหรับทอเสื่อโดยมาก ถนนนี้โค้งไปตามลำน้ำปลูกต้นประดู่สองข้าง แต่ที่ยังอยู่น้อยตายเสียมาก เพราะกระบือกินแต่แรกปลูก ที่นาเหล่านี้ดูราบเสมอไม่ลุ่ม ๆ ดอน ๆ เขาว่านาตำบลนี้ดีกว่าข้างในเข้าไป เพราะไม่มีเวลาเสียเลยเปนนาราษฎรทั้งสิ้น นาลูกหลานเจ้าเมืองมีอยู่ก็ตอนล่างลงไปไม่ได้ขึ้นมาทำตอนนี้ ตะพานที่ข้ามแม่น้ำเปนตะพานไม้เกลี่ยดิน แต่เปนลูก ๆ รถโยนเหมือนอย่างเข้าประตูเมืองมีธรณีแต่ก่อน ที่ปลายตะพานมีพลับพลาประทับร้อนสำหรับจะเดิรทางบก พระยาสุนทราแจ้งว่าพลับพลาในเมืองไทรนี้ทำระยะสั้น ๆ เหมือนอย่างแต่ก่อน เห็นจะเอาร่างรับสั่งเก่าออกมากางตามแบบทีเดียว ระยะทางตั้งแต่อะนะบูเกตมาจะไม่เกิน ๓ ไมล์ ต่อนั้นไปเปนทุ่งนาสองฟากถนน มีบ้านเรือนบ้างหน่อยหนึ่งก็ขึ้นเนินต่ำ ๆ บ้านพระยาสุรพลตั้งอยู่พ้นชายเนินขึ้นไปหน่อยหนึ่ง เปนบ้านสวนอยู่ในหมู่ต้นไม้ครึ้มปลูกต้นมะม่วงมากกำลังออกช่อ และต้นไม้ดอกหอมเช่นจำปาจำปีมลิเปนต้น ที่พื้นดินสีแดงมีกรวดเม็ดดำ ๆ คล้ายทุ่งนาคราช ในที่เช่นนี้ทำนาไม่ได้ดีแขงนัก แต่ว่าปลูกต้นไม้งาม กาแฟชอบที่เช่นนี้มาก พระยาสุรพลเจ๊ะดาราออกมาคอยรับอยู่ที่ประตูบ้าน พาไปที่เรือนกลาง

ส่วนเปนเรือนเสาไม้จริงฝาแผงเก้าห้องหลังเดียว ด้านน่าหุ้มกลองเปนที่รับแขกตอนหนึ่ง ต่อเข้าไปข้างในเปนที่อยู่ กั้นฝายาวสกัดตามรีข้างหนึ่ง นอกนั้นเปิดโถง เครื่องตกแต่งมีพอสมควรดูเปนที่สบาย เพราะเงียบสงัด พักอยู่ครู่หนึ่งไปที่ไล่สัตว์ พระยาสุรพลขึ้นนั่งไปท้ายรถไปจนเกือบจะถึงกลางที่สูงของเนิน ทำพลับพลายกมาตั้งไว้สองหลังหลังหนึ่งกว้างสัก ๘ ศอกสี่เหลี่ยม หลังหนึ่งสัก ๕ ศอกสี่เหลี่ยม ตกแต่งดาดเพดานแขวนม่านปูพรมตั้งโต๊ะเก้าอี้ แต่พลับพลานี้ยกจริง ๆ ไม่ได้ยกแต่ชื่อ คือทำคุมแล้วเสร็จจึงเอาคนหามมา ด้วยกลัวว่าสัตว์ในที่นั้นจะตื่นตกใจ เล่าว่าเมื่อเวลายกพลับพลามาก็ได้เห็นหมูป่าสองตัววิ่งไป พลับพลานั้นตั้งอยู่บนถนน ไว้ช่องแต่พอรถเดิรไปกลับได้ ตั้งแต่พลับพลาไป สองข้างถนน หักกิ่งไม้ปักเปน รั้วทึบตลอด ราวสักสองเส้น เปิดช่องเปนระยะพอวางชุด น่ารั้วออกมาปักกะริง คือบ่วงหวายชิด ๆ กันตลอด ชุดสำหรับดักหมูป่า กะริงสำหรับดักสัตว์ที่กระโดดเช่นกวางเปนต้น เอาคนเข้าไปต้อนมาแต่ไกลแลเห็นหมูเดิรข้ามถนนตัวหนึ่งสูงใหญ่มาก ผิดกว่าที่เห็นข้างไทรโยค ภายหลังเมื่อตรวจชุดจึงได้ความว่าชุดขาด แล้วเสือดำออกมาตัวหนึ่ง ว่ามีหมูอีกตัวหนึ่งแต่ฉันไม่ทันเห็น ตลบไล่ข้างถนนอีกข้างหนึ่งไม่มีอะไรเลย จะว่าเปน "โห่เปล่า" ก็ไม่ได้แท้ เพราะของเขามีตัวออกมาจริง ๆ แต่เรามัวพล่านกันเสียไม่ได้เตรียมตัว แลที่สัตว์มาน้อยไปเห็นว่าจะเปนด้วยเรื่องคนมากเกินขนาดนี้อีกอย่างหนึ่ง เจ๊ะดาราหากับเข้าแขกมาเลี้ยงในที่นั้น แล้วกลับไปที่น่าบ้านพระยาสุรพลจอดรถอยู่บนถนนดูขนกระบือ

ชนโค กระบือที่จะมาชนนั้นแต่งที่เขามีเครื่องทองอังกฤษประดับตลอดทุกตัว ทั้งสองฝ่ายมีกลองสองใบและฆ้องตีนำน่ากระบือชน พวกที่มาด้วยข้างหนึ่งอยู่ใน ๔๐—๕๐ คน ต่างคนให้ร้องเกรียวกราวมาจนถึงที่สนาม แล้วปล่อยให้ชนกัน พวกกลองขึ้นไปนั่งอยู่บนเนินสูงหน่อยหนึ่ง ในเวลากระบือชนกันตีกลองด้วย กลองนั้นก็คือกลองแขกเรานี่เอง แต่ของเราพิสดารขึ้นเหมือนสีซี่ผึ้งจุกยา กินอะไรต่ออะไรกับหมากมากขึ้น ชนทั้งกระบือและโคอย่างละหลายคู่ แต่กระบือดูไม่สู้แขงแรงเหมือนที่ตะกั่วป่า โคชนกันแขงแรงดีมาก พลับพลายกหลังเล็กกว่าที่กล่าวมาแล้วนั้น ยกกลับมาจะให้ดูชนกระบือมาล่าไปหน่อยหนึ่ง เห็นว่านั่งบนรถสบายแล้วจึงไม่ได้ไปนั่งพลับพลา

พระยาสุรพลพิพิธดูอาการกิริยาแปลกกว่าแต่ก่อน แต่ก่อนเวลาเฝ้าแหนทำหงอยหงิมไม่ใคร่จะพูด แต่มาคราวนี้ดูไม่เคร่งครัดเหมือนแต่ก่อน วางกิริยาเปนผู้ใหญ่ พูดจาการงารก็ชี้แจงเหตุการณ์ไม่สู้จะต้องถามนัก เวลาเล่นก็พูดเล่นเปนการสนุกสนานเอะอะวิ่งไปวิ่งมา หัวร่อยิ้มแย้มไม่สำรวมเหมือนอย่างแต่ก่อน

วันนี้ได้นัดให้พวกเมืองปลิศเมืองสตูลมาหา เพื่อจะได้ถามการงาร และพระยาไทรนัดให้พวกจีนมาหาด้วยในเวลาเย็น กลับมาค่ำไปจึงต้องเลื่อนเวลาไปรับต่อกินเข้าแล้ว จีนลูกค้าที่มาหาวันนี้ประมาณยี่สิบคนมีกับตันจีนเปนหัวน่า มีของถวายต่าง ๆ เปนของมีราคามาก ๆ ได้แบ่งรับไว้แต่เล็กน้อยพอสมควร แล้วนำกรมการผู้ใหญ่มาหาอีกแปดคน ในคนหมู่นี้เปนคนอาหรับเกิดที่เมืองไทรสามคน ได้ถามพระยา

ปลิดถึงเรื่องเขตรแดนที่ติดต่อกับเมืองไทร เปนการถุ้งเถียงกันขึ้นใหม่ ด้วยมิสเตอดันลอปจะไปทำแร่ในเมืองปลิดครั้งนี้ พระยาปลิดยืนยันว่า เปนที่ของเมืองปลิดสืบต่อกันมาช้านาน ได้บังคับคนในแขวงนั้นมา ตั้งแต่บิดาจนทุกวันนี้ แต่ข้างฝ่ายเมืองไทร พระยาไทรว่ายังไม่ทราบ ความชัดเจน จะขอผัดถามพระยาสุรพลตกลงกันเปนจะต้องออกมา ทำแผนที่ การเรื่องนี้เมืองไทรก็ไม่ได้ร้องเอง เปนส่วนของมิสเตอ ดันลอปขอร้องให้ตัดสิน เพราะเขาได้อนุญาตที่ตำบลนี้ซึ่งจะทำการ

วันนี้ได้รับหนังสือกรมหลวงเทวะวงศ์ว่ามาถึงเมืองปีนังเวลาบ่าย ๔ โมง ได้พบแอคติงคอเวอนเนอสเตรสเซตเตอลแมนต์ ที่มาอยู่เมือง ปีนังและเรสิเดนเคาน์ซิลเลอได้พูดจากันพอเป่นเค้าแล้ว แต่เขานัดให้ไว้ พูดต่อพรุ่งนี้ต่อไปจึงยังตามมาที่เมืองไทรไม่ได้

วันที่ ๑๗ วันนี้เปนวันแต่งตัวครึ่งยศทั่วกันอีกวันหนึ่ง ให้กระบี่ ทองคำเพิ่มเครื่องยศพระยาไทร กับลูกกระดุมเพ็ชรเก้าเม็ดสำรับหนึ่ง ให้ตราพระยาปลิด จ.ม. พระเสนีณรงค์ฤทธิ์ รายามุดา ม.ม. พระ ฤทธิไกรเกรียงเดช ท.ช. พระพิไสยสิทธิสงคราม ตนกูมหมัด ลูก พระยาเกได หลวงธานินทรนิพัทธ ว.ม. ทั้งสามคน และแจกของ ต่าง ๆ แก่ผู้ที่ได้รับการงารเวลาที่ไป ตั้งแต่พระยาสุรพลพิพิธเปนต้น จนถึงสี่ตวันกรมการให้เงินแจกเป่นรางวัลไพร่ทำการ เมืองไทร ๔๐๐๐ เหรียญ เมืองปลิดเมืองสตูลเมืองละ ๓๐๐ เหรียญ แล้วถ่ายรูปหมู่ พร้อมด้วยเจ้านายขุนนางและเจ้าเมืองกรมการสามเมืองสองรูป พวก ผู้หญิงมีหวันเต๊ะมารดาพระยาไทรเปนต้นมาส่ง ร้องให้แสดงความ

อาไลยหลายคน กลับมาลงเรือเหมือนอย่างเมื่อเวลาขึ้นบก พระยาไทรกับรายามุดาลงมาในเรือด้วย ได้ปฤกษาตกลงกันว่าจะทำไลต์เฮาส์ที่แหลมป้อมเก่าเพื่อจะให้เปนประโยชน์แก่การค้าขาย และเปนที่ระฦกในการที่ได้ไปเมืองไทรครั้งนี้ด้วย ตัวโคมจะส่งออกมาจากกรุงเทพ ฯ เสาพระยาไทรจะทำ

ในเวลาเมื่อขึ้นอยู่ที่เมืองไทรเวลาน้ำลงคลื่นจัดทุกวัน วันนี้กลับลงมาเปนเวลาจวนน้ำลงก็มีคลื่นโงงเงง รอรับผู้คนจนบ่ายโมงกับ ๑๕ มินิตจึงได้ออกเรือ มาได้ประมาณชั่วโมงเศษเห็นเรือสนิทวงศ์ของพระอัษฎางค์แล่นมา ซักธงบอกว่าปรินส์ รอเรือประสงค์จะให้ตามมาเปนนานก็ไม่เห็นแล่นตามต้องหันกลับลงไปรับ จึงได้ความว่าเรือนั้นสิ้นกำลังลงแล้วจะแล่นไปไหนต่อไปอีกไม่ได้เพราะตยั่บรั่ว ออกจากปินังแต่เช้ามาได้เพียงนี้เท่านั้น จึงได้รับกรมหลวงเทวะวงศ์และคนที่ออกไปด้วยกับพระอัษฎางค์ขึ้นเรืออุบลแล่นต่อไป การที่กรมหลวงเทวะวงศ์ได้ปฤกษาหารือกับแอคติงคอเวอนเนอและเรสิเดนเคานซิลเลอเปนการตกลงเรียบร้อยตลอดแล้ว ท่านพวกที่มาแต่ปินังแจ้งว่าเวลาวานนี้คลื่นจัดอย่างยิ่ง ซึ่งมาวันนี้ถูกแต่เมื่อออกจากเมืองไทรนิดหน่อยแล้วก็ไม่มีเลย เปนคราวปลอดห่วง

เรือถึงที่ทอดสมอตรงน่าบ้านพระยาระนอง ซึ่งเปนที่ทอดเรือรบเวลา ๒ ทุ่ม ๑๕ มินิต พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์กับผู้ที่มาด้วย พระยา

รัตนเศรษฐี หลวงบริรักษโลหวิไสย(๑) หลวงทวีปสยามกิจ จีน เต๊กซุนลงมารับ เดียนกิภรรยาพระยาระนอง เดียนสุยภรรยาพระยา หลังส่วนกับลูกหลานลงมารับข้างใน นำหนังสือเรสิเดนต์เคาน์ซิลเลอมี นัดกับกงสุลว่า ถ้าเรือมาถึงก่อนพระอาทิตย์ตกจะลงมาเยี่ยมในเรือ ถ้า พระอาทิตย์ตกแล้วจะมาหาที่บ้านต่อเช้าแต่งเต็มยศ พอยิงปืนยามหนึ่ง แล้วก็ขึ้นบก ขึ้นที่ตะพานน่าบ้านลงทเล ตะพานนี้เมื่อจะทำต้องไปขอ อนุญาต เพราะเขาห้ามมิให้ผู้ใดทำนอกจากตะพานของคอเวอนเมนต์ แต่ภายหลังมาเรสิเดนต์เคาน์ซิลเลอได้บอกว่าตะพานนี้จะยอมให้คงอยู่ ไม่ให้ต้องรื้อ พอขึ้นตะพานก็เข้าในกำแพงบ้านไม่มีผู้คนดูเลย พระ สงฆ์ในเมืองปีนังมานั่งคอยรับอยู่ที่โรงริมกำแพงบ้าน ๑๘ รูป มาแต่ วัดปุลุติกอยอันดับ ๕ รูป วัดบาตูลันจังอธิการ ๑ อันดับ ๑๑ วัดใน สมภาร ๑ พระเหล่านี้เลี้ยงส่วดและนุ่งห่มเหมือนพระในกรุงเทพฯ จึง ได้ถามได้ความว่า พระวัดบาตูลันจังนั้นเปนพระมาแต่กรุงเทพฯ ทั้ง ๑๒ รูป อธิการเปนพระพิธีธรรมอยู่วัดหงส์สำรับเดียวกับพระขวัญ มีผ้า กราบงารร้อยปี่และงารศพลูกชายกลาง กับอไรอีกผืนหนึ่ง พระพวก นี้อยากจะให้ไปวัดมาก มาวิงวอนอยู่หลายครั้ง ทั้งจีนลิมเชียกซึ่งเปน หัวน่าทายกที่สร้างวัดนั้น ก็มาถวายพระราชกุศลและเคลมจะให้ไป

---

(๑) หลวงบริรักษโลหวิไสย (คอยู่หงี ณระนอง) บุตรพระยาระนอง ต่อมาได้เปนพระยารัตนเศรษฐี ผู้ว่าราชการเมืองระนอง เดี๋ยวนี้ เปนพระยาดำรงสุจริต จางวางเมืองระนอง

แต่ได้ยินข่าวว่าพระเมืองบีนังน้อยข้างเสียชื่อมาก ว่าหากินด้วยเชิงเปน หมอทั้งนั้น เดิมเข้าใจว่าจะเปนหมอยา ต่อถามซ้ำจึงได้ความว่าเปน หมอเสน่ห์ ไม่แต่พระ คฤหัสถคนไทยก็มีอีกมาก เรียกกันว่า "หมอ" ทำการออกน่าออกตาไม่ซ่อนเร้น ว่า "หมอ" ในเมืองบีนังหมดด้วย กันเห็นจะเกือบ ๓๐๐ คน เมื่อมาได้ฟังเรื่องราวที่นี่จึงได้นึกได้ถึง ได้ พบคนหนึ่งที่เมืองไทรเมื่อไปไล่สัตว์ที่บ้านพระยาสุรพล เจ้าหมอคนนั้น เปนแขกแต่พูดไทยได้ มีมนต์สำหรับเษกเรียกเนื้อ ว่าจะปกโขลงไป ในที่แห่งใด ๆ ได้ ได้ให้ลองว่ามนต์นั้นดูก็ว่าเปนภาษาไทย อยู่ใน เรื่องสรรเสริญจรเข้ แต่ท่านองนั้นเหมือนละคอนชาตรีไหว้ครู เมื่อถาม ถึงการหากินก็บอกว่าหากินด้วยเปนหมอ เข้าใจว่าเปนหมอยาเหมือน กัน แต่ครั้นเมื่อถามว่าเปนหมออย่างไรก็บอกว่าเปนหมอเสน่ห์ อวด ต่อไปว่าได้เคยทำให้ผู้นั้น ๆ จนข้าหลวงไทยผู้หนึ่งก็ได้เคยให้ ดูพูด กันหน้าเฉยตาเฉยไม่เปนการต้องซ่อนเร้นเลย เพราะได้ยินข่าวเช่นนี้ จึงไม่ได้ไปที่วัดตามประสงค์ แต่การที่ได้เห็นพระก็เปนทัสสนานุตริย อย่างหนึ่ง จึงได้แจกปัจจัยให้พอสมควร พระยาจรูญ(๑) พระศรี โลหภูมิ(๒) และคนไทยที่อยู่เมืองบีนังกับทั้งที่มาแต่เมืองภูเก็จหลายคน มาคอยรับ พระยาจรูญป่วยเท้าจึงไม่ได้ลงไปรับในเรือ พระศรีโลหภูมิ

(๑) พระยาจรูญราชโภคากร (คอซิมเต๊ก ณระนอง) ผู้ว่าราชการ เมืองหลังสวน

(๒) พระศรีโลหภูมิพิทักษ์ (คอซิมขิม ณระนอง) ภายหลังได้เปน พระยาอัษฎงคตทิศรักษา

นั้นตามมาตั้งแต่เมื่อออกจากเมืองระนอง ที่บนเรือนผู้หญิงพวกภรรยาพระยาระนอง พระยาหลังสวน พระจรูญ และมารดากับภรรยาเด็กซุนทั้งพวกใหญ่มาคอยต้อนรับ เรือนเขาใหญ่โตกว้างขวางตกแต่งประดับประดาด้วยเครื่องฝรั่งบ้างจีนบ้างพรักพร้อมงดงามมาก สิ่งซึ่งเปนแพรผ้าคือมุ้งที่นอนม่าน ตามประตูน่าต่างก็อบกลิ่นฟุ้งไปทั้งเรือน การเลี้ยงก็บริบูรณ์ ทั้งกับเข้าฝรั่งกับเข้าจีนกับเข้าไทย กลางคืนวันนี้ยังหัวค่ำอยู่จึงได้ขึ้นรถกับพระยาระนอง ไปเที่ยวดูบ้านเมืองบางแห่งในที่ใกล้ๆ สังเกตได้ว่าไฟที่จุดด้วยน้ำมันปีโตรเลียมระยะห่างกว่าบ้านเรามาก แต่เขาจุดสว่างจริงๆเท่านั้น จำอะไรไม่ใคร่ได้ เพราะเมื่อครั้งก่อนก็ไม่ได้เที่ยวไปแห่งใดนัก พักอยู่แต่ที่ศาลซึ่งแต่ก่อนใช้เปนเตาน์ฮอลล์ได้เคยไปรับแอดเดรสในที่นั้น กับวัดฝรั่งอีกแห่งหนึ่ง นอกนั้นเลือนหมดทั้งสิ้น ส่วนพระยาระนองนั้นขึ้นชื่อว่าชื่ออะไรเปนภาษาฝรั่งแล้วเปนจำยากอย่างยิ่งทั้งนั้น ทั้งเวลาก็มืดไม่สู้จะเห็นอะไรถนัดเลือนๆ กลับมาบ้าน

วันที่ ๑๘ เวลา ๕ โมงเช้า มิสเตอสกินเนอเรสิเดนต์เคาน์ซิลเลอกับเมเยอเซเตอผู้บังคับการทหาร กับมิสเตอเบลผู้บังคับการโปลิศแต่งตัวเต็มยศมาเยี่ยม แสดงความเสียใจในการที่ไม่ได้รับเปนยศ และกวนจะให้ยอมให้รับเปนยศ ได้บอกเลิกเสียและขอเลิกที่จะไปดินเนอในวันเกิดกวีน ด้วยทราบว่าที่เขาเลี้ยงคนอื่นจะไปด้วยก็ไม่ได้ จึงเปนโอกาศที่จะบอกเลิก เมื่อตกลงกันแล้วยังขอจะให้ไปดูทหารที่ฝึกหัดในวันเกิดกวีน และจะตามขึ้นไปบนเขารับเลี้ยงกลางวัน เห็นว่าเปนวัน

เดียวกับที่เขาจะเลี้ยงดินเนอที่บ้านเขาคงจะเปนความลำบากอยู่ จึงได้บอกขอเลิกเสียด้วย ได้สนทนากับมิสเตอสกินเนอด้วยเรื่องเมื่อกระนั้น คือสกินเนอ คนนี้เปนผู้ที่ได้มาอยู่ประจำในการ ที่มาเที่ยวในเมืองสิงคโปร์ปีนั้งครั้งก่อน เคยไปไหนไปด้วยทุกแห่ง เมื่อกลับไปแล้วให้กรมหลวงเทวะวงศ์ไปเยี่ยมตอบ

ต่อนั้นไปรับผู้ที่มาเยี่ยมเยียน คือพวกเมืองไทรทั้งหมด ตั้งแต่พระยาไทรเปนต้นตลอดจนถึงพวกจีนเมืองภูเก็จ ไม่ใคร่มีเวลาว่างจนบ่ายจึ่งได้ไปเที่ยว การที่จะกล่าวถึงเรื่องไปเที่ยวในหัวเมืองอังกฤษจะขอกล่าวแต่ย่อ ๆ พิสดารในที่บางแห่ง เพราะท่านทั้งปวงก็เคยไปเห็นด้วยกันโดยมากแล้ว เวลาเย็นวันนี้ไปที่สวนเชิงเขา ที่น้ำตกซึ่งแต่ก่อนพึ่งจะเริ่มจับทำเล็กน้อย แต่เดี๋ยวนี้ได้ไปเห็นเปนที่สวนสบายอย่างยิ่ง เห็นว่าดีกว่าสวนโบตันนิเกลคาร์เดนที่สิงคโปร์หลายอย่าง ที่สวนนี้มีลำธารซึ่งแบ่งน้ำเหลือจากใช้ในท่อให้ตกมาในระหว่างกลางที่ค่อยสูงลาดขึ้นไปตามลำดับจนถึงเขารอบข้าง กลางเปนแอ่งสูงขึ้นไปโดยรอบ แลเห็นที่ได้ทั่วถึง ฝ่ายที่สิงคโปร์นั้นนูนกลางแต่ก็ไม่สูงพอที่จะแลเห็นรอบ ด้วยเนินที่สูงนั้นกว้างเกินไป ถึงว่าที่สวนจะกว้างกว่าก็ดูเหมือนแคบ แลเปนที่แพ้กันมากอีกอย่างหนึ่งนั้น คือน้ำที่ปีนังเปนน้ำลำธารใสสอาด ที่สิงคโปร์เปนโคลนแดง ๆ ทั้งนั้นต้นไม้ไม่ใคร่เห็นมีอะไร กุหลาบสักดอกเดียวก็ไม่มี พรรณไม้ที่มาปลูกว่าเปนอย่างต่าง ๆ ก็ดูไม่สู้มากนัก สวนสราญรมย์เรามีพรรณไม้มากกว่า ไปดีอยู่แต่ที่เรือนกล้วยไม้แลเฟิน มีต้นไม้ที่

เราไม่มีในบางกอกสักห้าหกอย่างเท่านั้น แต่เขาตกแต่งดี ดูจะเอางามแต่พื้นที่มากกว่า ประสงค์ที่จะหาต้นไม้ปลูก เดิรขึ้นไปดูที่ถังขังน้ำแลที่น้ำตกข้างบนก็ไม่แปลกปลาดอันใดกว่าแต่ก่อน ทางขึ้นก็เปนแต่พื้นดินเปนคั่น ๆ เอาไม้กั้นอย่างป่า ๆ เท่านั้น เมื่อขึ้นไปถึงที่น้ำตกถูกฝนต้องกลับลงมาอาศรัยร่มไม้ เพราะจะหาที่อันใดซึ่งมีเครื่องมุงในส่วนนั้นไม่มีเลย เว้นแต่ที่เขียนหนังสือไว้ที่น่าตึกว่าออฟฟิศหลังเล็กหลังหนึ่งอยู่ไกลออกไป นอกนั้นก็เปนแต่เครื่องมุงอย่างโปร่ง ๆ สำหรับเรือนกล้วยไม้เท่านั้น ฝนตกร่ำเรื่อยไปจนไม่ได้เดิรเหินไปไหนมากนักต้องกลับ

วันที่ ๑๙ จะไปคอเวอนเมนต์ออฟฟิศ แต่ยังไม่ถึงเวลาที่นัด ผู้หญิงไปอยู่ที่ห้างรอบินซัน จึ่งได้ตามไปดูที่ห้างนั้นสักครู่หนึ่ง พอถึงเวลากำหนดไปที่ออฟฟิศ ออฟฟิศนี้คือที่ทำใหม่ใกล้ตะพานโพเบียน ยาวเปนกงฉากดูเปนสง่างามดีอยู่ แต่ดูเหมือนถ้ากลับด้านหลังเปนด้านน่าเสียจะงามกว่า เรสิเดนต์เคาน์ซิลเลอก็เห็นด้วยเช่นนั้น เดียวนี้หันน่าออกถนนริมทเลด้านหนึ่ง ออกถนนที่ขึ้นมาจากท่าด้านหนึ่ง ในนั้นมีออฟฟิศคอเวอนเนอเปนออฟฟิศว่าง แล้วไปดูออฟฟิศเรสิเดนต์เคาน์ซิลเลอ เขาให้ดูแผนที่โปรวินศ์เวลเลสลี ซึ่งจะได้ไปในวันไปเที่ยวเมืองไทร แล้วไปดูปับลิกเวิกดิปาตเมนต์ มีคนนั่งทำแบบต่าง ๆ มากกว่า ๓๐ คน ว่าเวลานี้ปับลิกเวิกมาก แล้วไปดูห้องโทรเลข เห็นมีแต่เครื่องโทรเลขเสียเปนกอง แล้วลงไปชั้นล่างดูห้องไว้เงินซึ่งกั้นกรงเหล็กลั่กดไว้ ให้ทหารรักษาอยู่นอกกรง แล้ว

ไปดูที่ติดตราสแตมป์ในหนังสือสำคัญสัญญาต่าง ๆ ใช้เครื่องวัดด้วยมือกดถึงขาดเสร็จในตัว เขาว่าประโยชน์ค่าติดตรานี้เปนที่สองรองภาษีฝิ่น ออฟฟิศอื่น ๆ ยังจะทำติดต่อไปอีก ที่นี่ยังตั้งค้างไว้ ด้านหุ้มกลองด้านหนึ่งไม่ได้ถือปูน

ขึ้นรถไปกับมิสเตอร์สกินเนอดูเตาน์ฮอลล์ที่ทำใหม่ภายหลังที่มาคราวก่อน เตาน์ฮอลล์นี้อยู่ริมประตูบ้านที่ไปอยู่ที่เดียว เปนปลายสนามหญ้าสำหรับเมือง ได้ขึ้นไปดูชั้นบนเห็นมีฉากโรงละคอนแลระย้าแก้วกับเก้าอี้เปนอันมาก ดูกว้างขวางกว่าเตาน์ฮอลล์เก่า ออกจากเตาฮอลล์ไปดูเคาเวอนเมนต์เฮาส์ ซึ่งทำใหม่ใกล้ไปข้างเขาห่างจากนี่ ๔ ไมล์ เขาว่าซึ่งไปทำที่นั่นเพราะประสงค์จะให้ได้สนามแข่งม้าอยู่น่าบ้าน แลใกล้โรงทหารที่เรียกว่าสิปายไลน์ด้วย ที่ซึ่งทำบ้านนั้นเปนสวนมะพร้าว ตัดต้นมพร้าวลงแต่เฉพาะที่เปนตัวตึก ตึกนั้นพึ่งแล้วใหม่ ๆ ถนนทางที่จะเข้าบ้านก็ยังกำลังทำ ที่ดินในบ้านยังไม่ได้ทำอะไรเลย ตึกไม่สู้ใหญ่นัก ด้านน่ามีเฉลียงโถงมีห้องรับแขกใหญ่ ต่อเข้าไปข้างในเปนหลังยาวกั้นห้องสองข้าง มีห้องอยู่ได้สักข้างละสามห้อง ด้านหลังเปนเฉลียงโถงหันไปหาเขาตั้งกล้องใหญ่ สำหรับดูซิคแนลบนเขา เครื่องตกแต่งก็ยังเบาบางเพราะเปนแรกมาอยู่ มีห้องเล็กเปนออฟฟิศสำหรับบ้าน เมื่อไปถึงเขานำแผนที่ซึ่งคิดกะจะทำทางรถไฟ ตั้งแต่เมืองปีนังลงไปถึงสิงคโปร์บรรจบกับทางซึ่งมีอยู่แล้วเดียวนี้ ที่ไตเผงแลที่กวาลาลุมปอร์ ทางจะออกจากปีนังนี้ประสงค์จะข้ามแดนเมืองไทรในที่กุเล็มออกไปต่อแดน

เประทีคลองสะลามา "พัด" ในเรื่องนี้ที่จะให้ตกลงเปนพื้น เวลาที่ไป นั้น พบกัปตันเรือรบวิลันดาคนหนึ่งกับกงซุลวิลันดา แลมิสเตอร์ เบิชมายิสเตรต์ผู้ใหญ่กับเมีย สองคนข้างหลังนี้อยู่ในเรือนนั้นด้วยเลี้ยง น้ำชา (ซึ่งดูเปนการใหญ่ยากอย่างยิ่งของฝรั่งอย่างหนึ่ง) แล้วขึ้นรถ ตามไปพบกระบวรข้างในกลับมาจากสวนเชิงเขา ขากลับแวะที่สวน แห่งหนึ่งเปนปับลิกการ์เดน มีสวิตซแบกแรลเวอยู่ในนั้น เวลาที่ไป กำลังพลบว่างคนได้ขึ้นลองเล่น ถูกชอบเปนที่สุด ในพื้นสวนนั้นเปน แต่เรื่องปลูกหญ้า ต้นไม้เกือบจะบอกว่าไม่มีอะไรได้นอกจากต้น ลั่นทมชะบา กับดอกเหลืองๆที่เรียกว่าบานบุรี เปนแต่วางท่าดีหน่อย หนึ่งเท่านั้น

วันที่ ๒๐ ลงเรืออุไทยราชกิจที่น่าบ้าน พระยาไทรป่วยเปนไข้ ตะครั่นตะครอมาตั้งแต่เมืองไทรแล้ว แต่ว่าไม่รับเลยจนมาถึงนี่กยัง ดื้อมาทุกวันไม่ได้ขาด ที่บ้านมีสองแห่ง คือบ้านเดิมของเจ้าพระ ยาไทรแห่งหนึ่ง ซื้อบ้านพระยาเกไดศ์วรินทร์อีกแห่งหนึ่งก็ไม่ไปอยู่ มาเช่าโฮเต็ลอยู่ในที่ใกล้ วันนี้เปนวันจะไปกวาลามุดา มาเตรียม ตามเสด็จ แต่ตัวร้อนจัดมากต้องไล่กันเปนหลายครั้งจึงได้ยอมไป พระยาสุรพลมาลงเรือไปด้วยแทน แล่นตรงไปประมาณสักสองชั่ว โมงถึงปากอ่าว มีเรือพายลำละ ๑๖—๑๗ คนขึ้นไปหา ๓๐ คน ปัก ธงช้างท้ายเรือออกมารับสิบสองลำ มีกรุยขาวกรุยดำตามร่องเรือ เข้าได้โดยสดวก ที่ริมทเลแลริมคลองทั้งสองฟากน้ำก็ฝ่ายเราแล ฝ่ายอังกฤษมีต้นมะพร้าวเต็มตลอด แต่มีบ้านเรือนผู้คนไล่เลี่ยเสมอ

กัน ต่อเข้าไปข้างในฝากข้างกวาลามุดา มีต้นมะพร้าวติดเนื่องกัน เข้าไปจนถึงหมู่บ้านใหญ่ ฝ่ายอังกฤษมีที่ว่างเปนหย่อม ๆ ที่ตรงท่าขึ้นบ้านกวาลามุดาข้ามมีโรงเลื่อยหลายโรง สำหรับรับไม้ข้างฝ่ายเมืองไทรไปเลื่อย ในเวลาน้ำเหนือหลากมา ตะพานที่ทำไว้รับเกือบจะจมน้ำทีเดียว ที่ตะพานนั้นทำมีหลังคาตกแต่งด้วยต้นไม้ใบไม้แลธง ตามทางก็รายเสาปักธงตลอด ใช้ธงช้างทั้งสิ้น มีทหารซิกรับ ๒๔ คน จีนลูกค้าแต่งตัวอย่างผู้ดีคอยรับประมาณ ๑๒ คน ถนนนั้นเปนสองแยก แยกหนึ่งไปบ้านพระยาเกได แล้วไปถึงตำบลมะระโบ ซึ่งเปนเมืองเก่าของเมืองไทรตั้งอยู่ในลำน้ำอันหนึ่งชื่ออย่างเดียวกัน ทาง ๕ ไมล์ ถนนแยกข้างขวามือไปลงคลองซึ่งขวางอยู่ในระหว่างแม่น้ำมะระโบกับแม่น้ำกวาลามุดา เรียกว่าสุไงตรุส เรือเดิรไปมาได้ แต่ปากคลองนี้อ้อมคดไปออกเหนือหมู่บ้านขึ้นไป ปลายถนนนี้จึงได้ตกคลอง ตามริมข้างถนนเปนตึกตลาดทั้งสองแยก แน่นหนากว่าตลาดจีนเมืองตานีมาก ลงเรือที่ตะพานข้ามคลองไปขึ้นที่พักซึ่งทำไว้สำหรับเจ้านายออกมาตรวจการ ในเวลาข้ามน้ำนั้นมีพยุจัดมืดมัวฝนตกมาก เมื่อไปขึ้นที่พักนั้นแล้วจึงไม่ได้ไปเที่ยวข้างไหนต่อไปได้ พระยาสุรพลนำอับดุลรามันซึ่งเปนกรมการรักษาตำบลนี้มาแต่ครั้งเจ้าพระยาไทรมาหา แลได้สนทนากับพระยาสุรพลด้วยเรื่องที่ตำบลนี้ เขาว่าที่นาตำบลกวาลามุดาเปนที่ดีกว่าตำบลไปรซึ่งเรียกว่าโปรวินศ์เวลเลสลี บุเกตมาเรียมซึ่งอยู่ติดต่อกันไป แลเห็นเหมือนตั้งอยู่ที่ปากคลองนั้น มีคนอยู่ประมาณ ๓๐๐๐ เศษ ว่าที่แผ่นดินดีนัก

เดี๋ยวนี้ราคาซื้อขายกันถึงไร่ละ ๑๐๐—๒๐๐ เหรียญ เปนส่วนเปนนา กุหนุงยะไรอีกตำบลหนึ่ง เมื่อแลดูเหมือนตั้งอยู่ริมฝั่งน้ำ ก็ว่าเปนที่ มีฝรั่งขอร้องจ้องจดมาหลายครั้ง แต่เจ้าพระยาไทรไม่ยอมให้ ที่ กวาลามุดานี้เปนที่ทำอิฐดี อิฐที่ทำเมืองปีนังแลที่ไปรสู้ไม่ได้ อิฐที่ ใช้การก่อสร้างที่ปีนังใช้ที่นี่มาก เมืองไทรเก็บภาษีเปนตัวอิฐ การ ก่อสร้างทั้งปวงใช้อิฐภาษีทั้งสิ้น นอกนั้นก็มีไม้ออกจากแม่น้ำมรโบ มาก คนที่กวาลามุดาสบายกว่าคนที่กอตาสตาร์แลที่อื่น ๆ ตลอดจน ถึงที่ไปร เหตุว่าภาษีในเมืองไทรเก็บน้อยกว่าฝ่ายอังกฤษ แต่คน ที่กอตาสตาร์ต้องเกณฑ์ใช้การซ้ำอีกด้วย จึงเปนการหนักกว่าคน ในเขตรแดนอังกฤษ แต่คนที่กวาลามุดาเสียภาษีน้อยเท่าที่กอตาสตาร์ แต่ไม่ต้องเกณฑ์ทำการอันใดนอกจากเกณฑ์ลาดตระเวน ฤาเกณฑ์ ให้เปนกำลังแก่อิบดุลรามันเดือนละ ๓๐ คน จึงเปนอันเบากว่าที่คนใน เขตรแดนอังกฤษ เพราะฉนั้นคนที่กวาลามุดาจึงแน่นหนามากกว่าคน ในที่ของอังกฤษ ผลประโยชน์ที่อิบดุลรามันได้ คืออะเส็ตมันบังเรียกค่า คนข้ามแดนจะเปนคนละสองเซ็นต์ฤาสามเซ็นต์จำไม่ได้ถนัด อะเส็ตมัน บังนี้เรียกทั้งสองฝ่าย คืออังกฤษก็เรียกด้วยเหมือนกัน ค่าเรือจ้างต่าง หาก แลได้ค่าภาษีปลาได้ค่าคนจ่าย ส่วนโปลิศที่รักษาการแลคน ที่กระเชียงเรือลาดตระเวนมีเงินเดือนต่างหาก ช่องที่จะมีเสียงได้ อยู่ในตำบลกวาลามุดานี้อย่างเดียว แต่เรื่องว่าความ ถ้าว่าความเปน ยุติธรรมอยู่แล้ว การอื่น ๆ ก็เปนไม่ต้องกลัวอันใด สินค้าที่ลง ตามลำน้ำกวาลามุดาก็มีมาก ด้วยปลายน้ำนี้ขึ้นไปถึงเขตรเมืองรามัน

ที่ตำบลหนึ่งเรียกว่าแม่นางกระลาเบา เปนทางร่วมแดนสงขลาตานีรามันเประต่อเมืองไทร โจรผู้ร้ายชุมอย่างยิ่ง ผู้ร้ายลักกระบือเปนพื้นโคกระบือเดิรทางนั้นต้องเสียภาษีทุก ๆ เมือง เดี๋ยวนี้ได้จัดโปลิศขึ้นไปรักษาตำบลปะไดไปรอีกแห่งหนึ่ง เปนบ้านตำบลใหญ่ เพราะเปนที่รับสินค้ามาแต่เมืองตานี คือยางไม้ดิบุกหวายเปนต้น

ที่เรือนที่พักนี้ตกแต่งอย่างรับฝรั่งได้ ขนเครื่องฟอนิเชอเก้าอี้มาจากเมืองไทร จัดโต๊ะที่เลี้ยงเจ้านายชั้นบน ที่เลี้ยงขุนนางชั้นล่าง ได้ให้พระยาสุรพลนั่งโต๊ะด้วย เลี้ยงแล้วเวลาบ่าย ๓ โมง ลงเรือไปออกปากคลองตรุสขึ้นที่บันไดศิลาฝั่งข้างอังกฤษเรียกว่าปะระมาตัง บันดาหะรีมีโรงฝากระดานเปนที่เก็บค่าธรรมเนียม แต่ที่โปลิศอยู่สองหลังมีคนขาวยืนดูอยู่สองคน พวกมลายูล้อมมุงอยู่เปนอันมาก ในที่นั้นมีคนแก่มายืนอยู่ด้วยคนหนึ่ง ถามก็ไม่ได้ความว่าเปนผู้ใด ด้วยพระยาสุรพลไม่ได้ลงเรือมาด้วย รายามุดาซึ่งมารับทางบกก็พึ่งมาถึงด้วยหนทางฝนตกมาลำบาก ต่อขึ้นรถแล้วจึงทราบว่าผู้นั้นเปนพ่อตาพระยาสุรพล เปนปังอุลูนายอำเภอแลผู้ควบคุมคนหมวดหนึ่งในแขวงโปรวินศ์แวลเลสลีนั้น เอารายามุดาขึ้นรถมาด้วย รายามุดาคนนี้ไว้กิริยายังเปนเด็ก การงารอันใดก็ยังไม่ได้ทำ แต่เปนคนพูดจาตรง ๆ พูดอังกฤษพอไปได้ สนทนากันไม่ต้องมีล่าม ดูอัธยาศรัยเปนคนดีน่าเอ็นดูมากอยู่

ทางที่มาในแดนอังกฤษถนนกว้างเพียงสามวาไว้หญ้างอกขึ้นสองข้าง เหลือที่ตรงกลางอยู่ในสักเจ็ดศอกแปดศอกถมศิลาแขง ที่ใช้

ทางแคบเพราะที่เหล่านี้ใช้รถสองล้อทั้งสิ้น รถเช่นนี้มีหลายคัน ตามข้างทางที่มาก็เปนสวนมพร้าวฟากข้างริมทเล ฟากข้างในเปนทุ่งนา บ้านเรือนคนรายไปในหมู่สวนมพร้าว นาน ๆ ก็ไปเจอบ้านหมู่ใหญ่ เปนตลาดหลังคาจากแถวยาวบ้าง เปนตึกแถวบ้าง ถ้าเปนที่ตำบล หมู่บ้านใหญ่เช่นนี้ก็มีโรงโปลิศประจำอยู่เปนโรงฝากระดานทาสี หลังเดียวบ้างสองหลังบ้างตามตำบลใหญ่ตำบลเล็ก แลมีโรงเรียนฝากระดานสามห้องฤๅห้าห้องราย ๆ ไป วันนี้พบสักห้าโรงหกโรง คอเวอนเมนต์ออกเงินให้ทำเปนกำหนดโรงละ ๑๒๐๐ เหรียญ แลเสียเงินเดือนให้ครูสอนหนังสือมลายูอย่างเดียว แต่มิศเตอรสกินเนอว่าเห็นแพงไป แลทำขึ้นก็ไม่ใคร่จะถูกใจของครูแลลูกศิษย์ที่มาเรียน ว่าเดี๋ยวนี้จะคิดลดราคาให้น้อยลงแลให้ทำเองตามชอบใจ ดูบ้านเมืองเขาอยู่ข้างแน่นหนามาก มีจีนน้อยมลายูมาก ทางที่มานี้บัดลงไปข้างชายทเล ต้องเปลี่ยนม้าพักหนึ่ง ต่อมาข้างปลายผ่านเข้าไปในกลางสวนมพร้าว เพราะที่จะลงใกล้ทเล ด้วยสวนมพร้าวมีอยู่ข้างริมทเล เมื่อจวนจะถึงท่าทางเลียบลงไปแลเห็นทเลทีเดียว เดิมที่เรสิเดนต์เคาซิลเลอแนะนำจะให้ไปลงที่ท่าบัตเตอเวอค แต่เห็นจะเปนเพราะเข้าใจกันว่ามีตะพาน เรือก็ไปจอดรับอยู่ที่ตะพาน รถก็พาไปที่ตะพาน ก็เข้าใจว่าเปนบัตเตอเวอค ต่อภายหลังจึงได้ทราบว่าท่านั้นเรียกบากันตวนกะจิ มีโรงแถวบ้างตึกบ้างเปนตลาด ที่ตะพานเปนตะพานเหล็กมีหลังคาดูเรียบร้อยดีแต่เก่าคร่ำผุแล้ว ตั้งแต่ฝนตกแล้วไม่หยุดเลยมาจนตลอดทาง เรือน้อยเรือใหญ่รถม้าเดียวซึ่งตามมาภายหลังก็ไม่ทัน เมื่อลงจากรถมี ๕ คน ทั้งพระ-

ยาเทเวศร์ซึ่งนั่งมาบนที่สารถี แต่โปลิศเขาก็มีอรธยาศรัยดีช่วยไล่คนแหวกช่องให้ แต่มันช่างโจทย์กันเสียจริง ๆ ว่าคนไหน แหม่มฝรั่งสองคนกระซิบทายกันจนเราได้ยิน ตกลงเปนเบ็ดหมวกให้ พอลงไปถึงเรือรถข้างหลังจึงได้มา พระยาชลยุทธเปนผู้พาเรือกลับมาทางทเลว่าคลื่นใหญ่อย่างยิ่ง เรือสิบสองกระเชียงซึ่งลากมาถึงเสาเพดานหัก ถ้าเราไปช้าสักนิดหนึ่งคงจะถูกพยุเมื่อเข้าปากอ่าว กลับมาถึงบ้านเวลาบ่าย ๕ โมงเศษ

วันนี้ผู้หญิงไปดูแต่งงารที่บ้านจีนแห่ง ๑ แล้วเวลาค่ำไปห้างจีนซึ่งติดอยู่กับห้างโกวานของพระยารัตนเศรษฐี ดูที่ห้างโกวานก่อน เพราะเปนที่ที่ได้ยินชื่อเสียงอยู่เสมอไม่ขาด การที่เลี้ยงมาไปห้างเสียกลางคืนนี้ เพราะกลางวันมีพวกแขกดูมากนัก แลพวกจีนเหล่านี้เปนพวกพ้องฤๅอยู่ในความเกื้อหนุนของพระยารัตนเศรษฐีทั้งนั้น เจือเปนการรับเสด็จมากกว่าเปนการไปซื้อของ แลไปห้างจีนดูสนุกกว่าห้างฝรั่งมาก เพราะมีเรื่องชิ้นเกะกะนั่งหาเก่าหาดีไม่ได้

พระบรมรูปทรงสำราญพระอิริยาบถที่ธารเสด็จเกาะพงัน

พระราชหัตถเลขา

เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู

คราว ร.ศ. ๑๑๗

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑

อ่าวเมืองนครศรีธรรมราช

วันที่ ๒ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๗

ถึงท่านกลาง กรมหลวงเทวะวงศ์

ด้วยระยะทางที่ฉันได้ออกมาครั้งนี้ ได้ออกจากเมืองสมุทปราการเวลาค่ำมีคลื่นแลลมอ่อน ๆ วันที่ ๒๙ เวลาย่ำค่ำถึงเกาะพงันทอดที่อ่าวธารเสด็จคืนหนึ่ง รุ่งขึ้นเวลาเช้า ฉันไปดูลำธารที่พบใหม่ โดยเรือกระเชียงเรือไฟเล็กลาก อ่าวนี้ถัดอ่าวเสด็จไปหน่อยหนึ่ง ต้องขึ้นเดินบกไปทาง ๒๐ เส้นจึงได้ถึงน้ำตก เดินขึ้นไปได้ตามริมลำธารอีก ๘ เส้น น้ำไม่สู้จะมากนัก แต่ยังดีกว่าธารประพาสหน่อยหนึ่ง จึงได้ให้ชื่อว่า ธารประเวศ จารึก จ, ป, ร, แลชื่อธารแล้วกลับมาขึ้นธารเสด็จ อาบน้ำที่น้ำตกชั้นล่าง เวลาบ่ายฝนตกหนัก ศาลาที่ทำไว้ไม่พอที่จะบังฝนได้ จึงต้องกินเข้าทั้งกลางฝน เปียกบ้างแห้งบ้าง แล้วกลับมาลงเรือ เวลาค่ำออกเรือจากที่นั้น

วันที่ ๒๖ เวลาบ่ายถึงเมืองสงขลา เวลาบ่ายพระยาเสนีณรงค์ฤทธิ์ ราชามุดาเมืองไทร กับตนกูมหมัดบุตรพระยายุทธการโกศลพระยาปลิศ มาคอยรับอยู่พร้อมด้วยข้าหลวงแลผู้ว่าราชการเมืองกรมการเมืองสงขลาเมืองพัทลุง เวลาเย็นได้ขึ้นไปนมัสการพระเจดีย์แลดูศาลาซึ่งได้สร้างไว้ที่เขาตังกวน เขาตัดทางลงมาถึงริมทเล ขึ้นที่แหลมทราย ตรงไปเขาตังกวนแลแยกอ้อมเขาไปถึงเมืองอีกทางหนึ่ง แม่เล็กได้ไปเที่ยวตลาดในเวลาเย็นวันนั้นโดยทางบกใช้รถม้า

วันที่ ๒๗ ได้ลงเรือกระเชียงไปขึ้นที่เมือง ดูออฟิศที่ว่าการเมืองแลศาลามณฑล ศาลอำเภอ ซึ่งได้ตั้งในที่จวนเก่า ได้ฟังอ่านคำพิพากษาแล้วจึงไปพักที่ ๆ อยู่ข้าหลวงเทศาภิบาล (๑) เวลาบ่ายไปดูถนนตลาด แลวัดมัชฌิมาวาสซึ่งพระรัตนมุนี (๒) เจ้าคณะมณฑลพึ่งมาถึงแลจะจำพรรษาอยู่วัดดอนแย้ มาคอยรับอยู่ในที่นั้นด้วย แล้วขึ้นรถไปดูถนนรอบกำแพงเมือง ซึ่งได้ทำขึ้นภายหลังฉันกลับจากยาวา ปลูกต้นไม้ริมทางแล้วเสร็จพอใช้ได้ยังไม่สู้แข็ง เวลาเย็นมีพยุฝน ต้องพักอยู่ที่บ้านพระยาวิเชียรคีรี (๓) จนสงบแล้วจึงได้กลับลงเรือ การทั้งปวง

---

(๑) พระยาสุขุมนัยวินิต (คือเจ้าพระยายมราช ปั้น สุขุม) เปนข้าหลวงเทศาภิบาล

(๒) พระรัตนมุนี (แก้ว) วัดประยุรวงศ์ ต่อมาได้เปนที่พระเทพมุนีแล้วเลื่อนเปนพระธรรมเจดีย์มาอยู่วัดพระเชตุพน

(๓) พระยาวิเชียรคีรี (ชม ณสงขลา)

ในเมืองสงขลาแลเห็นปรากฏได้ว่าจำเริญดีขึ้นทุกสิ่ง

วันที่ ๒๘ ได้ขึ้นม้าไปสวนพระยาวิเชียรคีรีที่น่าเขาเทวดา (๑) ระยะทาง ๒๐๐ เส้น ทางนี้เปนต้นทางที่จะไปเมืองไทร เปนทางที่ยังเรียบร้อยดี ไปแยกถึงคลองลำโรงไปหน่อยหนึ่ง ทางข้างขวาไปเมืองไทร แต่ว่าทางนี้มีที่พรุหล่ม ซึ่งตัดถนนข้ามไปแต่เดิม ทางจึงได้เสียอยู่ตอนหนึ่ง แยกข้างซ้ายเปนทางที่ไปสวนพระยาวิเชียรคีรี ปลายถนนนี้หมดอยู่เพียงน่าสวน ต่อไปก็เปนทางเดิรไปเมืองแขกมลายูฝั่งตวันออก ในที่สวนนี้ปลูกมพร้าวแลเปนที่หองซุ้ยฝังศพแลอัฐิ พักอยู่จนเวลาบ่ายจึงได้กลับ เวลาค่ำออกเรือ

วันที่ ๒๙ เวลาเช้า ถึงที่ทอดน่าเมืองกลันตัน พระยากลันตันรายามุดา พระรัษฎาธิบดีบุตร ลงมา ได้ให้สัญญาบัตรพระยากลันตันเปนพระยาเดชานุชิตจางวาง รายามุดาเปนพระยาพิพิธภักดี พระยากลันตัน พระรัษฎาธิบดีบุตรเปนพระโยธีปฏิยุทธรายามุดา (๒) แล้วได้ขึ้นไปเมืองกลันตัน คราวนี้ที่ปากน้ำเบิดช่องใหม่ ระยะทางใกล้ขึ้นกว่าแต่ก่อน การรับรองที่เมืองกลันตัน จัดเรียบร้อยแขงแรง

---

(๑) สวนนี้เรียกกันว่า "สวนตูน" แต่เจ้าของขนานนามว่า สวนวัฑฒิวัน

(๒) การที่ทรงตั้งเปนจางวาง พวกมลายูถือว่าทรงตั้งเปนสุลต่าน เจ้าเมืองเปนแต่รายา จึงพอใจเปนจางวาง แต่คงว่าราชการเมืองอยู่นั่นเอง เปนประเพณีเช่นนี้มาถึง ๓ ชั่วคน

ตั้งขึ้นไปกว่าแต่ก่อน ใช้เรือจอดแทนกรุยร่องน้ำ ปักธงชาวตั้งแต่ปากน้ำขึ้นไปตลอดจนถึงเมือง ถึง ๖๐๐ ลำเศษ เรือแห่แลตามก็มากเปนจำนวนเรือเกณฑ์ถึงพันลำ ปลูกพลับพลากลางสนาม ในระหว่างด้านหลังพลับพลากับจวนเจ้าเมืองตั้งร้านขายผ้า ๔ แถวประมาณสัก ๖๐ ร้าน มีร้านของกินสายนอกอีกข้างละแถว ตั้งเปนอย่างร้านบาซามลายูฤๅชวา มีหลังคาแลปรำร่มตลอด ทางปูด้วยผ้า ญาติพี่น้องทั้ง (หญิง ชาย) ดูสมัคสมานพรักพร้อมกันต้อนรับ เลี้ยงดูสนิทสนม เหมือนอย่าง หัวเมืองไทย ๆ เวลาบ่ายกลับลงมา มีพยุแลฝนตั้งเมื่อจวนจะถึงปากอ่าว จึงได้ขึ้นพักอยู่บนที่พักซึ่งพระยากลันตันลงมาคอยรับอยู่ที่ปากน้ำนั้น จนฝนหายจึงได้กลับลงมาเรือ ออกเรือเวลาค่ำ

วันที่ ๓๐ เวลาเช้าถึงเมืองตรังกานู พระยาตรังกานูป่วยเปนเหน็บชาข้อเปลี้ยไป จึงให้ตนกูบัดซาและตนกูอื่น ๆ ซึ่งเข้าไปกรุงเทพฯ ลงมารับในเรือ พระราชินีขึ้นก่อนในเวลาเช้า เพื่อจะไม่ให้แดดร้อนเพราะลูกขึ้นด้วย พระยาตรังกานูรับที่ประตูเรือน เมื่อเลี้ยงน้ำชาแล้วจะไปเที่ยวตลาด ก็ให้พี่น้องบุตรภรรยาซึ่งไม่เคยออกนอกบ้านเลยนั้นตามไปด้วยจนตลอดเวลากลับ ฉันขึ้นต่อเวลา ๔ โมงเช้า มีเรือทอดต่อติดกันตลอดลำน้ำทั้ง ๒ ข้าง ตั้งแต่ปากอ่าวจนถึงน่าเมืองและเรือตามเปนอันมาก พระยาตรังกานูให้บุตรชายคนใหญ่อายุ ๑๐ ขวบ กับญาติพี่น้องทั้งสิ้นลงมาคอยรับอยู่ที่ท่าน้ำ พระยาตรังกานูคอยรับอยู่ที่พื้นดินน่าบาไล (หอนั่ง) ดูอาการรูปร่างอ้วนพีบริบูรณ์แต่ปลกเปลี้ย

เดิรพื้นราบต้องถือไม้เท้าไปไม่ได้ไกล ต้องพยุงเข้าบ่าสองข้าง ก้าวขึ้นสูงไม่ได้เลย ต้องเข้าบี้กดันขึ้นไป ได้ไต่ถามดูลักษณอาการท่านอง กรมพระราชวังบวรวิไชย แต่เห็นจะยังไม่แก่ถึงกรมพระราชวัง คงจะมีเวลาหาย เพราะป่วยอยู่ครั้งนี้ ๒ เดือนพึ่งจะคลายขึ้น เมื่อนั่งที่บาไลในที่ประชุมคนหลายร้อยคนครู่หนึ่งแล้ว จึ่งได้ไปยังเรือนที่อยู่ซึ่งย้ายเข้าไปอยู่ริมกำแพงเมือง เรือนนี้พึ่งทำขึ้นใหม่หลังนอกเปนตึกลักษณเรือนกรุงเทพ ฯ แต่ข้างในเข้าไปยังเปนเรือนฝากระดานอย่างมลายู การตกแต่งเปนอย่างกรุงเทพ ฯ มีแขวนรูปภาพรูปถ่าย และในห้องนอนมีเตียง ครึกครื้นขึ้นมาก การเลี้ยงก็มีเครื่องโต๊ะอย่างใหม่ ๆ ตลอดจนการแต่งเนื้อแต่งตัวเปนชั้นใหม่ชั้นเก่า พวกหนุ่ม ๆ เปนอย่างกรุงเทพ ฯ พวกแก่ ๆ คงแต่งตัวอยู่ตามเดิม แต่ออกมารับพร้อมกันหมดทั้งแก่ทั้งหนุ่มผิดกว่าแต่ก่อน เมื่อแต่ก่อนนั้นคนแก่ ๆ ไม่ใคร่ออก เมื่อเลี้ยงดูกันตามเคยแล้วก็กลับลงมาในเวลาเที่ยง พระยาตรังกานูมีความปราถนาจะเข้าไปกรุงเทพ ฯ เปนอย่างยิ่ง โดยจริงเพราะเคยสนุกและเปนที่ไว้ใจเสียแล้ว ถ้าจะเทียบกับเมื่อคราวกลับจากยาวาและครั้งนี้ ก็ผิดไกลกันเปนอันมาก ครั้งนี้ดูสนิทสนมไม่ผิดกันกับเมืองกลันตัน

เวลาบ่ายออกจากเมืองตรังกานูมาทอดที่เกาะริดัง เวลาเย็นขึ้นหาด ครั้นเวลา ๘ ทุ่มออกเรือจากเกาะริดัง

วันที่ ๑ เดือนกรกฎาคม เวลาเที่ยงถึงบางนราแขวงเมืองสายบุรี หลวงพรหมภักดี ข้าหลวง พระยาหนอง ก พระยาสาย พระ

พิพิธภักดี ผู้ช่วยเมืองตานี พระโยธานุประดิษฐ ผู้ช่วยเมืองยะหริ่ง กับข้าหลวงประจำเมืองแขกลงมาหาในเรือ เวลาบ่ายขึ้นบก เขาตั้งพลับพลาไว้เหมือนหมู่บ้าน พระยายะหริ่ง พระยายะลา พระยาระแงะ หลวงจินดาณานุรักษ์เมืองตานีคอยรับอยู่ในที่นั้น ที่ตำบลบางนรานี้เปนภาคภูมิดีมาก เมื่อเข้าช่องปากน้ำไปนิดเดียวก็ถึงลำน้ำใหญ่ ซึ่งขึ้นไปได้ถึงเมืองกลันตันเมืองระแงะ หมู่บ้านใหญ่ที่ตรงปากช่องมีเรือนและสวนมะพร้าว จำนวนคนในที่นั้นถึงพันเศษ ต่อขึ้นไปข้างเหนือน้ำก็มีบ้านเรือนรายไป มีต้นมพร้าวมาก พระยาสายและพวกเมืองสายได้ตั้งโรงจักรทำแบ้งมันสำโรงในที่นี้ มีเรือเมล์สิงคโปร์มาทอดอยู่ลำหนึ่ง รับบันทุกเป็ดไก่โคปลามพร้าว และเรือใบขนาดใหญ่ ๆ หลายลำ สินค้าออกจากที่นี่มาก สังเกตดูว่าไชยภูมิที่ดีกว่าตำบลตุยูบัน ซึ่งพระยาสายลงมาตั้งอยู่เปนเมืองใหม่นั้น เวลาค่ำออกเรือจากบางนรา

วันที่ ๒ เวลาเที่ยงจึงมาทอดในที่นี้ บันดาคนที่มาทั้งปวงมีความสุขสบายดี กำหนดจะได้ขึ้นเมืองนครศรีธรรมราชในเวลาพรุ่งนี้ ค้างอยู่ ๔ คืนแล้วจึงจะได้ไปเมืองหลังสวนและเมืองชุมพร จะกลับถึงกรุงเทพ ฯ ตามกำหนดเดิม ขอให้เธอนำข่าวทั้งนี้ แจ้งให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายน่าฝ่ายในทราบด้วย

สยามินทร์

พระมหาธาตุ เมืองนครศรีธรรมราช (รูปทรงถ่าย)

พระราชหัตถเลขา ฉบับที่ ๒

เมืองหลังสวน

วันที่ ๙ กรกฎาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๗

ถึง ท่านกลางและกรมหลวงเทวะวงศ์

ด้วยตั้งแต่ที่ได้จดหมายเข้าไปครั้งก่อนจากปากอ่าวเมืองนครศรีธรรมราชแล้วนั้น ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๓ กรกฎาคม ได้ลงเรือกระเชียงไปเข้าทางปากกะพูน ปากนี้อยู่เหนือปากพญา เรือเข้าทอดได้ใกล้กว่าและไปในลำคลองซึ่งมีน้ำลึก ไม่ไกลเหมือนทางปากพญา ขึ้นที่บ้านกะพูนเดิรไปโดยถนนซึ่งพระยาสุขุมนัย วินิตตัดใหม่ไปบรรจบ ถนนสายโทรเลข ซึ่งได้ตกแต่งขึ้นกว้างขวางเรียบร้อย ถ้าไปขึ้นท่าแพในเข้าไป ตรงทางสายโทรเลขทางสั้นเข้าไปอีก ๔๐ เส้น ฉันได้ขึ้นที่บ้านปากกะพูนทาง ๒๗๐ เส้น ถึงที่พักต้นประดู่น่าเมือง ตั้งแต่ขึ้นบกไปก็ได้เห็นแปลกไปกว่าแต่ก่อน ถนนหนทางและเรือนร้านริมถนนซึ่งได้รื้อร่นเข้าไปบางแห่ง ตลาดท่าวังก็ดูสนุกสนานขึ้น ตพานข้ามคลองเปนตพานทำใหม่ของถาวร ได้พักอยู่ที่ใต้ต้นประดู่ซึ่งตกแต่งเปนพลับพลาเวลาบ่ายได้เข้าไปนมัสการพระมหาธาตุ มีการเวียนเทียนสมโภชถวายพุ่มและถวายเทียนร้อยถวายไตรพระครูฐานานุกรม ๓๘ รูป แล้วสวดมนต์มีละคอนของราษฎรเรียรายกัน จุดดอกไม้เพลิง รุ่งขึ้นวัน

ที่ ๔ มีโนราห์ที่พลับพลาและฟังพระสงฆ์สวดภาณยักษ์ซึ่งเปนพิธีสำหรับเมือง สวดทำนองเดียวกันกับที่กรุงเทพ ฯ แปลกกันแต่ที่ขึ้นทีละเล็กน้อยน่าฟังดี ฉันสั่งให้ห่มผ้าพระมหาธาตุ พวกราษฎรพากันมีใจยินดีด้วย ตั้งกระบวรแห่แต่ตลาดท่าวังผ่านน่าพลับพลา ผ้าที่ห่มนั้นเปนผ้าแดง ๗๐ พับเพลาะต่อกัน และทำเปนหัวมังกรต่อข้างต้นผ้า ผืนผ้านั้นคลี่ยาว ผู้ที่ช่วยแห่ถือคลี่ไปบนศีรษะ เปนธรรมเนียมเขาต้องแห่เช่นนี้ทุกปี เวลาบ่ายฉันเข้าไปในเมืองฟังชำระความ ศาลเมืองซึ่งตั้งอยู่ที่โรงพิธีเก่าในจวน (ฤๅในวัง) และนมัสการพระพุทธสิหิงค์ แล้วไปวัด ตั้งพระมหาม่วงเปรียญ ๔ ประโยคซึ่งแปลงเปนธรรมยุติกา เปนพระศิริธรรมมุนีราชาคณะ(๑)พระครูเทพมุนีน่าที่รักษาพระมหาธาตุเปนพระครูเทพมุนีศรีสุวรรณถูปาภิบาล นิตยภัตร ๖ บาท พระ ๒ รูปนี้ มีคุณวุฒิต่างกัน พระศิริธรรมมุนี เปนผู้รู้ยิ่งกว่าผู้อื่น เปนที่ปฤกษาหารือของพระรัตนมุนีเจ้าคณะมณฑล และพระสงฆ์กรมการราษฎรทั้งสิ้นได้ตั้งโรงเรียนขึ้นที่วัดท่าโพธิ์ มีนักเรียนมากร้องขับสรภัญญ์ซึ่งเธอแต่งขึ้นเอง มีอัธยาศรัยเรียบร้อยดีมาก พระครูเทพมุนี (ปาน) เปนพระธรรมยุติกาชั้นเก่าในเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งธรรมยุติกาทุกวันนี้ไม่รับเข้าพวก แต่มีคุณวิเศษในการที่ตั้งใจปฏิสังขรณ์พระมหาธาตุ มีความสามารถเปนอัศจรรย์ เบิดเรี่ยรายตลอดทุกหัวเมืองในแหลม

---

(๑) ต่อมาได้เลื่อนที่เปนพระเทพกวี พระธรรมโกษาจารย์ เดี๋ยวนี้เปนพระรัตนธัชมุนี

พระพุทธสิหิงค์ เมืองนครศรีธรรมราช (รูปทรงถ่าย)

มลายูจนเมืองแขกและเมืองสิงคโปร์ ปีนัง ทำการมา ๔ ปี ได้เงินกว่า ๔๐๐๐๐ บาท ราษฎรที่ไม่มีเงินก็มาทำด้วยกำลังแรง มีคนที่มาทำการอยู่เสมอถึงพันเศษ ตั้งแต่รับเลื่อยไม้โชลกปูนทำการเบ็ดเสร็จไม่ได้เสียค่าจ้างเลย มีแต่ได้กินอาหาร ๓ เวลา อาหารนั้นก็ไม่ได้ลงทุนซื้อ คนที่มาทำงารฤๅที่มีใจศรัทธาเข้าเรี่ยรายหาของส่งตามแต่จะมีอันใด พระครูนั้นตั้งกงษีไว้สำหรับรับ และมีผู้มารับช่วยทำครัวเลี้ยงคนได้ถึงวันละพันเศษทั้งพระสงฆ์ตามแต่ผู้ใดจะมากิน งารที่ในเขตรพระมหาธาตุได้ปฏิสังขรณ์แล้วไปเปนอันมาก คือกำแพงชั้นนอกพระระเบียงพาไลรอบพระเจดีย์ที่เรียกว่าทับกระเษตร วิหารธรรมศาลาวิหารพระม้า วิหารเขียน ปิดทองพระพุทธรูปแล้วไปเปนอันมาก พื้นลานวัดแผ้วถางเตียนโล่งตลอด เมื่อรู้ว่าฉันจะมานี้ ทำพลับพลารับเปนตรีมุขเครื่องไม้จริงมุงกระเบื้อง ช่อฟ้าน่าบรรณ์ประดับกระจก เมื่อได้เห็นการที่ทำและได้เห็นคนที่มีใจเลื่อมใสมาทำงาร และความนับถือเชื่อฟังพระครูเทพมุนี ก็เปนที่น่าพิศวงไม่มีพระรูปใดรูปหนึ่งจะทำได้เหมือนในกรุงเทพ ฯ แต่ไม่มีอาการที่อวดคุณวิเศษในทางเวทมนต์อย่างหนึ่งอย่างใดเลย ผู้ที่มาทำการก็ทำด้วยความตั้งใจจะเอาบุญและด้วยความพอใจในความคิดกะการงาร และบังคับบัญชาของพระครู ที่เปนข้อสำคัญนั้น ไม่ปรากฏว่าพระครูนั้นคิดเพื่อประโยชน์ตนเลยเปนคนแขงงารอย่างยิ่ง เมื่อตั้งตำแหน่งแล้วได้ยกเครื่องบนทับกระเษตรด้านตวันตก ซึ่งทำด้วยเงินที่พระราชนี่ส่งออกมาให้ทำการในพระมหาธาตุแต่ก่อนนั้น แล้วไปดูที่เก็บเสบียงอาหารและครัวที่เลี้ยงคนมีโรง

ถึง ๗–๘ โรง เต็มไปด้วยเข้าปลาพริกกะปิและผลไม้ ของซึ่งจะใช้ในการครัว บรรดาเครื่องบริโภคซึ่งจะหาได้ในเมืองนครย่อมมีอยู่ในนั้นทั้งสิ้น มีเข้าที่ประจำอยู่ถึงร้อยเกวียน เวลาค่ำกลับมาพลับพลาดูละคอนซึ่งเล่นอย่างละคอนกรุงเทพ ฯ แต่ร้องกดพิณพาทย์กดดังกร่อย ๆ ทั้งสิ้น เขาเรียกกันว่าละคอนวิก เล่น ๒ โรงออกแข่ง ๆ กันเหมือนอย่างที่ในกรุงเทพ ฯ เพราะเจ้าของเปนภรรยาพระศิริธรรมบริรักษ์ทั้ง ๒ คน(๑)

วันที่ ๕ เวลาเช้าขึ้นช้างไปสวนมังคุด ทางประมาณ ๒๘๐ เส้น ที่สวนนั้นน่าที่จะเรียกว่า ป่ามังคุด เพราะการที่ทำนั้นถางที่แล้วปลูกมังคุดทิ้งไว้ เมื่อถึงรดูก็ไปเก็บ ไม่ได้รักษา สวนเช่นนี้มีมากจนตลอดถึงชายเขา มีทางเฉพาะช้างเดิร ต้นไม้ร่มชิดล้วนแล้วแต่มังคุดทั้งสิ้นสูง ๗|๘ วาก็มี แต่เปนเวลาที่มีผลอ่อน เวลาบ่ายกลับมีละคอนวิกอีกโรงหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันที่ ๖ เวลาบ่ายเข้าไปดูตรางซึ่งตั้งไว้ในป้อมมุมเมืองตวันออกเฉียงเหนือ แล้วไปตามถนนในกำแพง ซึ่งฉายเชิงเทินลงมา กำแพงด้านนี้ชำรุดรื้อลงมาเหลือไว้แต่ต่ำ ๆ ทางยาวตามกำแพงเมือง ๕๐ เส้น เปนถนนกว้างใหญ่และแขงพอใช้ได้ แล้วไปแวะลาพระมหาธาตุแลดูการซึ่งได้คิดว่าจะปฏิสังขรณ์ แล้วกลับมาแวะที่ป่าเลมาะนอกเมือง

---

(๑) ชื่อพิณคน ๑ ชื่อทรัพย์คน ๑ พระศิริธรรมบริรักษ์ (ถัด ณนคร) สามีถึงแก่กรรมแล้วในเวลานั้น

ทางขึ้นชั้นทักษิณพระธาตุ เมืองนครศรีธรรมราช (รูปทรงถ่าย)

ซึ่งเปนที่งามดีโดยธรรมดาเอง ได้ให้ชื่อตำบลนั้นไว้ว่า สวนราชฤาดี สำหรับเปนที่ประพาสต่อไปภายน่า กลับมาลงเรือที่ท่าแพ ออกมาถึงเรือมหาจักรีเวลา ๒ ทุ่ม ฉันได้คิดจะปฏิสังขรณ์พระเจดีย์แลวิหารสามจอม แลพระเจดีย์รายรอบพระมหาธาตุ ซึ่งเปนของเก่า ๑๒๖ องค์ เปน ๓ ขนาดฤๅ ๓ องค์เถา เจ้านายข้างน่าข้างในได้รับปฏิสังขรณ์คนละเถา พระราชินีได้สร้างศาลาแลบ่อน้ำที่ดงรักแห่ง ๑

เมืองนครศรีธรรมราช เปนไชยภูมดีมาก พิเคราะห์ดูน่าที่จะจัดการอิริเกชั่นได้ ไม่เหมือนกันแท้แต่ไม่เท่าถึง แต่ท่านองเมืองอียิปต์ ถ้ามีอินเยอเนียออกมาจัดการเห็นจะได้ประโยชน์มากขึ้น เวลา ๘ ทุ่ม ออกเรือ เวลาเช้าถึงเกาะพงัน ขึ้นไปสลักศักราชเติมที่ จ, ป, ร, ที่ ๑ แล้วออกเรือมาถึงเมืองหลังสวน เวลาทุ่มครึ่ง

วันที่ ๗ เวลาเช้าออกเรือไปทอดที่เกาะลังกาจิ๋ว ขึ้นดูรังนกที่ถ้ำ น้ำบันลึกไปกว่าทุกปี ลูกนกยังอ่อนอยู่ ได้สลัก จ, ป, ร, ไว้แห่งหนึ่งมีศักราชสองแถวคือ ๑๑๘ แล ๑๑๗ แล้วออกเรือมาถึงเมืองหลังสวน เวลาบ่ายลงเรือกระเชียงเรือไฟลาก มาขึ้นที่บางยี่โร ขึ้นช้างมาที่บ้านพระยาจรูญพักอยู่ในที่นี้ น้ำเหนือพึ่งจะหลากลงมาผลไม้ยังอ่อนอยู่ทั้งสิ้น แม่เล็กหน้าบวมที่ใต้ตาลงมา แต่ไม่เปนอะไรมาก คนทั้งปวงเปนปรกติเรียบร้อยทั้งสิ้น

พระราชหัตถเลขา

เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู

คราว ร,ศ, ๑๒๐

ประกาศ

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า การที่จะเสด็จพระราชดำเนินประพาสเมืองสิงคโปร์ ในการส่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิต ซึ่งจะเสด็จกลับไปเล่าเรียนวิชาณประเทศเยอรมนีนั้น กำหนดจะได้เสด็จพระราชดำเนินจากกรุงเทพมหานคร ณวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ ประมาณเวลากว่าจะเสด็จกลับคืนกรุงเทพมหานคร ราวสัก ๑๕ ราตรี การเสด็จพระราชดำเนินครั้งนี้นับว่าหลายวันอยู่ แต่เมืองที่จะเสด็จพระราชดำเนินประพาสนี้ ถึงเปนเมืองนอกพระราชอาณาเขตรก็ดี แต่ก็ได้มีสายโทรเลขติดต่อกับกรุงเทพมหานครแล้ว ถ้ามีเหตุการณ์อันใดอันหนึ่งซึ่งเปนการสำคัญอันเปนพระราชกิจ ฤๅต้องเปนพระราชธุระอยู่นั้น ก็อาจจะกราบบังคมทูลพระกรุณา และรับพระราชทานกระแสพระบรมราชโองการได้ ตลอดเวลาในไม่ช้านัก

แต่กระนั้นแล้ว ยังมีพระบรมราชประสงค์อีกว่าจะไม่ให้ราชการ

พระเจดีย์บริวาร พระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช (รูปทรงถ่าย)

แผ่นดิน ซึ่งเคยทรงเปนพระราชธุระอยู่เปนนิจนั้น ต้องคั่งค้างสำเร็จช้าเวลาไป เพราะเหตุที่ไม่ได้ประทับอยู่ในกรุงเทพมหานครนี้ได้เลย และทรงพระราชดำริห์เห็นว่า การเสด็จพระราชดำเนิรคราวนี้ ถึงเปนการที่เสด็จประพาสน้อยวันก็ดี บางทีจะมีราชการแผ่นดินอยู่บ้าง บางอย่างที่ต้องทูลฉลอง เพื่อได้มีพระราชดำรัสสั่งเปนสิทธิ์ขาดไปโดยฉับพลัน และการอันนั้นไม่พอที่จะต้องมีโทรเลขไปกราบบังคมทูลพระกรุณาให้เนิ่นช้าไป ไม่ทันท่วงทีของการที่จำเปนจะกระทำให้สำเร็จแล้วไปได้ดังนี้

จึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานอำนาจในพระราชกิจที่จะรักษาพระนครในระหว่างเวลาเสด็จพระราชดำเนิร ส่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอครั้งนี้ ไว้แก่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ และให้ทรงเปนประธานในที่ประชุมทั้งสองอย่างดังที่จะได้กล่าวต่อไป และให้ทรงบังคับบัญชาการทั้งปวงสิทธิ์ขาดทั่วไปพร้อมด้วยที่ประชุมทั้งสองอย่าง คืออย่าง ๑ ที่ประชุมผู้สำเร็จราชการอยู่รักษาพระนครกรุงเทพ ฯ นั้นมีที่ปฤกษา ๒ คือ

๑ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนเรศร์วรฤทธิ์

๒ พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัตติวงศ์

อย่าง ๒ ที่ประชุมเสนาบดีนั้น มีเสนาบดีผู้ที่อยู่รักษาพระนครรวมทั้งผู้เปนประธานด้วยเปน ๕ กับปลัดทูลฉลองผู้แทนเสนาบดีตาม

เสด็จพระราชดำเนิร ๕ รวม ๑๐ คือ(๑)

๑ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ และเปนประธานในที่ประชุม

๒ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนเรศร์วรฤทธิ์ เสนาบดีกระ-ทรวงนครบาล

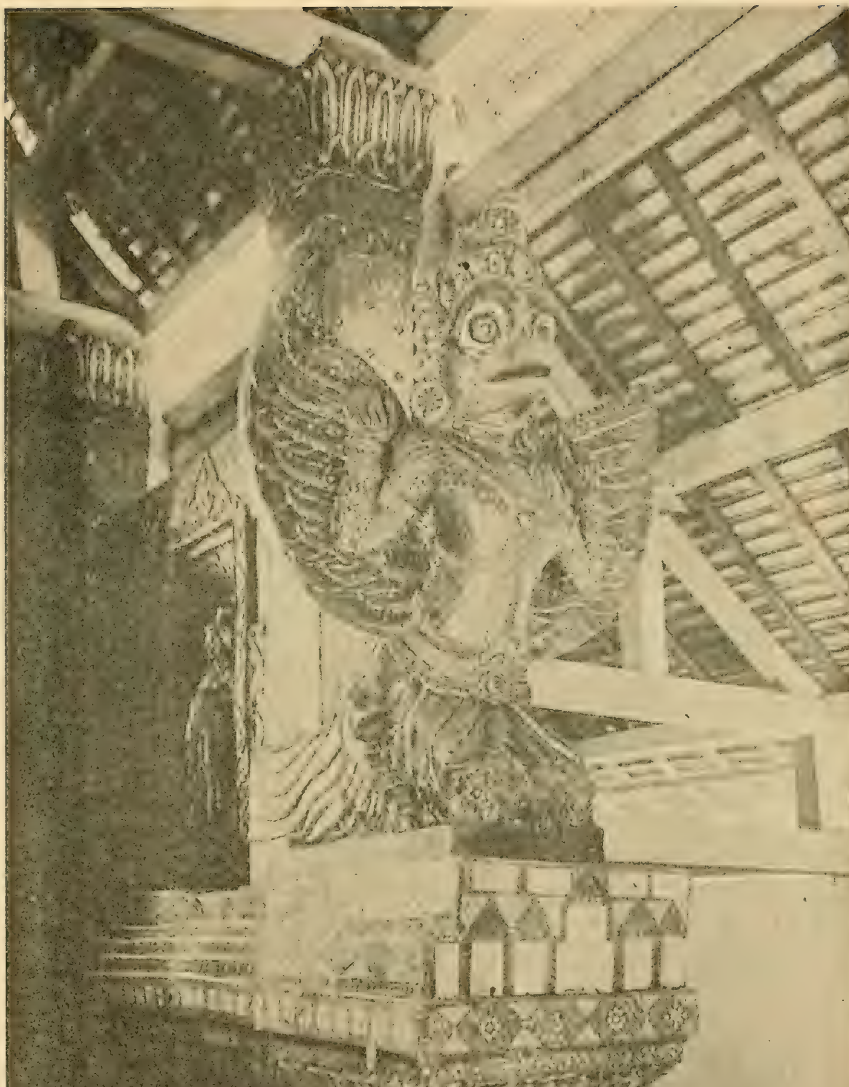
๓ พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัติวงศ์ เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ

๔ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ

๕ เจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ

---

(๑) เสนาบดีซึ่งไปตามเสด็จ ๕ นั้นคือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาธิการ ๑ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ๑ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา เสนาบดีกระทรวงวัง ๑ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลัง ๑ พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม ๑ ปลัดทูลฉลองผู้แทนเสนาบดีนั้น พระยาบำเรอภักดิ์ (เจิม อมาตยกุล) ภายหลังเปนพระยาเพ็ชรพิชัย พระยาเทพอรชุน (เจ๊ก จารุจินดา) พระยาจักรปาณี (ลออ ไกรฤกษ์) เดี๋ยวนี้เปนเจ้าพระยามหิธร และพระยาศรีสุนทรโวหาร (กมลสาลักษณ) ซึ่งต่อมาได้เปนพระยาศรีภูริปรีชา เปนเลขานุการ

รูปครุฑโบราณ ที่พระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช (รูปทรงถ่าย)

๖ หม่อมเจ้าบีรภักดีนาถ ปลัดทูลฉลอง แทนเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ

๗ พระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ ผู้รักษาราชการแทนเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

๘ พระยาบำเรอภักดิ์ ปลัดทูลฉลอง แทนเสนาบดีกระทรวงวัง

๙ พระยาเทพอรชุน ปลัดทูลฉลอง แทนเสนาบดีกระทรวงกลาโหม

๑๐ พระยาจักรปาณี ปลัดทูลฉลอง แทนเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม

และให้พระยาศรีสุนทรโวหาร เจ้ากรมพระอาลักษณ์ เปนสภาเลขานุการสำหรับที่ประชุมทั้งสองอย่างนี้ด้วย แล้วให้ประชุมกันในพระบรมมหาราชวังเปนนิจทุกวันไปตามเวลาที่สมควรจะกำหนดไว้

ถ้ามีการอันใดเช่นกล่าวมาข้างต้นนั้นเกิดขึ้น ซึ่งควรจะกราบบังคมทูลพระกรุณาก่อน ก็ให้รีบกราบบังคมทูลไปโดยทางโทรเลข

แต่ถ้าการอันใดอันหนึ่งซึ่งเปนการร้อนเร็วก็ดี หรือเปนกิจไม่สำคัญพอที่จะถึงต้องกราบบังคมทูลพระกรุณาก็ดี เมื่อการนั้นเปนกิจซึ่งเคยพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัย โดยไม่เคยต้องปฤกษาเสนาบดีแล้ว ก็ให้พร้อมกับที่ประชุมผู้สำเร็จราชการอยู่รักษาพระนครกรุงเทพ ฯ คาดการเทียบเคียงกับพระราชนิยม และแบบอย่างที่เคยและควรแก่เหตุนั้นบังคับบัญชาไปให้สำเร็จ แล้วจึงกราบบังคมทูลพระกรุณาออกไปภายหลัง

เก้าอี้ยาวกลิ้งไปกลิ้งมาในห้อง โต๊ะเก้าอี้ล้ม บรรดาของทั้งปวงต้องคว่ำกองลงไว้หมดทั้งสิ้น โยงและจิ้มสิ่งซึ่งควรโยงและจิ้ม

วันที่ ๒๒ มีคลื่นต่อมาจนเวลากลางคืน เรือได้เดิรช้าลง เพราะเหตุว่าถ้าเดิรไปเท่าที่มาก็จะถึงในเวลากลางคืน

วันที่ ๒๓ เวลาเช้ามืดจอดที่ศิลาแดงนอกท่าเมืองสิงคโปร์ กงซุลของเราลงมา ๔ โมงเช้าได้ออกเรือไปทอดในอ่าว เวลา ๕ โมงถึงที่เรือรบอังกฤษสลุต และเจ้าเมืองลงมาเกือบจะในทันใดนั้น นอกนั้นอีกคือผู้ที่มา คือเจ้าพระยาไทร พระยารัษฎานุประดิษฐ์ จีนตันบูเลียด (๑)

เวลาบ่าย ๔ โมง ขึ้นไปเยี่ยมตอบเจ้าเมือง ๆ เลี้ยงน้ำชาแล้วไปที่ฮาริกันเฮาส์ (๒) พบเจ้าพระยาไทร แล้วขึ้นรถไปผ่านสวนโบเตนนิกเกอลการ์เดนและถนนอื่น ๆ เวลาทุ่ม ๑ กลับลงมาเรือ

วันที่ ๒๔ วันนี้เปนวันบรรทุกถ่าน จึงได้ขึ้นบกเวลาเช้า ๓ โมง พักอยู่ฮาริกันเฮาส์ เวลาบ่ายโมง ๑ ไปกินเข้าที่บ้านเจ้าเมือง เวลาค่ำมีการเลี้ยงเจ้าเมืองที่ฮาริกันเฮาส์ เวลา ๕ ทุ่มกลับมาลงเรือ

วันที่ ๒๕ การบรรทุกถ่านไม่แล้ว จำจะต้องขึ้นอยู่บนบกในเวลา

---

(๑) พระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณรนอง) จีนตันบูเลียด หลานพระยาอนุกูลสยามกิจ (ตันกิมเจ๋ง) เดี๋ยวนี้ เปนพระอนุกูลสยามกิจ

(๒) ฮาริกันเฮาส์นี้ทรงซื้อไว้เปนที่ประทับแต่เมื่อ ร, ศ, ๑๑๖ แต่ภายหลังมาโปรดให้ขายต่อไปเปนของผู้อื่น

กลางวันอีก และเปนวันที่เรือเมล์จะออก จึงได้ขึ้นบกเวลา ๓ โมงเช้า ตรงไปนิวฮาเบอ ผู้จัดการเยอรมันลอยด์กัมปนีได้รับพาให้ขึ้นไปดูเรือ และได้พบแอดมิราลเยอรมันซึ่งเข้าไปกรุงเทพ ฯ เปนผู้โดยสานไปในเรือนั้นด้วย ดูห้องหับสบายดีกว่าที่เคยเห็นมาแต่ก่อน เวลาเช้า ๔ โมง ชายบริพัตร พระยาชลยุทธ นายเตียม (๑) กับเด็กนักเรียนซึ่งจะไปยุโรป (เว้นแต่ชายทิศากร (๒) ป่วยเปนไข้มีล่ำมาในเรือ ไปไม่ได้) และเจ้าพระยาไทร มิสเตอนิวเบรานเนอกงซุลเยเนราลเมืองบีนังลา และได้ออกเรือในเวลานั้น ฉันกลับมาพักที่ฮาริกันเฮาส์

เวลาบ่าย ๔ โมง ไปนั่งเล่นที่ขังน้ำจนเวลาบ่าย ๕ โมงจึงกลับมาพบพระราชินีที่อาตมอ ซึ่งมิสซิสแอนเดอซัน (๓) เลี้ยงน้ำชา แล้วฉันเดิรกลับไปฮาริกันเฮาส์

เวลา ๒ ทุ่มเลี้ยงที่บ้านเจ้าเมือง มีผู้หญิงแต่พระราชินีได้ขอตัวเพราะเมาคลื่นมากไม่สบาย เจ้าเมืองดื่มให้พรฉัน ๆ ดื่มให้เจ้าแผ่นดินอังกฤษ เวลา ๕ ทุ่มเศษกลับมาลงเรือ เมื่อผู้ที่มารับส่งได้ลากลับไปแล้ว ได้ออกเรือในเวลา ๒ ยามเศษหน่อยหนึ่ง

---

(๑) บุตรเจ้าพระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ (โต บุนนาค) เดี๋ยวนี้เปนพระยาสุรวงศ์วิวัฒน์

(๒) หม่อมเจ้าในกรมหลวงเทวะวงศวโรปการ

(๓) อาตมอเปนบ้านของมิศเตอรแอนเดอซัน พระพิเทศพานิชกงสุลเยเนราลสยามที่เมืองสิงคโปร์

วันที่ ๒๖ แต่คืนนี้มาจนวันนี้มีคลื่น แต่ไม่สู้มากเหมือนขามา

วันที่ ๒๗ ในเวลาสายวันนี้คลื่นสงบลงโดยลำดับ จนเวลาค่ำไม่มีเลย

วันที่ ๒๘ เวลา ๕ โมงเช้าเรือถึงและทอดที่นี้ ได้พบเรือไมดามาคอยอยู่ ได้รับหนังสือกรุงเทพ ฯ

ในการที่มาครั้งนี้ ตั้งแต่วันแรกออกมา ไข้มีส่าได้จับเปนแก่คนในเรือ ทั้งผู้ดีและคนเรือประมาณสัก ๖ ๗) คน แต่สังเกตว่าหายเร็ว ถึงที่เปนอย่างแรงก็ไม่สู้ช้าผิดกับที่เปนอย่างน้อย อีกอย่างหนึ่งก็คลื่นดูเปนที่ลำบากแก่คนที่มามากทั้งไปทั้งมา นอกจากนั้นเปนสุขสบายดี

สยามินทร์

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒

ทอดที่เกาะช้าง
วันที่ ๒ มีนาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๒๐

ถึง กรมหลวงเทวะวงศวโรปการ

สืบต่อแต่รายงารซึ่งได้บอกครั้งก่อน วันที่ ๒๘ เดิมคิดจะไปที่น้ำพุเกาะปอ แต่เปนเวลาที่แห้ง ในรดูนี้แล้งน้ำอยู่ข้างจะแห้งมากตลอดที่อื่น ๆ เวลาเย็นไปขึ้นที่หาดบ่อน้ำจืดในเกาะน่าก็แห้งเหมือนกัน ขึ้นไปเพื่อจะเดิรเท่านั้น

วันที่ ๑ มีนาคม ออกเรือแต่ดึกมาทอดอ่าวต่นเพื่อจะไปคลองพร้าวก็มีคลื่น เวลาบ่ายย้ายทอดที่น่าคลองมยมแต่น้ำแห้งจึงไปขึ้นที่ด่าน ตั้งแต่ห้ามต้มสุราเถื่อน คนจรย้ายถงไปตั้งที่เกาะกูฎเสียมาก แต่คนมีถิ่นฐานคงอยู่ ได้เตรียมไปแล้วว่าคงจะได้รับคำร้องเรื่องห้ามไม่ให้ต้มเหล้า ก็มีผู้มาบ่นออดแอดจริง ๆ ซึ่งเตรียมได้นั้น เพราะเคยได้รับคำร้องเช่นนั้นเสมอ เคยอนุญาตให้ต้มกินกันแต่ในเกาะ ก็ไม่ได้จริงคงต้องไปจำหน่ายฝั่ง เพราะใกล้ข้ามไปข้ามมาง่าย เมื่อเดิรไปดูในหมู่บ้าน มีเตากระทะสำหรับต้มกลั่นเกือบจะทุกเรือนทุกโรงตลอดทาง เหลือที่จะกินกันให้หมดในเกาะ เดี๋ยวนี้อยู่ด้วยเลี้ยงสุกรและปลูกต้นผลไม้ มะพร้าวงามไม่มีด้วงเลย

วันที่ ๒ ได้ให้กรมหลวงดำรงขึ้นไปตรวจราชการเมืองตราด เดิมคิดว่าจะไปเอง แต่เห็นว่าระยะทางไกล อยากจะพักผ่อนให้สบาย จึงได้เตรียมไว้ต่อเวลาเย็นจะขึ้นที่น้ำพุคลองมยม

ไข้มีล่ำในเรือนี้ไม่ได้ถอยน้อยลงรายตัวผู้เปนไป มีแต่จำนวนจะคงอยู่ฤๅมากขึ้น ฉันออกรำคาญ เพราะอยู่ในจอแจกันมากดังนี้ นอกจากไข้อันนี้ ก็ไม่มีไข้เจ็บอย่างอื่นเปนปรกติดีอยู่

สยามินทร์